

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΜΣ: ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
(ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ JEAN MONNET)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Το Δικαίωμα στην Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια σε Περίοδο
Κρίσης. Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Διαστάσεις»

Φοιτήτρια: Αγγελική Τεντόμα

Α.Μ.: 1212Μ049

Τριμελής Επιτροπή: Καθηγητής Στ. Περράκης (Επιβλέπων)

Καθηγητής Χ. Ταγαράς (Μέλος)

Αναπλ. Καθηγήτρια Μ. Ν. Κανελλοπούλου (Μέλος)

Ακαδημαϊκό Έτος: 2013-2014

Αθήνα, 2014

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ: ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ JEAN
MONNET)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

***«Το Δικαίωμα στην Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια σε Περίοδο Κρίσης. Διεθνείς και
Ευρωπαϊκές Διαστάσεις»***

Φοιτήτρια: Αγγελική Τεντόμα

A.M.: 1212M049

Τριμελής Επιτροπή: Καθηγητής Στ. Περράκης (Επιβλέπων)

Καθηγητής Χ. Ταγαράς (Μέλος)

Αναπλ. Καθηγήτρια Μ. Ν. Κανελλοπούλου (Μέλος)

Ακαδημαϊκό Έτος: 2013-2014

Αθήνα, 2014

“To deny people their human rights is to challenge their very humanity. To impose on them a wretched life of hunger and deprivation is to dehumanize them”

Nelson Mandela

***Στην «αγάπη δίχως
ανταλλάγματα», τους γονείς μου
...για τον αγώνα τους και τις θυσίες τους...***

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται το σύστημα αναφορών/ παραπομπών της Οξφόρδης, εναλλάξ εκείνου του Harvard, όταν γίνεται παραπομπή μέσα στην ίδια την υποσημείωση, προκειμένου να μην εισαχθούν πολλά στοιχεία σ' αυτήν και καταστεί κουραστική στην ανάγνωση. Επιπλέον, σ' αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί πως θεωρήθηκε πρόπον για λόγους ορθής τεκμηρίωσης η εισαγωγή μέσω παραπομπής κάθε διάταξης- άρθρου κάθε νομικής πράξης στην οποία γίνεται αναφορά.

Ως εξώφυλλο της παρούσας εργασίας χρησιμοποιείται η αρπαγή της Ευρώπης από το Δία (Τοιχογραφία Πομπηίας, Casa Giasose, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Νάπολης, πηγή αναζήτησης: www.google.com). Εδώ χρησιμοποιείται με αλληγορική σημασία, θέλοντας να δείξει πως η ύπαρξη της ευρωπαϊκής ιδέας ανατρέχει στους αιώνες, ακόμα και στη σφαίρα της μυθολογίας, γεγονός που η υπονόμευσή της στο βραχνά της κρίσης οφείλει να λάβει τέλος, μιας κι εκείνη είναι κατ' ουσίαν ιδέα, αξία όχι μόνο της Ευρώπης, αλλά όλου του κόσμου.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την παρούσα εργασία, άλλο ένα ταξίδι φτάνει στο τέλος του. Πλην της ολοκλήρωσης των μεταπτυχιακών μου σπουδών, σηματοδοτείται μέσω αυτής και το τέλος της φοιτητικής μου ζωής, το τέλος μιας πορείας 6 χρόνων. Στο ταξίδι αυτό, βέβαια, δεν ήμουν μόνη, αλλά είχα ανθρώπους κοντά μου, ο καθένας από τους οποίους στάθηκε στο πλευρό μου με μοναδικό τρόπο.

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου, κύριο Στέλιο Περράκη, για τις γνώσεις που μου προσέφερε αυτά τα χρόνια, την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου, αλλά πρωτίστως για το λόγο του και τη δράση του που στάθηκαν εφαλτήριο τόσο στην επιλογή των σπουδών μου, όσο και της επιθυμίας μου να ασχοληθώ με τον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον καθηγητή κύριο Παναγιώτη Γρηγορίου για τα εποικοδομητικά του σχόλια στην παρουσίαση της διπλωματικής μου εργασίας στο 10^ο Συνέδριο Διεθνούς Δικαίου Ναυπλίου, αλλά και για τη συμμετοχή μου στο Θερινό Σχολείο που διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου εν έτει 2013 με θέμα την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση, από το οποίο αποκόμισα πολλές γνώσεις και εμπειρίες. Επιπλέον, θερμές ευχαριστίες θέλω να απευθύνω στους κύριο Π. Λιάκουρα, Επίκουρο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πειραιά, κυρία Μ. Γαβουνέλη, Επίκουρη Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής Αθηνών και κύριο Κ. Χατζηκωνσταντίνου, Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου για τις εποικοδομητικές τους παρατηρήσεις επί της παρουσιάσής μου στο συνέδριο του Ναυπλίου. Ακόμα, ένα μεγάλο ευχαριστώ στον καθηγητή μου κύριο Χ. Ταγαρά για την κινητοποίηση της νομικής μου σκέψης, με την ελπίδα να τα έχω καταφέρει στην παρούσα εργασία, αλλά και στον κύριο Α. Πλιάκο, Καθηγητή του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών για την αποστολή σχετικού υλικού για την εργασία μου και τις συζητήσεις που πραγματοποιήσαμε επ' αυτής.

Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Π. Κουτσουμπέλη για την εμπιστοσύνη που μου έχει δείξει όλα αυτά τα χρόνια και τη βοήθεια που μου έχει προσφέρει, αποδεικνύοντας πως είναι να γνωρίζεις πως ξεκινάει κάποιος να χτίζει από το μηδέν. Επιπλέον, ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στην Διεύθυνση του Κοινοβουλευτικού Ελέγχου της Βουλής, όπου το τελευταίο τρίμηνο πραγματοποιώ

την πρακτική μου άσκηση για την συμπαράστασή τους και τον καλό λόγο που είχαν πάντα να μου πουν τις περιόδους όπου το άγχος με είχε καταβάλει.

Ένα ακόμα μεγάλο ευχαριστώ θα ήθελα να απευθύνω στην οικογενειακή μας φίλη κυρία Ελευθερία Μουστακάκη, ο λόγος της οποίας ήταν αρκετός να τονώσει το ηθικό μου όταν είχε καμφθεί από το άγχος, αλλά και σ'έναν πολύ καλό φίλο και φοιτητή του Παντείου, Φίλιππο Δευτεραίο, για την αποστολή υλικού σχετικού της εργασίας μου, αποδεικνύοντας εμπράκτως την αλληλεγγύη μεταξύ φίλων και συμφοιτητών.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και συγκεκριμένα την αδερφή μου Δώρα και τους γονείς μου Νίκο και Βάσω, η αγκαλιά των οποίων αποτελεί τον μεγαλύτερο πλούτο, αλλά και βάσσαμο για τις δύσκολες εποχές που διανύουμε.

Φτάνοντας, επομένως, στο τέλος αυτού του ταξιδιού, συνειδητοποιώ πως είμαι πρώτα από όλα πλούσια , μιας κι έχω στη ζωή μου ό,τι πολυτιμότερο χρειάζεται κανείς για να ζήσει, την αγάπη, η οποία με κάνει να αισθάνομαι δυνατή για μελλοντικά άλλα ταξίδια...

A.T.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2014

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	4
ΒΑΣΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	10
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	13
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	13
II. ΑΞΟΝΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	14
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
ΟΡΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΕΝΟΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ.....	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ	22
I. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στη συνάντηση βασικών δικαιολογικών χαρακτηριστικών της	22
II. Το διεθνές και ενωσιακό κανονιστικό πλαίσιο προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.....	25
A. Από την αναγνώρισή της στο Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και την Οικουμενική Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.....	25
B. ... και τη θέση της στα Διεθνή Σύμφωνα περί των δικαιωμάτων του ανθρώπου.....	32
Γ. ...στην προστασία της στη σφαίρα του δικαιοδοτικού μηχανισμού του Συμβουλίου της Ευρώπης	38
1. Η «έμμεση» προστασία από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	39
2. Η ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη.....	43
Δ. Η προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου στην ενωσιακή έννομη τάξη ..	45

1. Από την ανάδειξή της στις προηγούμενες συνθήκες και τη Συνθήκη της Λισσαβώνας.....	47
2. ... στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων	48
3. ... στους κόλπους του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Η υπόθεση Omega Spielhallen-und Automatenaustellungen GmbH v. Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn	54
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ: ΟΥΤΟΠΙΑ Ή ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ;.....	57
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΡΙΣΗΣ	
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η «ΤΡΙΠΛΗ» ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ «ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΗ» ΑΙΤΙΟΥ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑΤΟΥ.....	61
I. Από την οριοθέτηση των αιτιών της κρίσης	62
A. Από τη διεθνή κρίση στην κρίση της Ευρωζώνης- από τη μείωση του ηθικού κινδύνου στην αύξηση του κινδύνου της ηθικής	63
1. Από το χρονικό της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής κρίσης	63
2.... στο χρονικό της μεταφοράς (;) της στην Ευρωζώνη	66
B. ... στις δομικές αδυναμίες του ευρωσυστήματος	67
1. Η «ελλιπής» Ένωση υπό των ασθενών γραμμμάτων της.....	68
1.1. Το ασθενές «Ε»	68
1.2. Το ασθενές «Ο».....	69
1.3. Το ισχυρό «Τ» της Τρόικας.....	72
1.3.1. Το ισχυρό «Δ» του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου.....	73
1.3.2. Τα ασθενή «Ε» της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας.....	74
2. Η «απολιτική» Ένωση.....	75
II. ... στην οριοθέτηση των συνεπειών της κρίσης αναγνωσμένων υπό το πρίσμα της παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.....	76
A. Η δυσκολία της μελέτης	76

B. Η περιπτωσιολογική μελέτη της ελληνικής κρίσης	77
1. Μια τυχαία επιλογή;	77
2. Η «δικαίωση» της επιλογής στην ιχνηλάτηση της δικαιιοπολιτικής παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	80
2.1. Η μελέτη των διατάξεων του «Μνημονίου» και ο αντίκτυπός τους στην πολιτική πραγματικότητα	81
2.1.1. Μια πρώτη ανάγνωση του «Μνημονίου»- η αδυναμία εφαρμογής (;) του στην εδραίωση του δόγματος της λιτότητας	81
2.1.2. Η δεύτερη ανάγνωση του «Μνημονίου»: η συνθετότητα στη συνάντηση νομικής και πολιτικής πραγματικότητας	88
2.1.2α) Περί της μείωσης της ιδιοκτησίας(;) το ανάγνωσμα	89
2.1.2β) Περί της μείωσης του οικονομικού και κοινωνικού κεκτημένου το ανάγνωσμα	98
2.1.3. Η τρίτη ανάγνωση του «Μνημονίου»: από το <i>acquis communautaire</i> στο <i>acquis "intergouvernemental"</i>	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ ΣΤΗ ΛΥΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΟΔΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ	106
I. Η νομολογία ως η συνέχεια της πολιτικής με άλλα μέσα	106
A. Η περίπτωση προσφυγής στο ΔΕΕ: προς έναν έλεγχο των ενωσιακών συστατικών μερών της Τρόικας;	107
B. Το ενδεχόμενο μιας μελλοντικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ. Προς μια «πληθωρική» απόφαση;	110
1. Μια διαφορετική «ανάγνωση» της απόφασης ΚΟΥΦΑΚΗ κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας.....	111
1.1. Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης και η απόφαση που εξέδωσε το Δικαστήριο	111
1.2. Η ανάγνωσή της υπό τη «νόρμα» της ρυθμιστικής ευελιξίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	120
II. Η πολιτική ως η συνέχεια του δικαίου με άλλα μέσα	122
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΕΡΟΥΣ: ΤΟ ΙΣΧΥΡΟ «Ε» ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗΣ ΤΗΣ Ε.Ε. ΩΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΑ ΑΔΥΝΑΜΑ «Ε».....	126
ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ	127
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	130

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	146
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ «ΜΝΗΜΟΝΙΟΥ»	147
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ	152
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ.....	159

ΒΑΣΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

ΑΕΠ: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

αρ. άρθρο

βλ.: βλέπε

ΔΕΕ: Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΚ: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΔΝΤ: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

εδ.: εδάφιο

ΕΔΔΑ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΕΚΤ: Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

ΕΚΧ: Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης

ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Ελληνική Στατιστική Αρχή

ΕΜΣ: Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας

ΕΟΚΕ: Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΗΕ: Ηνωμένα Έθνη

ΚατΔΔ: Καταστατικό Διεθνούς Δικαστηρίου

ΚΧΗΕ: Καταστατικός Χάρτης Ηνωμένων Εθνών

μτφρ: μετάφραση

Ν.: Νόμος

ΟΗΕ/UN: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

Ολομ.: Ολομέλεια

ΟΝΕ: Οικονομική και Νομισματική Ένωση

ΟΟΔΑ/ UDHR: Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ό.π.: όπως παραπάνω

ΠΠΠ: Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο

ΣΑΠΔ: Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

σελ.: σελίδα

ΣοΕ: Συμβούλιο της Ευρώπης

ΣΟΚΠΔ: Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά (Μορφωτικά) Δικαιώματα

ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας

ΣυνθΕΕ: Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣυνθΛΕΕ: Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

υποσημ.: υποσημείωση

Χάρτης ή ΧΘΔ: Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

Bverfg: Das Bundesverfassungsgericht

ECB: European Central Bank

EJIL: European Journal of International Law

ESM: European Stability Mechanism

EU: European Union

EUI: European University Institute

FRA: European Union Agency for Fundamental Rights

ICCPR: International Covenant on Civil and Political Rights

ICESCR: International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

IEP: Institut für Europäische Politik

R2P: Responsibility to Protect

SAJHR: South African Journal on Human Rights

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Άγχος κάθε μελετητή σε κάθε εργασία που πραγματοποιεί είναι να βρει εκείνη την εισαγωγή, η οποία θα κεντρίσει το ενδιαφέρον εκείνου που θα την διαβάσει. Αυτό δεν φαίνεται να συνιστά πρόβλημα επί της παρούσης εργασίας, μιας και εκείνη ορμώμενη από την τρέχουσα επικαιρότητα, πραγματεύεται ένα μείζον ζήτημα της πραγματικότητας διαμορφωθείσας υπό του μίγματος της ασκούσας πολιτικής λιτότητας και της οικονομικής ύφεσης.

Η εικόνα, επομένως, και μόνο του καθημερινού βίου είναι ικανή να δώσει με τον πιο επιτυχημένο, αλλά και δυστυχή τρόπο εκείνον τον πρόλογο που κάθε φοιτητής επιθυμεί να έχει η εργασία του. Και λέω δυστυχή λόγω του περιεχομένου που εκείνος αποκτά, μιας και παραπέμπει σε εικόνες μιας εποχής με φανερά τα σημάδια της οικονομικής, αλλά και κοινωνικής κρίσης, όπου οι άνθρωποι σαν σκυθρωπές καρικατούρες κυκλοφορούν καθημερινά ανάμεσά μας, με μοναδική αναβλύζουσα ισχύ από αυτούς την αβεβαιότητα του αύριο. Συνεχίζοντας την περιδιάβαση αυτή, η εικόνα της εξαθλίωσης τμήματος του πληθυσμού από τις αδυσώπητες οικονομικές και κοινωνικές συγκυρίες ως έμπρακτη απτή «απόδειξη» της γενικευμένης ρήσης περί «προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας» στάθηκε αφορμή για την έμπνευση του εν λόγω θέματος της συγκεκριμένης εργασίας, αφής στιγμής δε που αποδεικνύεται πως ο επιστημονικός λόγος και δη η νομική και πολιτική επιστήμη μπορούν να ερμηνεύσουν φαινόμενα που άπτονται της καθημερινότητας.

Υπό τα προεκτεθέντα, κύρια προβληματική της εργασίας αποτελεί η παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως συνέπεια της ενωσιακής κρίσης, η οποία αναγιγνώσκεται μέσω της τριπλούς διάστασής της- οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής, αλλά και μέσω της ελληνικής, με τις δύο αυτές να αλληλοτροφοδοτούνται, κλιμακώνοντας περαιτέρω την ένταση και των δύο. Η ανάγνωση όμως αυτής δεν στέκεται μόνο στην παραβίασή της, αλλά προχωρά στην ανίχνευση της δυναμικής που ελλοχεύει, η οποία διαφαίνεται μέσω του πού μπορεί να οδηγήσει η προστασία της τόσο μέσω της νομολογίας όσο και μέσα από τη χάραξη

μιας δημόσιας πολιτικής, η οποία θα απορρέει και θα καταλήγει στην προστασία της. Τα ερωτήματα και τα ζητήματα που προκύπτουν είναι πολλαπλά, ωστόσο οριοθετούνται και απαντώνται με τρόπο βηματικό και σταδιακό, βασικό εργαλείο της δόμησης της εργασίας.

II. ΑΞΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Με βασική προβληματική, επομένως, την προσβολή της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, εκφραζόμενη ως συνέπεια της τριπλούς κρίσης, η στοιχειοθέτησή της γίνεται μέσα από ποικίλες θεματικές ενότητες προς κάλυψη όλων των εκφάνσεων για την πληρέστερη επισκόπηση αυτής. Χωρισμένη σε δύο μέρη, στο μεν πρώτο εξετάζεται η έννοιά της στη σφαίρα του δικαιοπολιτικού και φιλοσοφικού πεδίου, ενώ στο δε δεύτερο μέσα από μια περιπτωσιολογική και «υπο-περιπτωσιολογική» μελέτη γίνεται η εξέταση της αυτής καθαυτής παραβίασής της.

Ως προς το πρώτο μέρος, πραγματοποιείται η φιλοσοφική και δικαιοπολιτική ιχνηλάτηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μέσα από δύο κεφάλαια. Στο μεν πρώτο κεφάλαιο πραγματοποιείται μια σύντομη εξέταση των φιλοσοφικών καταβολών της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, με ιδιαίτερο στόχο την ανάδειξη του εγγενούς χαρακτήρα της και των στοιχείων εκείνων που απαντώνται στις νομικές πλέον πράξεις. Στο δε δεύτερο κεφάλαιο, εκείνη εξετάζεται μέσα από τη σφαίρα του δικαιοπολιτικού πεδίου, όπου χωρισμένο σε δύο υποκεφάλαια, το μεν πρώτο εισάγει κάποια βασικά χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, μερικά από τα οποία ανακύπτουν και μέσα από την ανάγνωση των νομικών πράξεων όπου κατοχυρώνεται η προστασία της. Από αυτά εξαιρείται ο κανονιστικός της χαρακτήρας, η έλλειψη ενός ορισμού στα νομικά κείμενα, καθώς και η συμμετοχή της στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων, όπου αν και ως γενική αρχή και βάση των δικαιωμάτων οφείλει να προστατεύεται, εντούτοις η προάσπισή της παραγκωνίζεται όταν διακυβεύεται η προστασία άλλων, υψίστης σημασίας εννόμων αγαθών. Εν συνεχεία, στο δεύτερο υποκεφάλαιο, γίνεται επισκόπηση της προστασίας της μέσω μιας σειράς επιλεγμένων- λόγω του ανεξάντλητου αριθμού τους- διεθνών και ενωσιακών νομικών πράξεων, μέσω των οποίων προκύπτει η διττή νομική της φύση, εκείνη δηλαδή ως γενικής αρχής και αξίας δικαίου και εκείνη του δικαιώματος, το οποίο καθίσταται ως ένα δικαίωμα για

τα δικαιώματα, λόγω του ότι αποτελεί τη βάση όλων των δικαιωμάτων. Επιπλέον, η προστασία της εμπίπτει και στη νομολογιακή σφαίρα, ακόμα κι όταν δεν προστατεύεται σε νομικό κείμενο, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ΕΣΔΑ, όπου το ΕΔΔΑ προβαίνει στην αναγνώριση και προστασία της βάσει αποφάσεων που έχει εκδώσει. Τέλος, καταλήγοντας στο ότι για να εξεταστεί αν εκείνη έχει ουτοπικό-ιδεαλιστικό περιεχόμενο, το οποίο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, θέτει τη βάση του προβληματισμού για το δεύτερο μέρος, σύμφωνα με τον οποίο το περιεχόμενο ενός δικαιώματος το εξετάζει κανείς είτε στην πλήρη απόλαυσή του είτε στην πλήρη καταπάτησή του.

Έτσι, βάσει της προαναφερθείσας διατύπωσης, το δεύτερο μέρος «υπόσχεται» να τη μετατρέψει σε διαπίστωση μέσα από την εξέταση της παραβίασής της στο πλαίσιο της ενωσιακής κρίσης, η οποία ορίζεται ως περιπτωσιολογική μελέτη και δη μέσα από την ελληνική, η οποία καθίσταται υπο-περιπτωσιολογική μελέτη. Χωρισμένο σε δύο κεφάλαια, το μεν πρώτο μέσα από τη σχέση αιτίου και αιτιατού ερμηνεύει την ενωσιακή κρίση, εξετάζοντας τους λόγους για τους οποίους εγκαθιδρύθηκε το δόγμα της λιτότητας, δηλαδή προέβη σε μια άσκηση πολιτικής λιτότητας για την αντιμετώπιση της κρίσης, η οποία αποτελεί την κατεξοχήν αιτία για τις διαστάσεις που έχει λάβει η τελευταία, με αποκορύφωμα την παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως επίσης και λοιπών δικαιωμάτων τα οποία συγκλίνουν της παραβίασης αυτής. Ωστόσο, ορίζοντας μια προβληματική μελέτης, υπογραμμίζεται ότι για την ανίχνευση της παραβίασης αυτής απαιτείται η μελέτη της μέσω μιας περιπτωσιολογικής μελέτης, την οποία διαμορφώνει η κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η χώρα, καθώς και μια σειρά άλλων παραγόντων. Επιπροσθέτως, τονίζει πως η δικαιοπολιτική της ιχνηλάτηση χρήζει προσοχής λόγω της σύγκρουσης των δύο πεδίων, αλλά και εντός του αυτού καθαυτού νομικού στη συνάντηση της στάθμισης των εννόμων συμφερόντων. Έτσι, αφού δικαιολογείται η επιλογή της ελληνικής περίπτωσης, η μελέτη και στοιχειοθέτηση της προσβολής της αξιοπρέπειας του ανθρώπου γίνεται μέσα από τρεις αναγνώσεις του «Μνημονίου» και της περιόδου που εκείνο σηματοδοτεί, μέσω των οποίων διαφαίνεται πως η παραβίαση αυτή έθεσε και σε υπό δοκιμασία τα όρια της ενωσιακής έννομης τάξης πραγμάτων. Επί του δεύτερου κεφαλαίου, αναδεικνύεται η δυναμική της αξιοπρέπειας σε μια ενδεχόμενη προσφυγή για την παραβίαση αυτής στο ΕΔΔΑ και

στο ΔΕΕ μέσω προδικαστικού ερωτήματος επί της παραβίασής της κυρίως από την Επιτροπή, ως συστατικού μέρους της Τρόικας, η οποία θα θέσει επί τάπητος και τον εν γένει ρόλο της στην ενωσιακή κρίση. Ακόμα, εξετάζεται η δυναμική του περιεχομένου της στη χάραξη της δημόσιας πολιτικής, μέσω της παράθεσης τεσσάρων προτάσεων πολιτικής εν είδει διαπραγματευτικών χαρτιών με σκοπό την επανεκκίνηση της Ένωσης. Εξάλλου, η σύζευξη νομολογίας και πολιτικής δύναται να συγκλίνει προς αυτόν τον σκοπό.

Τέλος, για τη μελέτη και ορθή τεκμηρίωση του θέματος που εξετάζεται χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενείς πηγές, δηλαδή νομικές πράξεις διεθνούς και ενωσιακής εμβέλειας, καθώς και πληθώρα βιβλίων και άρθρων επί του θέματος. Παράλληλα, μελετήθηκαν και παραχωρούνται στοιχεία δικαστικών αποφάσεων, ενώ βοηθητική ήταν και η μελέτη και παραχώρηση στοιχείων από εκθέσεις και ειδικές μελέτες. Έτσι, υπό τον καθοδηγητικό ρόλο των εισαγωγικών αυτών στοιχείων, ξεκινάει η αυτή καθαυτή παρουσίαση του θέματος που μελετάται.

*Λόγω του ότι το θέμα της παρούσας εργασίας είναι επίκαιρο, απόρροια του οποίου είναι βασικά εκτεθέντα στοιχεία ανάλυσης να τροποποιηθούν από την ίδια την πολιτική πραγματικότητα, η γράφουσα αισθάνεται την ανάγκη να ενημερώσει πως η παρούσα εργασία είναι ενημερωμένη από άποψη περιεχομένου βάσει στοιχείων και αναλύσεων που έχουν διαδραματιστεί και έγκεινται σε πηγές αναζήτησης μέχρι τις 31 Αυγούστου 2014.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**ΟΡΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ:
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΕΝΟΣ «ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΓΙΑ
ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ»**

Το «επιστημονικό ταξίδι» στην μελέτη των ζητημάτων προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν θα μπορούσε να μην ξεκινήσει από μια *per se* επισκόπηση της έννοιά της, τόσο σε δικαιοπολιτικό επίπεδο όσο και σε φιλοσοφικό, μιας κι εκείνη περιδιαβαίνει στους αιώνες, δίχως να υπάρχει ωστόσο ένας κοινά αποδεκτός ορισμός γι' αυτήν. Αναγνωρίζεται, επομένως, πως πρόκειται για μια έννοια εγγενούς χαρακτήρα, η οποία από τις καλές των φιλοσοφικών θεωρήσεων εισήλθε σε εκείνες των νομικών τεκμηριώσεων και των πολιτικών αιτιάσεων, μιας και το περιεχόμενό της βρίσκεται *in limbo* με έννοιες, όπως εκείνη του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας.

Κι από εκεί ξεκινάει η δυσκολία της μελέτης της, αφού ακόμα και μια *nunc et tunc* προκύπτουσα εννοιολογική οριοθέτηση από μια σειρά βασικών δικαιοπολιτικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της δεν επιλύει τα προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη νομική ανίχνευση περί παραβιάσεώς της, όπως θα συζητηθεί εκτενώς παρακάτω. Επιπλέον, η δυσκολία αυτή ενισχύεται περαιτέρω από την διττή της φύση, ως αρχής και ως «δικαιώματος για τα δικαιώματα», γεγονός που σημαίνει πως συλλήβδην το περιεχόμενο των νομικών πράξεων και συνεπεία αυτού και των δικαιωμάτων κι αρχών που θεμελιώνονται σ' αυτές διαποτίζεται από τη σημασία της. Άρα, συνιστά την πεμπτουσία τόσο της εν γένει νομικής πραγματικότητας διαμορφωθείσας υπό νομικών, αλλά και νομολογιακών πράξεων, απορρέουσας από το ευρύτερο διακύβευμα περί προστασίας του ανθρώπου, όσο και λοιπών στοιχείων που εναπόκεινται της πολιτικής πραγματικότητας με πρώτο εκείνο της δημοκρατικής έννομης τάξης πραγμάτων. Ωστόσο, το ερώτημα που αναδύεται λόγω κυρίως του περιεχομένου της, είναι μήπως καταλήγει να αποκτά μια «ρομαντική» υπό όρους ουτοπίας και ιδεαλισμού χροιά, δίχως εν τέλει μέσω της ρεαλιστικής της θεώρησης υπό όρους δικαιοπολιτικής ακρίβειας να αποτελεί έναν «σκληρό» πυρήνα ιδεαλιστικού περιεχομένου για μια σειρά δικαιωμάτων. Η απάντηση δίνεται μέσα από τις σελίδες που ακολουθούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ

Αν και το περιεχόμενο της συγκεκριμένης θεματικής είναι ανεξάντλητο, μιας και οι θεωρητικοί της φιλοσοφίας έχουν ασχοληθεί ενδελεχώς με ζητήματα ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αφήνουμε εκείνη παρεισφρύνει της έννοιας του ανθρώπου και της κοινωνίας στην οποία εκείνος μετέχει, εντούτοις η γράφουσα θα σταθεί σε βασικά ζητήματα τα οποία κρίνει απαραίτητα για την συνέχεια της παρούσας εργασίας.

Όπως και θα γίνει μνεία παρακάτω, η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι εγγενής · πλανάται στους αιώνες κυρίως από τότε που για πρώτη φορά οι κοινωνίες οργανώθηκαν υπό όρους δημοκρατικών επιταγών, μετουσιώνοντας με αυτόν τον τρόπο στη σφαίρα της θεωρίας χαρακτηριστικά ενός ατομικής και συλλογικής φύσεως δικαιώματος, άνευ, βέβαια, μέχρι τότε κατοχύρωσής τους σε νομική πράξη.¹ Μέσα στην χρονική αυτή περιδιάβασή της, εκείνη συναντήθηκε με πληθώρα φιλοσοφικών στοχασμών, η πλειονότητα των οποίων ξεκινούσε από κάποιο στοιχείο-σύμφυτο του κράτους και της κοινωνίας, προσδίδοντας πλην του φιλοσοφικού, ένα θεολογικό και κοινωνιολογικό υπόβαθρο στην έννοιά της.² Συνεπεία αυτής της περιπλοκής της με ποικίλες έννοιες, αλλά και της αέναης περιδιάβασής της είναι να μην υφίσταται ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, ούτε σε επίπεδο θεωρητικών καταβολών, μιας και σε νομικών, όπως εξηγείται ενδελεχώς παρακάτω δεν υφίσταται. Εντούτοις, η πληθώρα αυτή των εννοιολογικών της οριοθετήσεων έχει ένα κοινό χαρακτηριστικό, τοποθετημένο στον πυρήνα του κάθε προσδιορισμού της: την έννοια της ηθικής, συλλαμβάνοντας κι αυτή με τη σειρά της τόσο ως ατομικής όσο και συλλογικής.

Ανατρέχοντας μέσα στους αιώνες προς προσπάθεια προσδιορισμού βασικών της στοιχείων, στην αρχαία φιλοσοφία η έννοιά της «γινόταν αντιληπτή α) ως επίδοση του καθενός και ως λειτουργία της κοινωνίας και β) ως σημείο διάκρισης κάθε ανθρώπου

¹ Hirsch Em., *Traité de bioéthique. Fondements, principes, repères*, ed. ERES, Paris, 2010, σελ.: 28-43.

² Αντωνίου Θ., *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2010, σελ.: 30.

από μη ανθρώπινα δημιουργήματα».³ Ως προς το τελευταίο, μετείχε η έννοια του Λόγου, όπου ο άνθρωπος αναγνωρίζεται ως έλλογο όν, συνδέοντας, έτσι, την έννοια της αξιοπρέπειας με τη λογική, με τον απόηχο αυτής να διαφαίνεται πρωτίστως στην οργάνωση της κοινωνίας.

Το ίδιο σκεπτικό φαίνεται πως ακολουθούν οι θεωρητικές αναζητήσεις του Κικέρωνα, ο οποίος αναμοχλεύει την ανθρώπινη ύπαρξη με τις εννοιολογικές οριοθετήσεις του Λόγου και του Πνεύματος.⁴ Παράλληλα, μαζί με τις θεωρητικές καταβολές που προέρχονται από τον Ακίνα, συντίθεται η έννοια της βιοηθικής, όπου καθώς τονίζεται η πλευρά της ηθικής διάστασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και μιας εκείνη αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ατόμου, ανακύπτει στο πλαίσιο αυτής ότι το τελευταίο συνιστά ιδιωτική ουσία ρασιοναλιστικής φύσεως.⁵ Σύμφωνα με αυτήν, σημασία έχει η ηθική του ατόμου ως αξία και όχι ως δικαιοσύνη, όπου κάθε παραβίασή της μεταφράζεται ως παραβίαση της αξίας του ανθρώπου.

Στο αξιακό αυτό πλαίσιο φαίνεται πως κινήθηκαν και οι φιλοσοφικές θέσεις που αναπτύχθηκαν την περίοδο του Διαφωτισμού, όπου «συνδέθηκε η αντίληψη της αξίας ως ελευθερίας με τη στωική αντίληψη για την αξία του ανθρώπου που ήταν η συμμετοχή του στο Λόγο».⁶ Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της αντίληψης αυτής ήταν ο Pico della Mirandola, ο οποίος υποστήριξε ότι «η βάση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι η δυνατότητα του ανθρώπου να επιλέγει να είναι αυτό που επιθυμεί πραγματικά να είναι και να έχει τη δυνατότητα να έχει αυτό που επιλέγει να έχει και να είναι αυτό που επιθυμεί».⁷

Ωστόσο, εκείνη την περίοδο εμβληματικές είναι οι θέσεις του Immanuel Kant επί του ζητήματος που εξετάζεται, όπου η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συναντάται με την έννοια της αυτονομίας του προσώπου. Σύμφωνα με το έργο του “The Metaphysics of Morals”, «ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος αυτοσκοπός κι όχι απλώς το μέσο για το σκοπό αυτό».⁸ Η αυτονομία του αυτή, σύμφωνα με τον ίδιο, «είναι σύνθετη και έχει δύο

³ Ibid, σελ. 30.

⁴ Ibid, σελ.: 31.

⁵ Lebech M., *On the Problem of Human Dignity: A Hermeneutical and Phenomenological Investigation*, ed. Königshausen & Neumann, Würzburg, 2009, σελ.: 75-76.

⁶ Αντωνίου, ό.π., βλ. υποσημείωση 2, σελ.: 32.

⁷ Τσεβρένης Β. (πρλ. Παντελής Α.), *Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια: Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής της εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό*, εκδ.: Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2012, σελ.: 26.

⁸ Ibid, αλλά και ευρύτερα βλ. Kant I. (ed. Gregor M.), “*The Metaphysics of Morals*”, Cambridge University Press, 1996.

κατευθύνσεις, τη γραμμή του καλού, του Λόγου και τη γραμμή της ελευθερίας, της βούλησης».⁹ Βάσει αυτού, προκύπτει ότι «η ηθική προσωπικότητα δεν είναι τίποτα άλλο από την ελευθερία ενός ελλόγου όντος που περιορίζεται από ηθικούς κανόνες»,¹⁰ ενώ η διαπίστωση αυτή με τη σειρά της οδηγεί στο ότι υπάρχει στενή επαφή μεταξύ της ηθικής και της ελευθερίας, η οποία έχει ανάλογο αντίκτυπο στη διαμόρφωση της αξίας του προσώπου. Έτσι, προκύπτει το κανονιστικό περιεχόμενο της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, για το οποίο γίνεται λόγος ακόμα και στις μέρες μας και το οποίο, κατά τον Kant, εδράζεται σε ένα καθολικό, αλλά και σε ένα ατομικό χαρακτήρα.¹¹ Εμφανίζεται, με λίγα λόγια, σταδιακά και η συμμετοχή του κοινωνικού συνόλου στην σύλληψη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, με την τελευταία να καθίσταται εξαιρετικά σημαντική για την εξέλιξη και τη διαμόρφωση του πρώτου.

Ο συλλογικός χαρακτήρας της αξιοπρέπειας αρχίζει σταδιακά και καλλιεργείται στην επιστήμη της φιλοσοφίας, με αποκορύφωμα τη διαμόρφωσή της σε πολιτικό σύνθημα σε εργατικά κινήματα.¹² Επιπλέον, το όνομά της αρχίζει και συνδέεται με την έννοια της δικαιοσύνης, της αναγκαιότητας για ύπαρξη αξιοπρεπών συνθηκών, όπου μέσω μιας διασταυρούμενης ματιάς με τις σημερινές νομικές πράξεις συνειδητοποιεί κανείς τη διασύνδεσή τους ή μάλλον τον απόηχο των φιλοσοφικών καταβολών στη διαμόρφωση του δικαίου μέσω της σταδιακής της επιβεβαίωσης ανά τη θεματική που μελετάται κάθε φορά.

⁹ Ibid.

¹⁰ Αντωνίου, ό.π., βλ. υποσημείωση 2, σελ.: 34.

¹¹ Ibid, σελ.: 35.

¹² Ibid, σελ.: 36.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ

Ι. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στη συνάντηση βασικών δικαιιοπολιτικών χαρακτηριστικών της

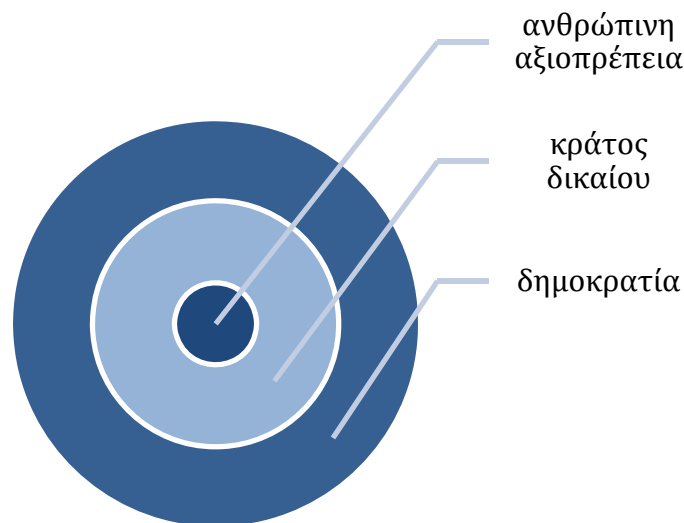
Η παρεμβολή αυτής της ενότητας, ανατρέπει τη λογική της αλληλουχίας στην παράθεση στοιχείων που είθισται· εν προκειμένω, παρατίθενται σημεία και στοιχεία αφορούντα τη συνολική ανάγνωση της κανονιστικής προστασίας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου που ακολουθεί αμέσως μετά από αυτήν την ενότητα. Αιτία για την «ανατροπή» αυτή είναι η πρωθύστερη πληρέστερη κατανόηση βασικών ζητημάτων επί της έννοιας που εξετάζεται, για την μετέπειτα εμβάθυνση σε άλλα σημεία επί της νομικής της επισκόπησης.

Ab initio, κρίνεται αδήριτη η διευκρίνιση της νομικής της φύσεως, η οποία νέμεται μεταξύ γενικής αρχής ή αξίας και δικαιώματος, το οποίο καθίσταται, κατά τη γράφουσα, ένα δικαίωμα για τα δικαιώματα, αφής στιγμής εκείνη αναγνωρίζεται ως η βάση όλων των δικαιωμάτων. Εν συνεχεία, κυοφορία της νομικής της υπόστασης με την εφαρμογή της στην πολιτική πραγματικότητα είναι το κανονιστικό (normative) περιεχόμενο από το οποίο διέπεται, το οποίο συντελεί στο να διαμορφώνει νόρμες, τις οποίες κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο οφείλει να ακολουθεί.¹³ Πλην αυτού του βασικού χαρακτηριστικού της που λειτουργεί ως ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στα άλλα δικαιώματα, υπάρχουν κι άλλα που την καθιστούν μια «sui generis» νομική έννοια:

- i) **Η παντελής έλλειψη ορισμού στα νομικά κείμενα**, το οποίο γεννά προβλήματα στην προσπάθεια στοιχειοθέτησης παραβίασης, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.
- ii) **Η ύπαρξη δημοκρατικού πολιτεύματος και δημοκρατικών επιταγών για να αναπτυχθεί και vice versa**. Ως προς αυτό όμως, έχει αναπτυχθεί αντίλογος από τον Καταστατικό Χάρτη του ΟΗΕ, καθώς επί του κειμένου του

¹³ Schachter Os., "Human Dignity as a Normative Concept", *The American Journal of International Law*, Vol. 77, No. 4, Oct. 1993, pp: 848-854.

δεν υπάρχει καμία νύξη περί ύπαρξης δημοκρατικού πολιτεύματος, ως απaráγκλιτη προϋπόθεση για την απόλαυση των δικαιωμάτων· επ' αυτού δε υπάρχουν και νομολογιακές συναινέσεις, καθώς έχει αναγνωρισθεί ότι για την εφαρμογή των κανόνων δικαίου δεν απαιτείται από το κράτος να έχει συγκεκριμένη δομή. Παρόλα αυτά, τα δικαιώματα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι εξασκούνται ελεύθερα μόνο στο πλαίσιο των δημοκρατικών πολιτευμάτων, θέση την οποία δέχεται πλέον και ο ΟΗΕ. Ωστόσο, σε περιφερειακό επίπεδο, και συγκεκριμένα στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης και του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών, η δημοκρατία γίνεται αντιληπτή ως αναπόσπαστο στοιχείο των αρχών και των κανόνων που διέπουν τους συγκεκριμένους διεθνείς οργανισμούς.¹⁴ Έτσι, υπό την οπτική αυτή και εν είδει προοικονομίας του επόμενου γνωρίσματός της, παραχωρείται το εξής σχήμα¹⁵ προκειμένου να αναδειχθεί η σχέση της με τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου, τιθέμενη στον πυρήνα αυτών:

iii) Η εμπλοκή της θεωρίας περί χωρισμού του προστατευτικού πεδίου της προστασίας της σε σφαίρες¹⁶. Εκείνο αποτελεί το ισχυρότερο εργαλείο κατανόησης και ανάλυσης της έννοιας, καθώς ξετυλίγεται το νήμα των συνδέσεων αυτής με μια σειρά επιπρόσθετων νομικών και πολιτικών, κοινωνικών, ιστορικών και

¹⁴ Μαντζούτσος Αλ. Απ., *Πολιτικά Δικαιώματα & Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2009, σελ.: 36-37.

¹⁵ Δεν έχει κάποια συγκεκριμένη πηγή. Σχεδιάστηκε και παραχωρείται από τη γράφουσα.

¹⁶ Το εν λόγω τρίτο χαρακτηριστικό γνώρισμα εν είδει ερμηνευτικού εργαλείου που παραχωρείται στο παρόν χωρίο του κεφαλαίου από τη γράφουσα εντοπίζεται σε σχετική ανάλυση περί του δικαιώματος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο βιβλίο της Αντωνίου Θ., ό.π., βλ. υποσημείωση 2, σελ.: 71-72.

φιλοσοφικών εννοιών. Σε καθεμία από τις επόμενες σφαίρες που παρατίθενται, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συμπεριφέρεται κατά διαφορετικό τρόπο¹⁷, ωστόσο αυτό που σημειώνει η γράφουσα είναι πως από κάθε πεδίο απορρέει και σε κάθε πεδίο καταλήγει η συμμετοχή της προστασίας της ανθρώπινης οντότητας, είτε ως μεμονωμένου ατόμου είτε ως μορίου ενός συνόλου. Ειδικότερα, οι σφαίρες αυτές είναι:

- «*Η σωματική ακεραιότητα,*
- *Η ψυχοπνευματική ταυτότητα και ακεραιότητα,*
- *Τα αξιοπρεπή θεμέλια ζωής,*
- *Η στοιχειώδης νομική ισότητα και*
- *Η απαγόρευση άσκησης υπέρμετρης κρατικής εξουσίας».*¹⁸

iv) Η σύλληψη της έννοιας της αξιοπρέπειας ως ατομικής και συλλογικής. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από την προηγούμενη θεωρία και συγκεκριμένα μέσω του τρόπου με τον οποίο λογίζεται μέσω της δράσης του το άτομο, δηλαδή είτε ως μεμονωμένη οντότητα είτε ως μέρος του συνόλου. Μέσω αυτού, επιβεβαιώνεται και η κατά Cowen θεώρηση για τη ρυθμιστική εμβέλεια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ότι δηλαδή εκείνη δεν επικεντρώνεται μόνο σε ατομικές, αλλά και σε συλλογικές ανησυχίες.¹⁹

v) Ο ρόλος της μπροστά στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων. Αν και κανονικά θα έπρεπε να υπερισχύει λόγω της σημασίας της ως αρχής και της βάσης των δικαιωμάτων, εντούτοις αν η πολιτική πραγματικότητα το επιτάσσει, μεταφέρει την ανάγκη αυτή στο νομικό συλλογισμό, παραχωρώντας την προστασία της στην προάσπιση άλλων εννόμων αγαθών.

Υπό τις δικαιοπολιτικές αυτές διευκρινίσεις, επομένως, καθίσταται ευχερέστερη η ανάγνωση προστασίας της μέσα από συγκεκριμένες νομικές πράξεις, οι οποίες κατοχυρώνουν πλην αυτής, την ύπαρξη των προεκτεθέντων χαρακτηριστικών.

¹⁷ Ibid, σελ.: 71.

¹⁸ Ibid. Για την αποφυγή «παραποίησης» του νοήματός τους, εκείνες παραχωρούνται από τη γράφουσα, όπως ακριβώς εντοπίζονται στο σχετικό σημειωθέν στην εν λόγω υποσημείωση βιβλίου.

¹⁹ Cowen S., "Can 'Dignity' Guide South Africa's Equality Jurisprudence?", *SAJHR*, vol. 17, 34, 2001, σελ. 55.

II. Το διεθνές και ενωσιακό κανονιστικό πλαίσιο προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Λόγω του ανεξάντλητου αριθμού των νομικών πράξεων και των πολλαπλών αναφορών της έννοιας σ' αυτές, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει επιλογή βασικών διεθνών και ενωσιακών νομικών κειμένων, με υψίστης σημασίας εμβέλεια για τη θέσπιση περαιτέρω πράξεων ακόμα και σε εθνικό επίπεδο, για την μελέτη της νομικής προστασίας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Η ανάλυση που ακολουθεί επιβεβαιώνει την διατύπωση-διαπίστωση αυτή.

A. Από την αναγνώρισή της στο Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και την Οικουμενική Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων...

Ως επακόλουθο των θηριωδιών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της απaráμιλλης προσβολής της ακεραιότητας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου ήταν η σύσταση του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών, ως το «λίκνο» γένεσης μιας νέας εποχής όπου η προστασία και προαγωγή των δικαιωμάτων του ατόμου αποτελεί προϋπόθεση *sine qua non* για την χάραξη και άσκηση της πολιτικής από τα κράτη.

Το «γαλούχημα» αυτό της διεθνούς κοινωνίας με την ανάγκη για την προστασία του ατόμου δεν παρέμεινε στη σφαίρα των θεωρητικών δεσμεύσεων (μολαταύτα η πρακτική επιβεβαιώνει μερικές φορές το αντίθετο)²⁰. οι εν λόγω αρχές αποτυπώθηκαν μέσω μιας σειράς κειμένων διεθνούς και περιφερειακής εμβέλειας, συγκροτώντας ένα πλέγμα αρχών και κανόνων προαγωγής και προστασίας των

²⁰ Η αδυναμία αντίδρασης από την πλευρά του ΟΗΕ στην επίλυση των προβλημάτων που ταλανίζουν τη διεθνή κοινότητα έδωσε την ώθηση για σκέψεις περί αναμόρφωσης του Οργανισμού. Το εναρκτήριο λάκτισμα για την αναμόρφωση αυτή αποτέλεσαν τα γεγονότα της διεθνούς κοινωνίας που συνόδευσαν τη δεκαετία του '80. Οι πρώτες δηλώσεις προς αυτήν την κατεύθυνση πραγματοποιήθηκαν από τον τότε Γενικό Γραμματέα Boutros Boutros Ghali κατά την Πεντηκοστή Επέτειο από την ίδρυση του Οργανισμού, οι οποίες κινήθηκαν στη λογική μετάβασης του Οργανισμού από την «παλιά στη νέα του μορφή» (Novosseloff, 2000: 2). Ωστόσο, οι πρώτες προσπάθειες καρποφόρησαν με την υιοθέτηση στη Σύνοδο Κορυφής της Χιλιετίας που πραγματοποιήθηκε από τις 6 έως τις 8 Σεπτεμβρίου 2000 της Διακήρυξης της Χιλιετίας του ΟΗΕ, το οποίο αποτελεί ένα κείμενο ορόσημο με απώτερο σκοπό να καταστεί ο Οργανισμός αποτελεσματικότερος στην επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η διεθνής κοινότητα. Η προσπάθεια για περισσότερη αποτελεσματικότητα μέσα κυρίως από την προληπτική αντίδραση του Οργανισμού στις διάφορες προκλήσεις μέσω της αναμόρφωσής του συνεχίστηκε στη βάση ποικίλων θεσμοθετήσεων όπως εκείνη της υιοθέτησης της αρχής της «Ευθύνης Προστασίας» (Responsibility to Protect, R2P) στη Διάσκεψη Κορυφής των Ηνωμένων Εθνών στις 14-16 Σεπτεμβρίου 2005.

ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²¹ Παρεισφρέει, με λίγα λόγια, για πρώτη φορά²² ρητά η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο διεθνές δίκαιο²³ με τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών (εφεξής ΚΧΗΕ)²⁴ πρώτα και έπειτα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής ΟΔΔΑ)²⁵, τα οποία συνιστούν νομικά κείμενα «κανονιστικού περιεχομένου», όπως προαναφέρθηκε, όπου κατοχυρώνεται, *inter alia*, η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Ξεκινώντας την εξέταση αυτή από το πεδίο προβλέψεων του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, επιτυγχάνεται η αναγνώριση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως αρχής, όπου βάσει του Προοιμίου, εκείνη συνδέεται με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με απώτερο σκοπό τη δημιουργία μιας διεθνούς κοινωνίας η οποία εδράζεται στην προστασία των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου²⁶. Ειδικότερα, όπως αποτυπώνεται:

«Εμείς, οι λαοί των Ηνωμένων Εθνών αποφασισμένοι να σώσουμε τις ερχόμενες γενεές από τη μάστιγα του πολέμου, που δύο φορές στα χρόνια μας έφερε στην ανθρωπότητα ανείπωτη θλίψη, να διακηρύξουμε και πάλι στην πίστη μας στα θεμελιώδη δικαιώματα, στην αξιοπρέπεια και στην αξία του ανθρώπου και στα ίσα δικαιώματα ανδρών και γυναικών και μεγάλων και μικρών εθνών...»²⁷

²¹Περράκης Στ., *Δικαιώματα του Ανθρώπου και Ηνωμένα Έθνη: 60 Χρόνια Μετά* στο Δίπλα Χ. και Εμ. Δούση (επιμ.), *Εξήντα Χρόνια από την ίδρυση των Ηνωμένων Εθνών. Ειρήνη, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Βιώσιμη Ανάπτυξη, Θεσμική Μεταρρύθμιση*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2007, σελ.: 133.

²² Αξίζει στο σημείο αυτό να υπομνησθεί πως η πρώτη διεθνής διακήρυξη δικαιωμάτων του ανθρώπου αποτελεί η Αμερικανική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και των Καθηκόντων του Ανθρώπου. Ωστόσο, στο παρόν κεφάλαιο υφίσταται χρονική οριοθέτηση με σημείο αναφοράς τη σύσταση του ΟΗΕ και τη μεταπολεμική περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

²³Περράκης Στ., *Διαστάσεις Διεθνούς Προστασίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Προς ένα jus universalis*, εκδ. Ι Σιδέρης, Αθήνα, 2013, σελ.: 71.

²⁴ Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών υπεγράφη στις 26 Ιουνίου 1945 στο San Francisco και τέθηκε σε ισχύ στις 24 Οκτωβρίου 1945. Αποτελείται από το Προοίμιο και 111 άρθρα, όπου στο πρώτο αναγράφονται οι σκοποί σύστασης των Ηνωμένων Εθνών, οι οποίοι αναλύονται περαιτέρω στο πρώτο κεφάλαιο υπότιτλο ως «Σκοποί και Αρχές» (άρθρα 1 και 2). Επιπλέον, είναι προσαρτημένος σ' αυτόν και το Καταστατικό του Διεθνούς Δικαστηρίου.

²⁵Υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στις 10 Δεκεμβρίου 1948 (A/RES/217), κατόπιν αποτυχίας της Διάσκεψης του San Francisco υιοθέτησης μιας διακήρυξης δικαιωμάτων, η οποία θα ενσωματωνόταν στον ΚΧΗΕ.

²⁶ Τσεβρένης ό.π., βλ. υποσημείωση 7, σελ. : 31-32.

²⁷ Η συνέχεια του Προοιμίου είναι η εξής: «[...] να δημιουργήσουμε προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες μπορεί να υπάρξει δικαιοσύνη και σεβασμός προς τις υποχρεώσεις που προκύπτουν από τις συνθήκες και από άλλες πηγές διεθνούς δικαίου, να συμβάλουμε στην κοινωνική πρόοδο και στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου μέσα σε μεγαλύτερη ελευθερία. Και γι' αυτούς τους σκοπούς, να δείχνουμε ανεκτικότητα και να ζούμε ειρηνικά ο ένας με τον άλλον σαν καλοί γείτονες, να ενώνουμε τις δυνάμεις μας για να διατηρούμε τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια, και να εξασφαλίζουμε, με την παραδοχή αρχών και την καθιέρωση μεθόδων, ότι δε θα χρησιμοποιείται ένοπλη βία παρά μόνο για το κοινό συμφέρον,

Δεδομένης της προαναφερθείσας σύνδεσης (δικαιωμάτων του ατόμου- ανθρώπινη αξιοπρέπεια), η εμπίπτουσα στα κύρια καθήκοντα των Ηνωμένων Εθνών προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων²⁸ συνεπάγεται έμμεσα και τη δέσμευση αυτών για την προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, γεγονός που συνεπάγεται με τη σειρά του πως τυχόν παραβίαση αυτών οδηγεί έμμεσα και παραβίαση αυτής, υπό την προϋπόθεση να μην συναντά το σκόπελο της στάθμισης των έννομων συμφερόντων, όπως παρατέθηκε στην αρχή του κεφαλαίου. Ωστόσο, το νόημα της σύνδεσης θα πρέπει (α) να εξετάζεται σύμφυτα με τους σκοπούς στους οποίους εδράζεται η σύσταση του ΟΗΕ, μεταξύ των οποίων είναι η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ των κρατών μελών του Οργανισμού σεβόμενα την αρχή των ίσων δικαιωμάτων²⁹ και (β)

να χρησιμοποιούμε τους διεθνείς οργανισμούς για να συμβάλλουμε στην οικονομική και κοινωνική πρόοδο όλων των λαών, αποφασίσαμε να ενώσουμε τις προσπάθειές μας για να επιτύχουμε αυτούς τους σκοπούς. Έτσι, οι Κυβερνήσεις μας, μέσω των αντιπροσώπων τους, που συγκεντρώθηκαν στην πόλη του Αγίου Φραγκίσκου και ήταν εφοδιασμένοι με πληρεξούσια τα οποία αναγνωρίστηκαν ως έγκυρα και νομότυπα, αποδέχθηκαν αυτόν τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και με αυτόν ίδρυσαν ένα Διεθνή Οργανισμό, που θα ονομάζεται Ηνωμένα Έθνη».

²⁸ Ειδικότερα, οι προβλέψεις επί των καθηκόντων αυτών των οργάνων του ΟΗΕ προβλέπονται στα εξής άρθρα: για τη Γενική Συνέλευση στο άρθρο 13 παρ. 1: «Η Γενική Συνέλευση θα προκαλέσει μελέτες και θα κάνει προτάσεις με σκοπό: α. να ενισχύσει τη διεθνή συνεργασία στον πολιτικό τομέα και να ενθαρρύνει την προοδευτική ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου και την κωδικοποίησή του. β. να ενισχύσει τη διεθνή συνεργασία στον οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τομέα και στον τομέα της δημόσιας υγείας και να βοηθήσει στο να απολαμβάνουν όλοι, χωρίς διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες»· για το Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο στο άρθρο 62 παρ. 2: «Μπορεί να κάνει εισηγήσεις με σκοπό να ενισχύσει το σεβασμό και την τήρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους»· για το Συμβούλιο Κηδεμονίας στο άρθρο 87: «Η Γενική Συνέλευση και, με εξουσιοδότησή της, το Συμβούλιο Κηδεμονίας στην εκτέλεση των καθηκόντων τους μπορούν: α. να εξετάζουν εκθέσεις που δεν θα τους υποβάλλονται από την επιφορτισμένη με τη διοίκηση αρχή, β. να δέχονται αιτήσεις και να τις εξετάζουν μαζί με την επιφορτισμένη με τη διοίκηση αρχή, γ. να φροντίζουν για περιοδικές επισκέψεις στις κηδεμονιζόμενες περιοχές, σε ημερομηνίες που θα συμφωνούνται με την αρχή την επιφορτισμένη με τη διοίκηση της καθημιάς, δ. να αναλαμβάνουν αυτές και άλλες ενέργειες, σύμφωνα με τους όρους των συμφωνιών κηδεμονίας· για το Συμβούλιο Ασφαλείας στα άρθρα 24, 34 και 39- άρθρο 24: «1. Για να εξασφαλιστεί η άμεση και αποτελεσματική δράση των Ηνωμένων Εθνών, τα Μέλη τους αναθέτουν στο Συμβούλιο Ασφαλείας την κύρια ευθύνη για τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας και συμφωνούν ότι, κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του που απορρέουν από αυτή την ευθύνη, το Συμβούλιο Ασφαλείας ενεργεί εξ ονόματός τους. 2. Κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του αυτών το Συμβούλιο Ασφαλείας θα ενεργεί σύμφωνα με τους Σκοπούς και τις Αρχές των Ηνωμένων Εθνών. Οι ειδικές εξουσίες που παραχωρούνται στο Συμβούλιο Ασφαλείας για την εκτέλεση των καθηκόντων αυτών καθορίζονται στα Κεφάλαια 6, 7, 8 και 12. 3. Το Συμβούλιο Ασφαλείας θα υποβάλλει στη Γενική Συνέλευση για μελέτη ετήσιες και, αν χρειάζεται, και ειδικές εκθέσεις», άρθρο 34: «Το Συμβούλιο Ασφαλείας μπορεί να ερευνά κάθε διένεξη ή κάθε κατάσταση που θα ήταν δυνατό να οδηγήσει σε διεθνείς προστριβές ή να δημιουργήσει διένεξη, με σκοπό να διαπιστώνει αν η παράταση αυτής της διένεξης ή αυτής της κατάστασης είναι πιθανό να θέσει σε κίνδυνο τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας» και άρθρο 39: «Το Συμβούλιο Ασφαλείας θα αποφαινεται αν υπάρχει απειλή για την ειρήνη, διατάραξη της ειρήνης ή επιθετική ενέργεια και θα κάνει συστάσεις ή θα αποφασίζει ποια μέτρα θα λαμβάνονται σύμφωνα με τα Άρθρα 41 και 42, για να διατηρηθεί ή να αποκατασταθεί η διεθνής ειρήνη και ασφάλεια».

²⁹ Κεφάλαιο 1 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών- Σκοποί και Αρχές: Άρθρο 1: «Οι σκοποί των Ηνωμένων Εθνών 1. Να διατηρούν τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια, και για να επιτευχθεί αυτό: να παίρνουν

να ιδωθεί υπό τη νομική φύση του ΚΧΗΕ, εξετάζοντας με λίγα λόγια του κατά πόσο αυτός αποτελεί νομικά δεσμευτικό κείμενο.

Η εξέταση αυτή στηρίζεται στην αντικρουόμενη φύση των διατάξεων του Χάρτη³⁰, ο οποίος λειτουργεί ως το Σύνταγμα της διεθνούς κοινότητας, περιέχοντας στοιχεία κανονιστικού περιεχομένου³¹. μολοντί εκείνες είναι αόριστα διατυπωμένες, θέτοντας ως αρχή την προστασία των δικαιωμάτων του ατόμου, δίχως να τα απαριθμούν και αποκρυσταλλώνοντάς τα ως έννοιες *latu sensu*, εντούτοις δεσμεύουν νομικά τα κράτη μέλη και τα όργανα του Οργανισμού.³² Εξάλλου, στο άρθρο 56 του Χάρτη³³ προβλέπεται η νομική υποχρέωση των κρατών-μελών του Οργανισμού να ενεργούν στο πλαίσιο των καθορισμένων από το Χάρτη σκοπών, προάγοντας με αυτόν τον τρόπο την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ένεκα της προαναφερθείσας σύνδεσης την ανθρώπινη αξιοπρέπεια³⁴. Θα μπορούσε να λεχθεί, επομένως, πως η συγκεκριμένη διάταξη αποτελεί την «ασφαλιστική δικλείδα» στο σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η εφαρμογή των οποίων δημιουργεί υποχρεώσεις *erga omnes*.

αποτελεσματικά συλλογικά μέτρα για να προλαβαίνουν και να απομακρύνουν κάθε απειλή της ειρήνης και για να καταστέλλουν κάθε επιθετική ενέργεια ή άλλης μορφής παραβίασης της ειρήνης και να επιτυγχάνουν, με ειρηνικά μέσα και σύμφωνα με τις αρχές της δικαιοσύνης και του διεθνούς δικαίου, διευθέτηση ή διακανονισμό διεθνών διαφορών ή καταστάσεων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε διατάραξη της ειρήνης. 2. Να αναπτύσσουν ανάμεσα στα έθνη φιλικές σχέσεις που θα βασίζονται στο σεβασμό της αρχής των ίσων δικαιωμάτων και της αυτοδιαθέσεως των λαών και να παίρνουν άλλα μέτρα κατάλληλα για την ενίσχυση της παγκόσμιας ειρήνης. 3. Να επιτυγχάνουν διεθνή συνεργασία για την επίλυση διεθνών προβλημάτων οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και ανθρωπιστικής φύσεως, και για την ανάπτυξη και ενθάρρυνση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους χωρίς διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας, και 4. Να αποτελούν ένα κέντρο που θα συντονίζει τις ενέργειες των εθνών για την επίτευξη αυτών των κοινών σκοπών».

³⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών ερμηνεύεται υπό όρους καλής πίστης (*bona fides*), η οποία αποτελεί γενική αρχή του δικαίου, αποτελώντας αυτοτελή πηγή του διεθνούς δικαίου βάσει του άρθρου 38 παρ. 1 εδ. γ' του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης.

³¹ Simma B., H. Mosler, A. Raudelzhofer, C. Tomuschat, R. Wolfrum, A. Paulus and E. Chaitidou, *The Charter of the United Nations. A Commentary*, 2nd edition, Volume I, Oxford University Press, 2002, σελ.: 15. Επιπλέον, ο Forsythe έχει διατυπώσει την άποψη πως «ο Χάρτης των Η.Ε. αποτελεί ένα σύνταγμα χωρίς να προσαρτάται μια διακήρυξη δικαιωμάτων σ' αυτό, αλλά αποτελεί μια *per se* αναφορά στα δικαιώματα» (ελεύθερη μτφρ. και συμπλήρωση από τη γράφουσα στην πρόταση "*a constitution without a bill of rights and with only a mention of human rights* (Forsythe, 1989: 10)").

³² Περράκης, ό.π. βλ. υποσημείωση 23, σελ.: 75.

³³ Άρθρο 56 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών: «Όλα τα μέλη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να ενεργούν για την επίτευξη των σκοπών που εκτέθονται στο Άρθρο 55, είτε όλα μαζί είτε το καθένα ξεχωριστά, σε συνεργασία με τον Οργανισμό».

³⁴ Η αναγνώριση μέσω της διάταξης αυτής της νομικής υποχρέωσης των κρατών μελών του ΟΗΕ να σεβαστούν τα δικαιώματα του ανθρώπου συνεπάγεται τη μη δυνατότητα απόκλισης αυτών από την συγκεκριμένη δέσμευση με τη δικαιολογία ότι η οριοθέτηση αυτών υπάγεται στις εσωτερικές τους υποθέσεις (Περράκης, ό.π., βλ. υποσημείωση 23: 75).

Περαιτέρω εξειδίκευση και ενδυνάμωση στην ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που διαποτίζει το κείμενο του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών επήλθε μέσω της ΟΔΔΑ (1948), η οποία αποτελεί το θεμελιώδες νομικό κείμενο του διεθνούς δικαίου στο πεδίο προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου³⁵, αποτελώντας «το κοινό ιδανικό που πρέπει να επιδιώκεται από όλους τους λαούς και όλα τα έθνη». Ξεπερνώντας τις προοιμιακές αναφορές και εντοπιζόμενη σε άρθρα αυτής, η πρόβλεψη της προστασίας της έχει ως απώτερο σκοπό να εμποτιστεί κάθε δράση των κρατών μελών από το σεβασμό στα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που οικονομούνται στη Διακήρυξη.³⁶

Ξεκινώντας την «ιχνηλάτηση» αυτής από το Προοίμιο, γίνεται αναφορά αυτής σε δύο σημεία, με το δεύτερο να αποτελεί επανάληψη των όσων διατυπώνονται στο Προοίμιο του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι:

« [...]Επειδή, με τον Καταστατικό Χάρτη, οι λαοί των Ηνωμένων Εθνών διακήρυξαν και πάλι την πίστη τους στα θεμελιακά δικαιώματα του ανθρώπου, στην αξιοπρέπεια και την αξία της ανθρώπινης προσωπικότητας, στην ισότητα δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών, και διακήρυξαν πως είναι αποφασισμένοι να συντελέσουν στην κοινωνική πρόοδο και να δημιουργήσουν καλύτερες συνθήκες ζωής στα πλαίσια μιας ευρύτερης ελευθερίας».

Προβαίνοντας στην παρουσίαση του πρώτου σημείου προκύπτει ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων,

³⁵Donnelly J., *Universal Human Rights in Theory and Practice*, 3rd edition, Cornell University Press, New York, 2013, σελ.: 26.

³⁶ Ειδικότερα στο Προοίμιο της ΟΔΔΑ προβλέπονται τα εξής: «[...] Διακηρύσσει ότι η παρούσα Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αποτελεί το κοινό ιδανικό στο οποίο πρέπει να κατατείνουν όλοι οι λαοί και όλα τα έθνη, έτσι ώστε κάθε άτομο και κάθε όργανο της κοινωνίας, με τη Διακήρυξη αυτή διαρκώς στη σκέψη, να καταβάλλει, με τη διδασκαλία και την παιδεία, κάθε προσπάθεια για να αναπτυχθεί ο σεβασμός των δικαιωμάτων και των ελευθεριών αυτών, και να εξασφαλιστεί προοδευτικά, με εσωτερικά και διεθνή μέσα, η παγκόσμια και αποτελεσματική εφαρμογή τους, τόσο ανάμεσα στους λαούς των ίδιων των κρατών μελών όσο και ανάμεσα στους πληθυσμούς χωρών που βρίσκονται στη δικαιοδοσία τους». Επιπλέον, προηγουμένως στις προοιμιακές αναφορές είχε επισημανθεί ότι «[...] τα κράτη μέλη ανέλαβαν την υποχρέωση να εξασφαλίσουν, σε συνεργασία με τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών, τον αποτελεσματικό σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιικών ελευθεριών σε όλο τον κόσμο». Για περαιτέρω στοιχεία επί του σκοπού της ΟΔΔΑ βλ. Morsink J., *The universal declaration of human rights: origins, drafting and intent*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1999.

συνιστώντας τη βάση μιας σειράς αρχών και αξιών στην διεθνή δικαιοταξία, όπως της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης. Η ειδική πρόβλεψη είναι η εξής:

«[...]Επειδή η αναγνώριση της αξιοπρέπειας, που είναι σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, καθώς και των ίσων και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων τους αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο».

Η κεντρική, ωστόσο, πρόβλεψη επί της ανθρώπινης αξιοπρέπειας έγκειται στο άρθρο 1 της ΟΔΔΑ, μέσω της οποίας διαφαίνεται ο πολυπολιτισμικός της χαρακτήρας, από τον οποίο γεννάται η αρχή της ισότητας της αξιοπρέπειας, «μια ιδέα συνυφασμένη με την αντίληψή της ως αξίας κάθε ανθρώπου»³⁷. Ειδικότερα, προβλέπεται ότι:

«Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα. Είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση, και οφείλουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεύμα αδελφοσύνης».

Η σύνδεσή της αυτή με την αξία του ανθρώπου πραγματοποιείται και μέσω μιας σειράς επιπρόσθετων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην ΟΔΔΑ, κοινωνικοοικονομικού περιεχομένου, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της προστασίας της και επιβεβαιώνοντας την προοιμιακή αναφορά, ότι δηλαδή εκείνη αποτελεί τη βάση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 22³⁸ τεκμαίρεται ότι το δικαίωμα που έχουν τα άτομα στην κοινωνική προστασία, συνεπεία της οποίας είναι η απόλαυση μιας σειράς οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων συμβάλλει στην εξασφάλιση μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης, καθώς και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων. Επιπλέον, η ίδια εξασφάλιση επιτυγχάνεται μέσω της κατοχύρωσης στο άρθρο 23 της ΟΔΔΑ³⁹ του δικαιώματος στην εργασία και τη δίκαιη

³⁷ Τσεβρένης, ό.π., βλ. υποσημείωση 7, σελ.: 32.

³⁸ Άρθρο 22 της ΟΔΔΑ: «Κάθε άτομο, ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, έχει δικαίωμα κοινωνικής προστασίας. Η κοινωνία, με την εθνική πρωτοβουλία και τη διεθνή συνεργασία, ανάλογα πάντα με την οργάνωση και τις οικονομικές δυνατότητες κάθε κράτους, έχει χρέος να του εξασφαλίσει την ικανοποίηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων που είναι απαραίτητα για την αξιοπρέπεια και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του».

³⁹ Άρθρο 23 της ΟΔΔΑ: «1. Καθένας έχει το δικαίωμα να εργάζεται και να επιλέγει ελεύθερα το επάγγελμά του, να έχει δίκαιες και ικανοποιητικές συνθήκες δουλειάς και να προστατεύεται από την ανεργία. 2. Όλοι, χωρίς καμία διάκριση, έχουν το δικαίωμα ίσης αμοιβής για ίση εργασία. 3. Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα δίκαιης και ικανοποιητικής αμοιβής, που να εξασφαλίζει σε αυτόν και την οικογένειά του συνθήκες ζωής άξιες στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η αμοιβή της εργασίας, αν υπάρχει, πρέπει να συμπληρώνεται με άλλα μέσα κοινωνικής προστασίας. 4. Καθένας έχει το δικαίωμα να ιδρύει μαζί με άλλους συνδικάτα και να συμμετέχει σε συνδικάτα για την προάσπιση των συμφερόντων του».

και ικανοποιητική αμοιβή, καθώς και την προστασία του από την ανεργία. Παρά ταύτα, αυτό που έχει σημασία να αναγνωρίσει κανείς είναι πως η παραβίαση των εν λόγω δικαιωμάτων οδηγεί σε παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, με σημαντικές πολιτικές και νομικές (;) προεκτάσεις, όπως θα αναλυθούν στα επόμενα κεφάλαια.

Η σημασία των νομικών προεκτάσεων εξαρτάται από τη νομική σημασία-φύση που προσλαμβάνει η προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καθώς και εκείνη της προαναφερθείσας σύνδεσής της· με λίγα λόγια, εξαρτάται από τη νομική ισχύ της ΟΔΔΑ, του κατά πόσο εκείνη αποτελεί ένα νομικά δεσμευτικό κείμενο.

Εδώ φαίνεται πως οι απόψεις ποικίλουν.⁴⁰ μερικοί μελετητές υποστηρίζουν πως η ΟΔΔΑ έχει νομική ισχύ, άλλοι πάλι κάνουν διάκριση ανάμεσα στη νομική αξία και τη νομική δεσμευτικότητα, όπου από τη μια υπάρχουν υποστηρικτές- μεταξύ των οποίων ήταν και τα περισσότερα μέλη της Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου όπου είχαν υποστηρίξει την απουσία και των δύο αυτών στοιχείων- ενώ άλλοι μελετητές του διεθνούς δικαίου αναγνωρίζουν σ' αυτήν νομική αξία άνευ όμως νομικής δεσμευτικότητας και τέλος, άλλοι κάνουν λόγο μόνο για την πολιτική σημασία αυτής. Βάσει της κρατούσας και πρόσφατης αντίληψης, οι διατάξεις της ΟΔΔΑ αποτελούν διεθνές εθιμικό δίκαιο⁴¹, άποψη την οποία συμμερίζεται και η γράφουσα, την οποία μάλιστα συμπληρώνει αναγνωρίζοντας και την πολιτική σημασία που έχει, ειδικά λόγω του ρόλου που δύναται να διαδραματίσει στη διαμόρφωση προτάσεων πολιτικής σε περιόδους κρίσης, όπως θα αποκαλυφθεί στις επόμενες σελίδες της παρούσας εργασίας.

Πέρα όμως από την αυτή καθαυτή «*sticto sensu*» νομική σημασία, υπάρχει και μια «*lato sensu*» σημασία αυτής, αναγνωρισμένης βάσει του νομικού αποήχου που εκείνη έχει αποκτήσει· δεν θα πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι εκείνη αποτέλεσε το

⁴⁰ Επί της εκτενούς αυτής ανάλυσης και συζήτησης του θέματος βλ. Περράκης, Στ., *Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ηνωμένα Έθνη. Περιφερειακά Συστήματα*, εκδ.: Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2009, σελ.: 57-60.

⁴¹ Σύμφωνα με το άρθρο 38 παρ. 1 εδ. β' του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (εφεξής ΚατΔΔ), το διεθνές εθιμικό δίκαιο, ως απόδειξη γενικής πρακτικής που γίνεται δεκτή ως κανόνας δικαίου, αποτελεί βασική πηγή του διεθνούς δικαίου. Σε μια προσπάθεια εννοιολογικής προσέγγισης, εκείνο οριοθετείται ως «*προϊόν της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ κρατικής πρακτικής και πεποίθησης δικαίου (opinion juris)*». Ο McDougal το οριοθετεί ως μια διαδικασία συνεχούς αλληλεπίδρασης, συνεχούς αξίωσης και ανταπόκρισης, με την οποία οι υπεύθυνοι λήψης αποφάσεων συγκεκριμένων κρατών μονομερώς προβάλλουν αξιώσεις... και στην οποία άλλοι φορείς λήψης αποφάσεων, εκτός του κράτους που προβάλλει την αξίωση... αξιολογούν αυτές τις αξιώσεις.. προκειμένου τελικά να τις αποδεχθούν ή να τις απορρίψουν» (Αντωνόπουλος- Μαγκλιβλέρας, 2011: 36).

έναυσμα έμπνευσης μιας σειράς εθνικών νομοθεσιών, περιφερειακών και επιπρόσθετων οικουμενικών πράξεων δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και του Διεθνούς Συμφώνου περί Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων, εγκαθιδρύοντας δηλαδή τις βασικές παραμέτρους προάσπισης τόσο των δικαιωμάτων του ανθρώπου όσο και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον, καθώς και στα εθνικά νομικά συστήματα.⁴²

B. ... και τη θέση της στα Διεθνή Σύμφωνα περί των δικαιωμάτων του ανθρώπου...

Η συνέχεια της προηγούμενης εξέτασης δεν θα μπορούσε να ήταν άλλη από εκείνη των δύο Διεθνών Συμφώνων για τα δικαιώματα του ανθρώπου και συγκεκριμένα του Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, ICESCR, 1966) και εκείνου περί Ατομικών και Πολιτικών δικαιωμάτων (International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR, 1966)⁴³, μιας και η κατοχύρωση των προβλεπόμενων σ' αυτά δικαιωμάτων αποτελεί επανάληψη, αλλά και συμπλήρωση των διατάξεων της ΟΔΔΑ⁴⁴, επιβεβαιώνοντας την προαναφερθείσα νομική εμβέλεια της τελευταίας.

Μέρη της Διεθνούς Χάρτας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου,⁴⁵ η ανάγνωση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται, τόσο εκείνων της πρώτης γενιάς⁴⁶ στο Σύμφωνο

⁴² Donnelly, ό.π. βλ. υποσημείωση 35, σελ.: 26.

⁴³ Τα δύο Σύμφωνα εγκρίθηκαν από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ [Ψήφισμα 2200 Α (XXI)] στις 16 Δεκεμβρίου 1966, ενώ τέθηκαν σε ισχύ μόλις το 1976. Και τα δύο δημιουργούν νομικές σχέσεις μεταξύ των κρατών και των ατόμων, όπως επίσης και μεταξύ των ίδιων των κρατών.

⁴⁴ Δεν πρέπει να λησμονείται το γεγονός πως η ΟΔΔΑ δεν αποτελεί έναν εξαντλητικό κατάλογο δικαιωμάτων.

⁴⁵ Τα υπόλοιπα συστατικά μέρη της αποτελούν η ΟΔΔΑ, το Προαιρετικό Πρωτόκολλο στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, το Προαιρετικό Πρωτόκολλο στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και το Προαιρετικό Πρωτόκολλο στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα για την κατάργηση της θανατικής ποινής.

⁴⁶ Πρόκειται για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (civil and political rights), όπως προδίδει στην προκειμένη περίπτωση και η ίδια η ονομασία του Συμφώνου. Εξετάζοντας τα μεμονωμένα, τα ατομικά δικαιώματα «κινούνται γύρω από τις βασικές αξίες της προστασίας της προσωπικότητας, του ιδιωτικού και οικογενειακού βίου, της ιδιοκτησίας, της κατοικίας, της ελευθερίας, της σκέψης, συνειδήσεως και θρησκείας, της επικοινωνίας και γενικά καλύπτουν τον ιδιωτικό βίο. [...] Επιπλέον, ιδιαίτερη χρησιμότητα έχει η αντιπαραβολή τους με τα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, ιδίως όταν αποφασίζονται ορισμένοι περιορισμοί στην άσκηση των δικαιωμάτων για λόγους δημοσίας τάξεως, υγείας, ασφάλειας, ή προστασίας του έθνους «στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας» (Ρούκουνας, 1995: 16-17). Συνεχίζοντας την εννοιολογική παράθεση, ως προς τα πολιτικά δικαιώματα, «εκείνα παραπέμπουν κυρίως στα δικαιώματα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, τη συμμετοχή στη δημόσια υπηρεσία και εγγυάται τη δυνατότητα συμμετοχής του πολίτη στη διαχείριση των κοινών» (Ibid).

για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (εφεξής ΣΑΠΔ), όσο κι εκείνων της δεύτερης γενιάς⁴⁷ στο Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα (εφεξής ΣΟΚΠΔ), πραγματοποιείται υπό το φως της προστασίας της αξιοπρέπειας του ατόμου, η οποία πραγματώνεται τόσο σε προοιμιακές αναφορές, όσο και σε επιμέρους προστατευόμενα δικαιώματα.

Εισερχόμενοι στη μελέτη του Προοιμίου του Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, αναγνωρίζεται ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα πηγάζουν από την εγγενή αξιοπρέπεια του ατόμου, βασικών συστατικών της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο⁴⁸. Διαφαίνεται, επομένως, πως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αναγιγνώσκεται και στην προκειμένη περίπτωση ως ιδέα, ως ιδανικό, διατρέχοντας είτε με ρητό τρόπο είτε με σιωπηρό όλο το φάσμα των δικαιωμάτων που θεμελιώνονται.

Ως προς τον ρητό τρόπο, η αξιοπρέπεια του ανθρώπου συγχέεται με τον σεβασμό του ανθρώπου ακόμα και στην περίπτωση της στέρησης της ελευθερίας του. Ειδικότερα, βάσει του άρθρου 10 παρ. 1 του Συμφώνου⁴⁹, προβλέπεται ότι «κάθε πρόσωπο που στερείται της ελευθερίας του αντιμετωπίζεται με σεβασμό της εγγενούς ανθρώπινης αξιοπρέπειας». Το κατοχυρωμένο αυτό δικαίωμα προέρχεται από την

⁴⁷ Πρόκειται για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα (economic, social and cultural rights), όπως προδίδει εν προκειμένω το Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα. Εδώ για την απόλαυσή τους απαιτείται η παρέμβαση του κράτους (ή ανάλογα του υπερεθνικού μορφώματος που τα προασπίζει) στον κοινωνικό βίο με τρόπο συστηματικό και αποτελεσματικό, «προκειμένου να δημιουργηθούν όλες εκείνες οι προϋποθέσεις για ανάπτυξη, πρόσβαση στην εργασία, ίση αμοιβή, άσκηση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, κοινωνική ασφάλιση, αποτελεσματικό βιοτικό επίπεδο, υγεία, εκπαίδευση, πολιτιστική ζωή και συμμετοχή στην επιστήμη» (Ibid: 18).

⁴⁸ Συγκεκριμένα, στο Προοίμιο αναφέρονται τα εξής: «Τα συμβαλλόμενα κράτη στο παρόν σύμφωνο λαμβάνοντας υπόψη ότι, σύμφωνα με τις αρχές του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, η αναγνώριση της εγγενούς αξιοπρέπειας και των ίσων και αναφαίρετων δικαιωμάτων όλων των μελών της ανθρώπινης κοινωνίας αποτελεί τη βάση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο. Αναγνωρίζοντας ότι, σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το ιδεώδες του ελεύθερου ανθρώπου, που απολαμβάνει ατομική και πολιτική ελευθερία και είναι απελευθερωμένος από το φόβο και την αθλιότητα, μπορεί να επιτευχθεί μόνον εάν δημιουργηθούν συνθήκες κάτω από τις οποίες κάθε άνθρωπος θα μπορεί να απολαμβάνει τα ατομικά και πολιτικά του δικαιώματα, καθώς και τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά του δικαιώματα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών επιβάλλει στα κράτη την υποχρέωση να προάγουν τον παγκόσμιο και πραγματικό σεβασμό των δικαιωμάτων και ελευθεριών του ανθρώπου. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το άτομο έχει καθήκοντα απέναντι στα άλλα άτομα και στο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει και ότι έχει υποχρέωση να προσπαθεί να προαγάγει και να σεβαστεί τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στο παρόν Σύμφωνο, συμφωνούν τα ακόλουθα...»

⁴⁹ Για περαιτέρω ανάλυση επί του συγκεκριμένου άρθρου, αλλά κι εν γένει του συνόλου των άρθρων του Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα βλ. Joseph S. and M. Castan, *The International Covenant on Civil and Political Rights. Cases, Materials and Commentary*, 3rd edition, Oxford University Press, 2013.

προσπάθεια «εξανθρωπισμού» κάθε δραστηριότητας στη μεταπολεμική περίοδο, σεβόμενη την προσωπικότητα του ατόμου. Στον σεβασμό αυτό συμβάλλει και η επίτευξη του βασικότερου σκοπού της προαναφερθείσας στέρησης της ελευθερίας, όπου δεν είναι άλλος από την βελτίωση και την κοινωνική τους επανένταξη, όπως αναφέρεται στην παρ. 3 του ιδίου άρθρου⁵⁰. Η επίτευξη αυτή του σωφρονισμού τους έχει αντίκτυπο και στην ίδια την ασφάλεια και βελτίωση της κοινωνίας, απόρροια του οποίου είναι το εν λόγω ατομικό δικαίωμα να αποκτά ενδόμυχα γνώρισμα ενός συλλογικού δικαιώματος.

Προσάρτηση ανάλογων χαρακτηριστικών σημειώνεται και στην περίπτωση του δικαιώματος στην μόρφωση, το οποίο, μολοντί φέρεται ως ατομικό δικαίωμα, εντούτοις οι επιδράσεις του είναι έκδηλες και θετικές για την κοινωνία, όπως σημειώνεται στο άρθρο 10 παρ. 1 του Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα:

«Τα συμβαλλόμενα κράτη αναγνωρίζουν το δικαίωμα μορφώσεως κάθε προσώπου. Συμφωνούν ότι η μόρφωση πρέπει να αποβλέπει στην πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και του αισθήματος της αξιοπρέπειάς της και να ενισχύει το σεβασμό προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Συμφωνούν ακόμη ότι η μόρφωση πρέπει να καθιστά κάθε πρόσωπο ικανό να διαδραματίσει ένα χρήσιμο ρόλο σε μια ελεύθερη κοινωνία, να ευνοεί την κατανόηση, την ανοχή και φιλία μεταξύ όλων των εθνών και όλων των φυλετικών ομάδων, των εθνικών ή θρησκευτικών και να ενθαρρύνει την ανάπτυξη της δραστηριότητας των Ηνωμένων Εθνών για τη διατήρηση της ειρήνης.»⁵¹

⁵⁰ Άρθρο 10 παρ. 3 του Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα: « Το σωφρονιστικό σύστημα προβλέπει μεταχείριση των κρατουμένων, ουσιαστικός σκοπός της οποίας είναι η βελτίωση και η κοινωνική επανένταξή τους. Οι ανήλικοι παραβάτες διαχωρίζονται από τους ενηλίκους και τυγχάνουν αντιμετώπισης ανάλογης προς την ηλικία και τη νομική τους θέση.

⁵¹ Η συνέχεια του άρθρου είναι η εξής: «2. Τα συμβαλλόμενα κράτη αναγνωρίζουν ότι προς το σκοπό εξασφαλίσεως της πλήρους άσκησης του δικαιώματος αυτού: α) Η βασική εκπαίδευση πρέπει να είναι υποχρεωτική και να παρέχεται σε όλους δωρεάν. β) Η μέση εκπαίδευση, με τις διάφορες μορφές της, στην οποία περιλαμβάνεται και η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση πρέπει να γενικεύεται, ώστε να καθίσταται ευχερής σε όλους με όλα τα κατάλληλα μέσα και μάλιστα με την προοδευτική θέσπιση της δωρεάν παιδείας. γ) Η ανώτερη εκπαίδευση πρέπει να παρέχεται σε όλους ισότιμα, ανάλογα με τις ικανότητες καθενός, με όλα τα κατάλληλα μέσα και μάλιστα με την προοδευτική θέσπιση της δωρεάν παιδείας. δ) Η στοιχειώδης εκπαίδευση πρέπει να προάγεται ή να εντείνεται κατά το μέτρο του δυνατού γι' αυτούς που δεν έχουν λάβει βασική εκπαίδευση ή δεν την έχουν συμπληρώσει. ε) Πρέπει να επιδιωχθεί ενεργά η ανάπτυξη συστήματος σχολείων για όλες τις βαθμίδες, να δημιουργηθεί επαρκές σύστημα υποτροφιών και να βελτιωθεί κατά τρόπο μόνιμο η οικονομική κατάσταση του διδακτικού προσωπικού. 3. Τα συμβαλλόμενα κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σέβονται την ελευθερία

Βάσει, επομένως, της προηγούμενης διάταξης καθίσταται σαφής η εμβέλεια της μόρφωσης για το σύνολο, καθώς το άτομο καθίσταται χρήσιμο στην κοινωνία, σέβεται τη διαφορετικότητα και την πολυπολιτισμικότητα και, υιοθετώντας χαρακτηριστικά κοσμοπολίτικης φιγούρας, συμβάλλει στην εξασφάλιση της ασφάλειας υπό όρους ειρήνης στη διεθνή κοινότητα. Επιπλέον, εκείνη συμβάλλει στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, επιβεβαιώνοντας τόσο τον ατομικό της χαρακτήρα ως δικαίωμα, καθώς προασπίζει την προσωπική αυτοτέλεια, όσο και την σύνδεση που υπάρχει μεταξύ του σεβασμού της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, αποδεικνύοντας ότι τα ατομικά δικαιώματα αποτελούν προϋποθέσεις *sine qua non* για τη διασφάλιση της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.⁵²

Περαιτέρω ανάλογη σύνδεση πραγματοποιείται και στο Προοίμιο του Συμφώνου αυτού, όπου διακηρύσσεται πανηγυρικά ότι τα θεσπιζόμενα σ' αυτό δικαιώματα πηγάζουν από την έμφυτη αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η οποία αναγνωρίζεται ως βασικό συστατικό στοιχείο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο⁵³.

Ανάλογη σύνδεση πραγματοποιείται και στο Προοίμιο του Δεύτερου Προαιρετικού Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά

των γονέων και, ενδεχόμενα, των νομίμων κηδεμόνων, να εκλέγουν για τα παιδιά τους ιδρύματα που δεν ανήκουν ή δεν υπάγονται στο Δημόσιο, αλλά ανταποκρίνονται στα οριζόμενα από το κράτος ή εγκεκριμένα ελάχιστα όρια εκπαίδευσης και να εξασφαλίζουν τη θρησκευτική και ηθική μόρφωση των παιδιών τους σύμφωνα προς τις ίδιες τους πεποιθήσεις. 4. Καμία από τις διατάξεις του άρθρου αυτού δεν μπορεί να ερμηνευθεί ότι θίγει την ελευθερία των φυσικών και νομικών προσώπων να ιδρύουν και να διευθύνουν εκπαιδευτικά ιδρύματα με την επιφύλαξη της τηρήσεως των αρχών της παρ. 1 του παρόντος άρθρου και ότι η παρεχόμενη σ' αυτά εκπαίδευση θα είναι σύμφωνη προς τα ελάχιστα όρια και πρότυπα που τάσσονται από το κράτος».

⁵² Δαγτόγλου Π.Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, τέταρτη ενημερωμένη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2012, σελ.: 20

⁵³ Η ειδικότερη αναφορά στο Προοίμιο είναι η εξής: «Λαμβάνοντας υπόψη ότι σύμφωνα με τις αρχές του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, η αναγνώριση της έμφυτης αξιοπρέπειας και των ίσων και αναφαίρετων δικαιωμάτων όλων των μελών της ανθρώπινης κοινωνίας, αποτελεί τη βάση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο. Αναγνωρίζοντας ότι αυτά τα δικαιώματα πηγάζουν από την έμφυτη αξιοπρέπεια του ατόμου. Αναγνωρίζοντας ότι σύμφωνα με την Παγκόσμια Δήλωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, το ιδανικό των ανθρωπίνων υπάρξεων που είναι ελεύθερα και απαλλαγμένα από το φόβο και τη δυστυχία, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εφόσον δημιουργηθούν προϋποθέσεις με τις οποίες ο καθένας θα μπορεί να απολαμβάνει τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά του δικαιώματα καθώς και τα αστικά, πολιτικά του. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών επιβάλλει στα Κράτη την υποχρέωση να προωθούν και να διατηρούν τον παγκόσμιο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Έχοντας αντιληφθεί το άτομο το οποίο έχει καθήκοντα απέναντι στα άλλα άτομα και στην ολότητα που ανήκει, έχει υποχρέωση να προσπαθήσει να επιτύχει την προαγωγή και το σεβασμό των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται με το Σύμφωνο αυτό. Συμφωνούν τα ακόλουθα...»

Δικαιώματα για την κατάργηση της θανατικής ποινής⁵⁴, σύμφωνα με το οποίο η κατάργηση αυτής «*συντελεί στο να προαγάγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την προοδευτική ανάπτυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου*». Η έννοια της ανάπτυξης αυτής δείχνει μια εξελικτική διαδικασία, δηλαδή μια διαδικασία η οποία οφείλει να έχει διάρκεια στο χρόνο, η οποία θέτει στο επίκεντρο της προστασίας της το δικαίωμα στη ζωή, ιδωμένο ως αναφαίρετο ατομικό δικαίωμα, ο σεβασμός του οποίου αποδεικνύει μια αμιγώς προοδευτική ενέργεια για την κοινωνία.⁵⁵

Παράλληλα, παραμένοντας στο επίπεδο των προοιμιακών αναφορών, το εν λόγω Πρωτόκολλο συνδέει την κατάργηση της θανατικής ποινής με μια σειρά διατάξεων των άλλων μερών της Διεθνούς Χάρτας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, οι οποίες «*τεκμηριώνουν*» τις δεσμεύσεις των κρατών επί της προστασίας του δικαιώματος στη ζωή (άρθρο 3 της ΟΔΔΑ⁵⁶ και άρθρο 6 του ΣΑΠΔ⁵⁷), το οποίο πηγάζει και τείνει ταυτόχρονα στο σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Ωστόσο, αυτό που έχει σημασία να μελετηθεί είναι ο τρόπος με τον οποίο τα δύο αυτά Σύμφωνα εφαρμόζονται στην πράξη, προκειμένου να καταστούν σαφή τα όρια

⁵⁴ Ως προς τα άλλα δύο μέρη της Διεθνούς Χάρτας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δηλαδή του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα και του (Πρώτου) Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, στο μεν πρώτο «*εισάγεται η δυνατότητα υποβολής αναφορών με αιτιάσεις στο πεδίο εφαρμογής του Συμφώνου*» (Περράκης, ό.π., βλ. υποσημείωση 40:79) και στο δε δεύτερο «*εισάγεται η ατομική αναφορά (communication) για παραβιάσεις των δικαιωμάτων που εγγυάται το Σύμφωνο*» (Ibid: 81).

⁵⁵ Ειδικότερα, επ' αυτού στο Προοίμιο αναφέρεται ότι «[...] Πεπεισμένα ότι όλα τα λαμβανόμενα μέτρα για την κατάργηση της ποινής του θανάτου πρέπει να θεωρούνται ως πρόοδος στην απόλαυση του δικαιώματος στη ζωή [...]».

⁵⁶ Άρθρο 3 της ΟΔΔΑ: «Κάθε άτομο έχει δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την προσωπική του ασφάλεια».

⁵⁷ Άρθρο 6 του ΣΑΠΔ: «1. Το δικαίωμα στη ζωή είναι εγγενές στον άνθρωπο. Το δικαίωμα αυτό πρέπει να προστατεύεται από το νόμο. Από κανένα δεν μπορεί να αφαιρεθεί αυθαίρετα η ζωή. 2. Στις χώρες που δεν έχουν καταργήσει την ποινή του θανάτου, η καταδίκη σε θάνατο δεν μπορεί να επιβληθεί παρά μόνο για τα πιο σοβαρά εγκλήματα, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία τη στιγμή που το έγκλημα τελέσθηκε, η οποία δεν πρέπει να είναι αντίθετη με τις διατάξεις του παρόντος Συμφώνου ούτε με τη Σύμβαση για την πρόληψη και τιμωρία του εγκλήματος της γενοκτονίας. Η ποινή αυτή δεν μπορεί να εκτελεστεί παρά μόνο δυνάμει τελεσίδικης απόφασης που εκδόθηκε από αρμόδιο δικαστήριο. 3. Όταν η αφαίρεση της ζωής αποτελεί το έγκλημα της γενοκτονίας, είναι αυτονόητο ότι τίποτα στο παρόν άρθρο δεν επιτρέπει σε κανένα Συμβαλλόμενο Κράτος στο παρόν Σύμφωνο να παρεκκλίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο από οποιαδήποτε υποχρέωση που έχει αναλάβει βάσει των διατάξεων της Σύμβασης για την πρόληψη και τιμωρία του εγκλήματος της γενοκτονίας. 4. Οποιοδήποτε πρόσωπο που καταδικάζεται σε θάνατο έχει το δικαίωμα να υποβάλει αίτηση χάριτος ή μετατροπής της ποινής. Σε όλες τις περιπτώσεις μπορεί να χορηγείται αμνηστία, χάρις ή μετατροπή της ποινής του θανάτου. 5. Η θανατική ποινή δεν επιβάλλεται για εγκλήματα που διαπράχθηκαν από πρόσωπα κάτω των δεκαοχτώ ετών και δεν εκτελείται όσον αφορά τις εγκύους. 6. Καμία διάταξη του παρόντος άρθρου δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο επίκλησης προκειμένου να καθυστερήσει ή να εμποδιστεί η κατάργηση της θανατικής ποινής από ένα Συμβαλλόμενο Κράτος στο παρόν Σύμφωνο.

δράσης των κρατών και των ατόμων εντός των δεσμεύσεών τους βάσει αυτών, δηλαδή να ερμηνευθεί ο τρόπος με τον οποίο προστατεύονται τα θεσπιζόμενα σ' αυτά δικαιώματα και έμμεσα και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια από την οποία εκείνα απορρέουν, αλλά και αναφέρονται σ' αυτήν.

Μολονότι και τα δύο Σύμφωνα περιέχουν δικαιώματα με μη αχώσιμο χαρακτήρα, εντούτοις πέρα από το γεγονός πως (α) αποτελούν μια επανάληψη ορισμένων διατάξεων της ΟΔΔΑ και επέκταση αυτών, (β) το γεγονός πως μαζί με την ΟΔΔΑ έχουν αποτελέσει πηγή έμπνευσης εθνικών νομοθεσιών και συγκεκριμένα των εθνικών συνταγμάτων και (γ) υπάρχουν και στα δύο Σύμφωνα θεσμοθετημένα συστήματα ελέγχου εφαρμογής αυτών, καθίσταται σαφής η σημασία αυτών κι ο τρόπος με τον οποίο τα συμβαλλόμενα σ' αυτά μέρη προβαίνουν στην προάσπιση των προβλεπόμενων δικαιωμάτων κι εμμέσως και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ειδικά δε για τον τρόπο με τον οποίο προστατεύονται τα κατοχυρωμένα σ' αυτά δικαιώματα, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η μελέτη της αλληλεπίδρασης του δεύτερου και του τρίτου στοιχείου, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της εν είδει «εναρμόνισης» των εθνικών νομοθεσιών με τα Σύμφωνα και της λειτουργίας των δύο Επιτροπών που έχουν συσταθεί βάσει αυτών. Με λίγα λόγια, δεν επιτρέπεται στα συμβαλλόμενα μέρη αυτών να υιοθετούν νομοθεσίες, το περιεχόμενο των οποίων αντίκειται στις προβλέψεις των κειμένων αυτών (άρθρο 5 παρ. 2 για το ΣΟΚΠΔ⁵⁸ και άρθρο 5 του ΣΑΠΔ⁵⁹)⁶⁰ και ως προς αυτό επικουρεί ο ρόλος των δύο Επιτροπών: της Επιτροπής Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων για το ΣΟΚΠΔ και της Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για το ΣΑΠΔ. Εκείνες βάσει των ετήσιων εκθέσεων που καταθέτουν τα κράτη μέρη των Συμφώνων εξετάζουν την πρόοδο ή τυχόν

⁵⁸ Άρθρο 5 παρ. 2 του ΣΟΚΠΔ: «Είναι απαράδεκτος οποιοσδήποτε περιορισμός ή παρέκκλιση από τα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου που είναι αναγνωρισμένα ή ισχύουν σε οποιαδήποτε χώρα με νόμους, συμβάσεις, κανονισμούς ή έθιμα, με το πρόσχημα ότι το Σύμφωνο αυτό δεν αναγνωρίζει τέτοια δικαιώματα ή τα αναγνωρίζει σε μικρότερο βαθμό».

⁵⁹ Άρθρο 5 του ΣΑΠΔ: «1. Καμία διάταξη του Συμφώνου αυτού δεν μπορεί να ερμηνευθεί κατά τρόπο ώστε να συνεπάγεται οποιοδήποτε δικαίωμα για ένα κράτος, μία ομάδα ή ένα άτομο να επιδοθεί σε δραστηριότητα ή να τελέσει πράξη που να αποβλέπει στην κατάλυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζει το Σύμφωνο ή σε περιορισμούς ευρύτερους από αυτούς που προβλέπονται με το παρόν. 2. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να δημιουργήσουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις, σύμφωνα με τις συνταγματικές τους διαδικασίες και τις διατάξεις του παρόντος Συμφώνου, που θα επιτρέψουν τη λήψη μέτρων νομοθετικού ή άλλου χαρακτήρα, καταλλήλων για την πραγματοποίηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στο παρόν Σύμφωνο στις περιπτώσεις όπου τέτοιες διατάξεις ή μέτρα δεν έχουν προβλεφθεί».

⁶⁰ Περράκης, ό.π., βλ. υποσημείωση 40, σελ.: 71.

παραλείψεις εκείνων ως προς την εφαρμογή των Συμφώνων⁶¹. ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις, ο ρόλος τους είναι αμιγώς εποπτικός, απευθύνοντας συστάσεις στην περίπτωση που ενέργειες των κρατών παραβιάζουν διατάξεις των Συμφώνων.

Λαμβάνοντας υπόψη, βέβαια, το λειτουργικό ρόλο των συστάσεων και την παντελή έλλειψη δικαστικής προστασίας στο πλαίσιο των Συμφώνων, συνειδητοποιείται πως η συμβολή αυτών στην προστασία των δικαιωμάτων μπορεί να είναι θετική, δεν παύει όμως να είναι «θεωρητική» αν εξετάσει κανείς την πρακτική διάσταση, μια διάσταση της οποίας θα αναλυθεί στις επόμενες σελίδες.

Γ. ... στην προστασία της στη σφαίρα του δικαιοδοτικού μηχανισμού του Συμβουλίου της Ευρώπης

Στη διπλωματία που χαράσσεται επί της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει ο πληθωρικός ρόλος⁶² του Συμβουλίου της

⁶¹ Ως προς τις προβλέψεις των Συμφώνων για την υποβολή των εκθέσεων βλ. για το ΣΟΚΠΔ το άρθρο 16: «1. Τα συμβαλλόμενα Κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να υποβάλλουν, σύμφωνα με τις διατάξεις του μέρους αυτού του συμφώνου, εκθέσεις για τα μέτρα τα οποία θα έχουν θεσπίσει και για την πρόοδο, που θα έχουν πραγματοποιήσει για την εξασφάλιση του σεβασμού των αναγνωριζόμενων στο Σύμφωνο δικαιωμάτων. 2. α) Όλες οι εκθέσεις απευθύνονται στο Γενικό Γραμματέα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, ο οποίος κοινοποιεί αντίγραφα τους στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο για εξέταση, σύμφωνα με τις διατάξεις του Συμφώνου αυτού. β) Ο Γενικός Γραμματέας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών διαβιβάζει ακόμη στους ειδικευμένους οργανισμούς αντίγραφα εκθέσεων ή συναφών τμημάτων των εκθέσεων, οι οποίες έχουν υποβληθεί από τα συμβαλλόμενα με το παρόν Κράτη που είναι και μέλη αυτών των ειδικευμένων οργανισμών, κατά το μέρος που οι εκθέσεις αυτές ή τα τμήματα αυτών αφορούν σε θέματα της αρμοδιότητας των οργανισμών αυτών, σύμφωνα με τις διατάξεις των αντίστοιχων καταστατικών τους. Για το ΣΑΠΔ βλ. άρθρο 40: « 1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο δεσμεύονται να υποβάλλουν εκθέσεις, σχετικά με τα μέτρα που θα έχουν υιοθετήσει για την πραγμάτωση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στο παρόν Σύμφωνο, καθώς και για την πρόοδο που θα έχει σημειωθεί στην απόλαυση αυτών των δικαιωμάτων: α. Εντός έτους από την έναρξη ισχύος του παρόντος Συμφώνου για το συγκεκριμένο νέο Συμβαλλόμενο Κράτος. β. Στη συνέχεια, κάθε φορά που θα το ζητήσει η Επιτροπή. 2. Όλες οι εκθέσεις υποβάλλονται στο Γενικό Γραμματέα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, ο οποίος τις διαβιβάζει στην Επιτροπή προς εξέταση. Οι εκθέσεις πρέπει να αναφέρουν τους παράγοντες και τις δυσκολίες, εάν υπάρχουν, που επηρεάζουν την εφαρμογή των διατάξεων του παρόντος Συμφώνου. 3. Ο Γενικός Γραμματέας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, μετά από συνεννόηση με την Επιτροπή, μπορεί να διαβιβάζει στους ενδιαφερόμενους ειδικευμένους οργανισμούς αντίγραφα όλων εκείνων των τμημάτων των εκθέσεων που μπορεί να σχετίζονται με τον κύκλο των αρμοδιοτήτων τους. 4. Η Επιτροπή μελετά τις εκθέσεις που υποβάλλονται από τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο. Απευθύνει στα Συμβαλλόμενα Κράτη τις δικές της εκθέσεις και όλες τις γενικές παρατηρήσεις που κρίνει πρόσφορες. Η Επιτροπή μπορεί επίσης να διαβιβάζει αυτές τις παρατηρήσεις στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο, μαζί με τα αντίγραφα των εκθέσεων που έχει λάβει από τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο. 5. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο μπορούν να υποβάλλουν στην Επιτροπή τα σχόλιά τους σχετικά με κάθε παρατήρηση που γίνεται σύμφωνα με την παράγραφο 4 του παρόντος άρθρου».

⁶² Ως χαρακτηρισμός έχει χρησιμοποιηθεί σε αρκετά πονήματα και άρθρα του καθηγητή κ. Περράκη. Υιοθετείται επί της παρούσης για δύο λόγους: α) γιατί προσδιορίζει επακριβώς τη σημασία του έργου του στο πεδίο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και β) γιατί έρχεται σε αντίθεση με την έλλειψη διάταξης επί της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως σημειώνεται στο κυρίως κείμενο. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα εξής πρόσφατα βιβλία του στα οποία πραγματοποιείται, *inter alia*,

Ευρώπης, ως περιφερειακός οργανισμός⁶³. Στο πλαίσιο αυτού θεσπίστηκαν, μεταξύ άλλων, δύο νομικές πράξεις, η καθεμία από τις οποίες θεσμοθετεί μια σειρά οργάνων για την εφαρμογή αυτών, καλύπτοντας σε προστασία τόσο μια σειρά δικαιωμάτων πρώτης γενιάς με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα Συμπληρωματικά της Πρωτόκολλα (1950, εφεξής ΕΣΔΑ) όσο και δεύτερης γενιάς με τον Αναθεωρημένο Κοινωνικό Χάρτη (1996)⁶⁴. Επιτυγχάνεται με αυτόν τον τρόπο μια *de jure* ισορροπία ως προς την θεμελίωση των δικαιωμάτων, η οποία αντικατοπτρίζει τη σύλληψη του ατόμου ως οντότητα στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό, ωστόσο, πέρα από τη συνήθη θεσπισμένη μνεία- προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ιδωμένη υπό την προάσπιση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που απαντάται στον Αναθεωρημένο Κοινωνικό Χάρτη, στην ΕΣΔΑ η εν λόγω προστασία παρεκκλίνει της προαναφερθείσας τακτικής⁶⁵.

1. Η «έμμεση» προστασία από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Εκείνο που εντυπωσιάζει στην ΕΣΔΑ ως προς την προστασία της αξιοπρέπειας του ατόμου είναι η παντελής έλλειψη διατάξεων και αναφορών σ' αυτήν⁶⁶. μια έμμεση μικρή μνεία θα μπορούσε να θεωρηθεί η προοιμιακή αναφορά που πραγματοποιείται

και μια μελέτη επί της σχέσης μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ ενόψει και της μελλοντικής προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ: Περράκης Στ, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Συμβούλιο της Ευρώπης- Ευρωπαϊκή Ένωση-ΟΑΣΕ. Μια σύνθεση Σημειώσεων από τις Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2013, καθώς και Περράκης, ό.π., βλ. υποσημείωση 21.

⁶³Ιδρύθηκε το 1949, αποτελώντας κυρίως έναν πολιτικό οργανισμό, έχοντας ωστόσο ευρείες αρμοδιότητες, όπως κοινωνικού, οικονομικού, πολιτιστικού και νομικού περιεχομένου. Σήμερα αριθμεί 47 κράτη μέλη. Αυτό που έχει σημασία να διευκρινιστεί είναι πως εν αντιθέσει με άλλους περιφερειακούς οργανισμούς, το Συμβούλιο της Ευρώπης-όπως επίσης και το ΝΑΤΟ, η Αραβική Ένωση, ο Οργανισμός των Αμερικανικών Κρατών και η Αφρικανική Ένωση- θέτει προϋποθέσεις για την εισδοχή κρατών σ' αυτό, με λίγα λόγια δεν είναι ανοιχτό για όλα τα κράτη της περιφέρειας (Ρούκουνας, 2010: 477).

⁶⁴Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης υιοθετήθηκε το 1961, τέθηκε σε ισχύ το 1965, συμπληρώθηκε από το Συμπληρωματικό Πρωτόκολλο (1988), το Τροποποιητικό Πρωτόκολλο του Χάρτη (1996) και το Συμπληρωματικό Πρωτόκολλο για τις Συλλογικές Αναφορές (1996), ενώ αναθεωρήθηκε το 1996, οπότε μελετάται πλέον εκείνος.

⁶⁵Για τις ανάγκες της εργασίας επιλέχθηκαν να εξεταστούν τα δύο αυτά κείμενα· ωστόσο, υπάρχουν κι άλλα στο δικαϊκό σύστημα του ΣοΕ στα οποία γίνεται αναφορά στην προάσπιση της αξιοπρέπειας του ανθρώπου σχετιζόμενη με μια σειρά δικαιωμάτων, όπως στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Άσκηση Δικαιωμάτων του Παιδιού (1986), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων ή Απάνθρωπης Μεταχείρισης ή Τιμωρίας (1987) και τα δύο Πρωτόκολλα της (1993), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Βιοηθικής (1997) και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Καθεστώς Εργαζομένων Μεταναστών (1977).

⁶⁶Τσεβρένης, ό.π., βλ. υποσημείωση 7, σελ.: 35.

στην ΟΔΔΑ⁶⁷, δίχως ωστόσο αυτό να προοικονομεί την *per se* θέσπισή της σε επόμενες διατάξεις, ως επανάληψη διατάξεων της Διακήρυξης.

Το *vacuum* αυτό στο κείμενο της Σύμβασης έρχεται να καλύψει η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (εφεξής ΕΔΔΑ), το οποίο, *inter alia*, αναγνώρισε τον πολυδιάστατο και συνάμα αφηρημένο χαρακτήρα αυτής, σημειώνοντας ότι «η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί μια ιδιαίτερα ασαφή έννοια, η οποία υπόκειται σε τυχαία ερμηνεία κάθε φορά»⁶⁸.

Πώς όμως επιτυγχάνεται αυτό; Ξεκινώντας από την εγγενή σύνδεση που υπάρχει μεταξύ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ορισμένων δικαιωμάτων- αξιών για τις δημοκρατικές κοινωνίες, έστω κι αν αυτή δεν προκύπτει από το κείμενο της Σύμβασης, μόλις τη δεκαετία του '80 άρχισε σταδιακά να διαμορφώνεται μια νομολογιακή προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Πρακτικά, αυτό υποδηλώνει και την εξελικτική ερμηνεία της Σύμβασης την οποία πραγματώνει εν προκειμένω το ΕΔΔΑ⁶⁹, η οποία συμβάλλει στην αναγνώριση αυτής ως μια νομική πράξη η οποία ανταποκρίνεται και ενσωματώνει σταδιακά τις αλλαγές που συντελούνται στο ευρωπαϊκό κοινωνικό, αλλά και δικαιοπολιτικό κεκτημένο.⁷⁰ Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως οδηγείται σε μια άρδην αλλαγή περιεχομένου, αλλά σε έναν είδει ερμηνευτικό εκσυγχρονισμό αυτού, ισορροπώντας ανάμεσα στην προσαρμογή λόγω των εξελίξεων που συντελούνται και στη σταθερότητα που προσφέρει η τεκμηρίωση των διατάξεων στο κείμενό της.

Βέβαια, όσο τυχαία κι αν θεωρεί το ίδιο το Δικαστήριο πως είναι η ερμηνεία που δίνεται κάθε φορά στην έννοια της αξιοπρέπειας, τόσο τυχαία δεν πρέπει να θεωρείται η σύνδεση αυτής με συγκεκριμένα δικαιώματα της ΕΣΔΑ των οποίων εξετάζεται τυχόν

⁶⁷ Η διατύπωση στο Προοίμιο είναι η εξής: «[...] Έχουσαι υπ' όψιν την Παγκόσμιαν Δήλωσιν των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ην διεκήρυξεν η Γενική Συνέλευσις των Ηνωμένων Εθνών την 10^{ην} Δεκεμβρίου 1948».

⁶⁸ Στην υπόθεση *Siliadin v. France*, no. 73316/01, Eur. Ct. H.R., παρ. 30 (26.7.2005) επισημαίνεται ότι "human dignity is a particularly vague concept and one subject to random interpretation..." (ελεύθερη μτφρ- απόδοση δική μου).

⁶⁹ Πέρα από το ΕΔΔΑ, στη διαδικασία αυτή προβαίνει και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Μολαταύτα, στην παρούσα ενότητα θα μελετηθεί ο ρόλος που διαδραματίζει το ΕΔΔΑ στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και στο πώς εκείνη εξελίσσεται.

⁷⁰ Helfer L.R., "Consensus, Coherence and the European Convention on Human Rights", *Cornell International Law Journal*, Vol. 26, 1993, pp. 133-165, σελ. 134.

προσβολή τους· πρόκειται για ουσιαστικά δικαιώματα⁷¹, με εξέχοντα τα εξής: το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 2⁷²), όπου ειδικά σε νομολογιακή βάση εξετάζεται συχνά σε συνδυασμό με την κατοχυρωμένη σ' αυτήν απαγόρευση των βασανιστηρίων (άρθρο 3⁷³), τα οποία από κοινού προστατεύουν την αξία της ζωής, «μια από τις θεμελιώδεις αξίες των δημοκρατικών κοινωνιών που συγκροτούν το ΣοΕ»,⁷⁴ το δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης (άρθρο 6⁷⁵) και το δικαίωμα σεβασμού στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή (άρθρο 8⁷⁶). Στη βάση αυτή, επομένως, η τεολογική ερμηνεία

⁷¹ Αναφορικά με την υιοθέτηση του όρου εκείνη εντοπίζεται στο Ρούκουνας Ε., ό.π., βλ. υποσημείωση 46, σελ.: 136.

⁷² Άρθρο 2 του τίτλου Ι της ΕΣΔΑ: «1. Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου. Εις ουδένα δύναται να επιβληθή εκ προθέσεως θάνατος, ειμή εις εκτέλεσιν θανατικής ποινής εκδιδομένης υπό δικαστηρίου εν περιπτώσει αδικήματος τιμωρουμένου υπό του νόμου δια της ποινής ταύτης. 2. Ο θάνατος δεν θεωρείται ως επιβαλλόμενος κατά παράβασιν του άρθρου τούτου, εις τας περιπτώσεις θα επήρχετο συνεπεία χρήσεως βίας καταστάσης απολύτως αναγκαίας: α) δια την υπεράσπισιν οιοδήποτε προσώπου κατά παρανόμου βίας, β) δια την πραγματοποίησιν νομίμου συλλήψεως ή προς παρεμπόδισιν αποδράσεως προσώπου νομίμως κρατουμένου, γ) δια την καταστολήν, συμφώνως τω νόμω στάσεως ή ανταρσίας».

⁷³ Άρθρο 3 του τίτλου Ι της ΕΣΔΑ: «Ουδείς επιτρέπεται να υποβληθή εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχειρίσιν απανθρώπων ή εξευτελιστικών».

⁷⁴ Σισιλιάνος Λ.-Αλ. (πρλ: Ροζάκης Χρ.), *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: ερμηνεία κατ' άρθρο: δικαιώματα- παραδεκτό- δίκαιη ικανοποίηση-εκτέλεση*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σελ.: 59.

⁷⁵ Άρθρο 6 του τίτλου Ι της ΕΣΔΑ: «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα όπως η υπόθεσίς του δικασθή δικαίως, δημοσία και εντός λογικής προθεσμίας υπό ανεξαρτήτου και αμερολήπτου δικαστηρίου, νομίμως λειτουργούντος, το οποίον θα αποφασίση, είτε επί των αμφισβητήσεων επί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του αστικής φύσεως, είτε επί του βασίμου πάσης εναντίον του κατηγορίας ποινικής φύσεως. Η απόφασις δέον να εκδοθή δημοσία, η είσοδος όμως εις την αίθουσαν των συνεδριάσεων δύναται να απαγορευθή εις τον τύπον και τον κοινόν καθ' όλην ή μέρος της διάρκειας της δίκης προς το συμφέρον της ηθικής, της δημοσίας τάξεως ή της εθνικής ασφαλείας εν δημοκρατική κοινωνία, όταν τούτο ενδείκνυται υπό των συμφερόντων των ανηλίκων ή της ιδιωτικής ζωής των διαδίκων, ή εν τω κρινομένω υπό του Δικαστηρίου ως απολύτως αναγκαίου μέτρω, όταν υπό ειδικάς συνθήκας η δημοσιότητα θα ηδύνατο να παραβλάβη τα συμφέροντα της δικαιοσύνης. 2. Παν πρόσωπον κατηγορούμενον επί αδικήματι τεκμαίρεται ότι είναι αθών μέχρι της νομίμου αποδείξεως της ενοχής του. 3. Ειδικώτερον, πας κατηγορούμενος έχει δικαίωμα: α) όπως πληροφορηθή, εν τη βραχυτέρα προθεσμία εις γλώσσαν την οποίαν εννοεί και εν λεπτομερεία την φύσιν και τον λόγον της εναντίον του κατηγορίας, β) όπως διαθέτη τον χρόνο και τας αναγκαίας ευκολίας προς προετοιμασίαν της υπερασπίσεώς του, γ) όπως υπερασπίσιν ο ίδιος εαυτόν ή αναθέση την υπεράσπισίν του εις συνήγορον της εκλογής του, εν ή δε περιπτώσει δεν διαθέτει τα μέσα να πληρώση συνήγορον να τω παρασχεθή τοιούτος δωρεάν, όταν τούτο ενδείκνυται υπό του συμφέροντος της δικαιοσύνης, δ) να εξετάσιν ή ζητήσιν όπως εξετασθώσιν οι μάρτυρες κατηγορίας και επιτύχη την πρόσκλησιν και εξέτασιν των μαρτύρων υπερασπίσεως υπό τους αυτούς όρους ως των μαρτύρων κατηγορίας, ε) να τύχη δωρεάν παραστάσεως διερμηνέως, εάν δεν εννοεί ή δεν ομιλεί την χρησιμοποιουμένην εις το δικαστήριον γλώσσαν».

⁷⁶ Άρθρο 8 του τίτλου Ι της ΕΣΔΑ: «1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις σεβασμόν της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του. 2. Δεν επιτρέπεται να υπάρξη επέμβασις δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβασις αύτη προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων».

του Δικαστηρίου προβαίνει έμμεσα, *par ricochet*, σε προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου μέσω της επέκτασης της ερμηνείας των προαναφερθέντων άρθρων.

Στην περίπτωση που εξετάζεται, εμβληματικής σημασίας θεωρείται η υπόθεση *Tyler v. United Kingdom*⁷⁷, όπου το Ηνωμένο Βασίλειο καταδίκασε ένα νεαρό αγόρι σε σωματική ποινή (τρία χτυπήματα με βέργα) για ένα ποινικό αδίκημα που διέπραξε. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η καταδικαστική αυτή απόφαση αποτελούσε απαράμιλλη παραβίαση του άρθρου 3, εκτιμώντας ότι η εν λόγω υποβληθείσα σωματική ποινή ήταν εξευτελιστική, καθώς ο προσφεύγων είχε αντιμετωπιστεί «ως αντικείμενο στα χέρια της δημόσιας εξουσίας» με αποτέλεσμα να διακυβεύεται η αξιοπρέπεια και η σωματική του ακεραιότητα⁷⁸. Στην ίδια λογική κινήθηκε και η απόφαση της Επιτροπής που εκδόθηκε στην υπόθεση *East African Asian*⁷⁹, όπου εντοπίζονται οι πρώτες αναφορές στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η παραβίαση της οποίας επήλθε μέσω των φυλετικών διακρίσεων που υπέστησαν οι προσφεύγουσες ιδωμένες σε ένα βαθμό ως διάσταση εξευτελιστικής μεταχείρισης.⁸⁰

⁷⁷ Πέρα από τη σημασία της λόγω της θεμελίωσης της δικαστικής απόφασης πάνω στην περίθαλψη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η συγκεκριμένη υπόθεση έχει άλλη μια σημαντική παράμετρο· αναδεικνύει διάσταση των εξευτελιστικών μεταχειρίσεων, όπου εν προκειμένω είναι η σωματική ποινή, καθώς στο σχετικό άρθρο της Σύμβασης εκείνες δεν απαριθμούνται (Addo and Grief, 1998: 511). Καθώς, επομένως, εκείνες προκύπτουν νομολογιακά, μια ακόμα διάσταση αυτής είναι και η κακομεταχείριση σε περίπτωση φυλακίσεως, η οποία επίσης αναδείχθηκε νομολογιακά [Υπόθεση *Tomasi v. France*, no. 12850/87 Eur. Ct. H.R. (27/08/1992)], καθώς και τυχόν κακομεταχείριση σε περιπτώσεις μεταναστών ενόψει απομάκρυνσης [Υπόθεση *Müller and Others v. Switzerland*, no. 12850/87 Eur. Ct. H.R. (27/08/1992)]. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις η απαγόρευση των βασανιστηρίων, αλλά και των λοιπών εξευτελιστικών μεταχειρίσεων είναι απόλυτη (absolute prohibition). Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι πως για να χαρακτηριστεί μια μεταχείριση απάνθρωπη ή εξευτελιστική εμπίπτουσα στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3 θα πρέπει να αγγίζει ένα ελάχιστο όριο βαρύτητας, όπως σημειώθηκε στην απόφαση Ιρλανδίας κατά Ηνωμένου Βασιλείου της 18^{ης} Ιανουαρίου 1978 (Gominen, Harris and Zwaak, 2001: 182). Ειδικότερα, βάσει αυτής «η εκτίμηση αυτού του ελάχιστου ορίου είναι από την ουσία της σχετική· εξαρτάται από το σύνολο των δεδομένων της υπόθεσης, ειδικότερα από τη διάρκεια της μεταχείρισης και από τα σωματικά ή νοητικά της αποτελέσματα, όπως επίσης συχνά και από το φύλο, την ηλικία, την κατάσταση της υγείας του θύματος, κτλ» (Ibid).

⁷⁸ Απόφαση *Tyler v. United Kingdom*, no. 5856/72, Eur. Ct. H.R. (25/04/1978), όπου στην παρ. 30 αναφέρεται ότι: «[...] The very nature of judicial corporal punishment is that it involves one human being inflicting physical violence on another human being. Furthermore, it is institutionalized violence that is in the present case violence permitted by the law, ordered by the judicial authorities of the State and carried out by the police authorities of the State (see paragraph 10 above). Thus, although the applicant did not suffer any severe or long-lasting physical effects, his punishment - whereby he was treated as an object in the power of the authorities - constituted an assault on precisely that which it is one of the main purposes of Article 3 (art. 3) to protect, namely a person's dignity and physical integrity. Neither can it be excluded that the punishment may have had adverse psychological effects».

⁷⁹ Απόφαση *East African Asian v. the United Kingdom*, no. 4715/70, 4783/71 και 4827/71, 3 E.H.R.R. (06/03/1978).

⁸⁰ Τσεβρένης, ό.π., βλ. υποσημείωση 7, σελ.: 35.

Συνεπώς, καθίσταται σαφές ότι η νομολογία ανέδειξε τη σημασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δίνοντάς της το «προσωνύμιο» του θεμελίου όλων των δικαιωμάτων που προστατεύονται από τη Σύμβαση⁸¹ κι αφήνοντας νύξεις περί μελλοντικών άλλων ανάλογων εκδικάσεων υποθέσεων σε περιπτώσεις που διακυβεύονται ζητήματα προστασίας της.

2. Η ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη

Εν αντιθέσει με την ΕΣΔΑ, ο Αναθεωρημένος Κοινωνικός Χάρτης⁸² προβαίνει σε άμεση προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μέσα από την κατοχύρωση βασικών δικαιωμάτων, η προστασία ή αντίστοιχα η παράβαση αυτών έχει σημαντικές διαστάσεις, τα οποία σχετίζονται με ένα ευρύτερο δικαίωμα, εκείνο της εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 θεσπίζεται το δικαίωμα για αξιοπρεπείς όρους εργασίας. Εν προκειμένω, η έννοια της αξιοπρέπειας ρέει σε όλο το περιεχόμενο του δικαιώματος που προστατεύεται, θέτοντας, με αυτόν τον τρόπο, όρους κατά την άσκησή του, οι οποίοι προστατεύουν τον εργαζόμενο, τόσο κατά τη διάρκεια της εργασίας του, όσο και κατά τη διάρκεια του καθημερινού του βίου, μιας και η προστασία των απολαβών και των επιδομάτων εξασφαλίζουν αξιοπρεπείς όρους διαβίωσης.⁸³ Συνεπώς, το άρθρο 2 προβλέπει:

«Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος για αξιοπρεπείς⁸⁴ όρους εργασίας, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση:

- 1. Να προβλέπουν για λογική διάρκεια ημερήσιας και εβδομαδιαίας εργασίας, ενώ θα πρέπει να μειώνεται προοδευτικά η εβδομαδιαία διάρκεια της εργασίας στο μέτρο*

⁸¹ McCrudder Ch., "Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights", *EJIL*, Vol. 14, no. 4, 2008, pp. 655-724, σελ.: 683. Επιπλέον, στην παρ. 24 της υπόθεσης *Pretty v. United Kingdom*, no. 2346/02, 24 E.H.R.R. (29/04/2002) αναφέρεται ότι: «[...] the very essence of Convention is respect for dignity and human freedom».

⁸² Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (Αναθεωρημένος), ETS, No. 163 (1996). Επί της παρούσης εργασίας θα γίνεται αναφορά στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, νοουμένου του ότι παραπέμπει στον Αναθεωρημένο.

⁸³ Επί της αναλύσεως του άρθρου κι εν γένει όλων των άρθρων του ΕΚΧ βλ.: Βενιέρης Δ., *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης. Η Κοινωνική Πολιτική του Συμβουλίου της Ευρώπης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

⁸⁴ Στα αγγλικά, η αναφορά στους αξιοπρεπείς όρους εργασίας γινόταν με τη χρήση της λέξης "fair".

στο οποίο το επιτρέπουν η αύξηση της παραγωγικότητας και οι άλλοι σχετικοί παράγοντες.

2. Να προβλέπουν δημόσιες αργίες με αποδοχές.
3. Να διασφαλίζουν τη χορήγηση ετήσιας άδειας με αποδοχές διάρκειας τουλάχιστον τεσσάρων εβδομάδων.
4. Να εξαλείψουν τους κινδύνους σε εγγενώς επικίνδυνα ή ανθυγιεινά επαγγέλματα και, όπου δεν έχει καταστεί ακόμη δυνατόν να εξαλειφθούν ή να μειωθούν επαρκώς αυτοί οι κίνδυνοι, να προβλέψουν είτε μείωση των ωρών εργασίας ή πρόσθετες διακοπές μετ' αποδοχών για εργαζομένους που απασχολούνται σε τέτοια επαγγέλματα.
5. Να εξασφαλίζουν εβδομαδιαία ανάπαυση η οποία να συμπίπτει, κατά τον δυνατόν, με την ημέρα της εβδομάδας που αναγνωρίζεται ως ημέρα ανάπαυσης κατά την παράδοση ή κατά τις συνθήκες της χώρας ή της περιοχής.
6. Να διασφαλίζουν ότι οι εργαζόμενοι ενημερώνονται εγγράφως το ταχύτερο δυνατόν, και σε κάθε περίπτωση όχι αργότερα από δύο μήνες μετά την ημερομηνία έναρξης της απασχόλησής τους, των βασικών θεμάτων της σύμβασης ή της σχέσης απασχόλησης.⁸⁵
7. Να διασφαλίζουν ότι οι εργαζόμενοι οι οποίοι απασχολούνται σε νυχτερινή εργασία επωφελούνται από μέτρα που λαμβάνουν υπόψη την ειδική φύση της εργασίας».

Εν συνεχεία, η έννοια της αξιοπρέπειας του ατόμου διατρέχει μια ακόμα διάταξη του και συγκεκριμένα το άρθρο 4, όπου θεσπίζεται το δικαίωμα σε αξιοπρεπείς αποδοχές. Εκείνο, ειδικότερα, προβλέπει:

«Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος για αξιοπρεπείς αποδοχές, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση:

1. Να αναγνωρίζουν το δικαίωμα των εργαζομένων για αποδοχές τέτοιες ώστε να προσφέρουν σ' αυτούς και τις οικογένειές τους ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης.
2. Να αναγνωρίζουν το δικαίωμα των εργαζομένων σε ένα αυξημένο επίπεδο αποδοχών για υπερωριακή απασχόληση, με εξαίρεση ορισμένες ειδικές περιπτώσεις.

⁸⁵ Το παράρτημα στο άρθρο 2 παρ. 6 είναι: «Τα Συμβαλλόμενα Μέρη πρέπει να προβλέπουν ώστε η διάταξη αυτή να μην εφαρμόζεται: α. σε εργαζομένους οι οποίοι έχουν σύμβαση ή σχέση απασχόλησης με συνολική διάρκεια όχι άνω του ενός μηνός και/ ή με εβδομάδα εργασίας όχι μεγαλύτερη των οκτώ ωρών, β. όπου η σύμβαση ή σχέση απασχόλησης είναι ευκαιριακής και/ ή συγκεκριμένης φύσης, με την προϋπόθεση στις περιπτώσεις αυτές ότι η μη εφαρμογή της εδράζεται σε αντικειμενικούς λόγους».

3. Να αναγνωρίζουν το δικαίωμα των εργαζομένων, ανδρών και γυναικών, για ίσες αποδοχές για εργασία ίσης αξίας.
4. Να αναγνωρίζουν το δικαίωμα όλων των εργαζομένων για λογική προθεσμία προειδοποίησης σε περίπτωση τερματισμού της απασχόλησης.
5. Να επιτρέπουν κρατήσεις πάνω στις αποδοχές μόνο σύμφωνα με τις προϋποθέσεις και στην έκταση που προβλέπονται από την εθνική νομοθεσία ή ρυθμίσεις ή καθορίζονται με συλλογικές συμβάσεις ή διαιτητικές αποφάσεις.⁸⁶

Τελική παράγραφος

Η άσκηση των δικαιωμάτων αυτών θα πρέπει να επιτυγχάνεται με ελεύθερα συναπτόμενες συλλογικές συμβάσεις, με θεσμοθετημένους μηχανισμούς προσδιορισμού των μισθών, με διαιτητικές αποφάσεις ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο κατάλληλο με τις εθνικές συνθήκες».

Η παράθεση του περιεχομένου των διατάξεων δεν γίνεται τυχαία· επιβεβαιώνει την αρχική παρατήρηση, ότι δηλαδή, εκείνα μπορεί *prima facie* να θεσπίζουν ένα συγκεκριμένο δικαίωμα, εντούτοις εκείνο διαπλέκεται με σημαντικές διαστάσεις του βίου των ατόμων και σε μια ολιστική προσέγγιση ακόμα και με την ποιότητα ζωής. Έτσι, η εμπλοκή της έννοιας της αξιοπρέπειας με μια σειρά δικαιωμάτων δύναται να αποκτήσει, κατά τη γράφουσα, ισχύ και σημασία μεγαλύτερης εμβέλειας ακόμα κι από εκείνη που έχει όταν υπάρχει *per se* πρόβλεψή της, εν προκειμένω λόγω και της ευρύτητας του περιεχομένου τους, αλλά και λόγω του ότι είναι πιο εύκολο να γίνει ευθεία αναγωγή σ' αυτήν σε περίπτωση παραβίασης του δικαιώματος, δίχως να ελλοχεύει ο κίνδυνος της κατάχρησης της έννοιά της, όπως θα συζητηθεί παρακάτω.

Δ. Η προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου στην ενωσιακή έννομη τάξη

Εν αντιθέσει με τα νομικά κείμενα του Συμβουλίου της Ευρώπης, η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας πραγματοποιείται ρητά στην ενωσιακή έννομη τάξη,

⁸⁶ Το παράρτημα στο άρθρο 4 παρ. 5 είναι: «Διευκρινίζεται ότι ένα Συμβαλλόμενο Μέρος δύναται να αναλάβει τη δέσμευση της παραγράφου αυτής αν η μεγάλη πλειονότητα των εργαζομένων δεν επιτρέπεται να υπόκειται σε κρατήσεις επί των μισθών είτε με νόμο είτε διαμέσου συλλογικών συμβάσεων ή διαιτητικών αποφάσεων, εξαιρουμένων εκείνων των προσώπων που δεν καλύπτονται με αυτόν τον τρόπο».

αναδεικνύοντας τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού.⁸⁷

Παρεισφρέοντας στο ενωσιακό οικοδόμημα ως αξία μέσω της Συνθήκης της Λισσαβώνας⁸⁸ και ως αξία και συνάμα θεμελιώδες δικαίωμα στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (εφεξής Χάρτης ή εναλλακτικά ΧΘΔ)⁸⁹, η προστασία αυτής υπάγεται στους σκοπούς της Ένωσης, όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα παρακάτω, μέσω των οποίων «ενισχύεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της ΕΕ και αναδεικνύεται ο πολιτικός χαρακτήρας της ο οποίος ξεπερνά την έντονα οικονομοκεντρική στοχοθέτησή της».⁹⁰

Η ενίσχυση του κοινωνικού χαρακτήρα της Ένωσης αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής όπου θεμελιώνεται η προστασία της αξίας του ανθρώπου· ειδικότερα, η κατά τον Taylor «Τρίτη Ευρώπη» παραχώρησε την θέση της στην «Τέταρτη Ευρώπη» που διακρίνεται από την επικράτηση της λογικής της συνδιάθεσης και τη μετάβαση από τις πολιτικές στην διαμόρφωση της πολιτείας⁹¹, αναδεικνύοντας παράλληλα και το ζήτημα της κοινωνικής νομιμοποίησης της Ένωσης. Η μετάβαση αυτή στηρίζεται και στην προστασία σε ενωσιακό επίπεδο μιας σειράς αρχών και αξιών, μεταξύ των οποίων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, οι οποίες

⁸⁷ Η έννοια του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού οριοθετείται τη δεκαετία του 1980 από τον Peter Häberle, σύμφωνα με τον οποίο στην Ευρώπη υπάρχει ένας κοινός πολιτισμός που την χαρακτηρίζει και που την ορίζει όχι μόνο ως γεωγραφικό χώρο, αλλά ως χώρο πρωτίστως πολιτισμικό. Κατά τον ίδιο, «η ιδέα είναι ότι αυτός ο κοινός πολιτισμός αποτελεί ένα κοινό αξιακό σύστημα που θεμελιώνει και καθιστά ορατή μια πολιτική κοινότητα στην Ευρώπη (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2014: 5)». Για περισσότερα επί του θέματος βλ. Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν. Αθ., *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης. Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ.: 130-137 και Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν. Αθ., *Ευρωπαϊκός Συνταγματικός Πολιτισμός. Α' Μέρος*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις για το τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών για το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014.

⁸⁸ Με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας, τροποποιήθηκε το πρώην άρθρο 6 της ΣυνθΕΕ κι έτσι οι αρχές που προβλέπονταν σε αυτό έχουν αναβαθμιστεί σε αξίες. Στην αμέσως επόμενη ενότητα πραγματοποιείται παρουσίαση των προβλεπόμενων στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο αξιών.

⁸⁹ Ο Χάρτης για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα (Χάρτης για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2000/C 364/01), ΟJ (2000)) υιοθετήθηκε αρχικά ως κοινή πολιτική διακήρυξη στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας στις 7 Δεκεμβρίου 2000. Βάσει του άρθρου 50, οι διατάξεις του «απευθύνονται στα όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας, καθώς και στα κράτη-μέλη, μόνον όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης κατά συνέπεια, αυτά σέβονται τα δικαιώματα, τηρούν τις αρχές και προάγουν την εφαρμογή τους σύμφωνα με τις αντίστοιχες αρμοδιότητές τους..».

⁹⁰ Χριστιανός Β., *Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σελ. 14.

⁹¹ Για περισσότερα βλ. Eriksen E.O. (επιμ.), *Making the European Polity: Reflexive Integration in the EU*, Routledge, London, 2005.

προσλαμβάνουν μια οιονεί «συνταγματική υφή» και οικοδομούν την ΕΕ ως μια υβριδική πολιτεία⁹².

Ειδικότερα, η εν λόγω οικοδόμηση επιτυγχάνεται με το να διαποτίζεται κάθε ενωσιακή δράση, τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό πεδίο, από την γενική ιδέα (concept) προστασίας και προαγωγής της αξίας του ανθρώπου, με την ύπαρξη προβλέψεων για συνέπειες στην περίπτωση που αυτό δεν πραγματοποιείται (άρθρο 7 της ΣυνθΕΕ).⁹³ Προσλαμβάνει, επομένως, κατά την εφαρμογή της κανονιστικό περιεχόμενο, όπως αναλύθηκε στην εννοιολογική οριοθέτησή της και όπως θα καταστεί σαφές μέσω της προσεχούς ανάλυσης στις επόμενες σελίδες.

1. Από την ανάδειξή της στις προηγούμενες συνθήκες και τη Συνθήκη της Λισσαβώνας...

Έχοντας αναχθεί πλέον σε ενωσιακή αξία, συνιστώντας με αυτόν τον τρόπο έναν από τους βασικούς σκοπούς της ΕΕ, καθίσταται σαφές πως η εξέταση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας οφείλει να πραγματοποιηθεί υπό το φως της αθροιστικής ανάλυσης των διατάξεων της Συνθήκης της Λισσαβώνας, καθώς και της νομολογίας.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 της ΣυνθΕΕ⁹⁴, *η Ένωση έχει ως σκοπό να προάγει την ειρήνη, τις αξίες της και την ευημερία των λαών της*. Αναλύοντας το περιεχόμενο των σκοπών που τίθενται, επιβεβαιώνεται πως ο ενωσιακός νομοθέτης δημιουργεί κατ' ουσίαν νόρμες που ακολουθούνται για την υιοθέτηση και χάραξη των δράσεων σε όλα τα επίπεδα. Οι νόρμες αυτές παραπέμπουν στον κανονιστικό χαρακτήρα που προσλαμβάνουν οι αξίες στις οποίες οικοδομείται η ΕΕ, *inter alia*, και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ειδικότερα, το άρθρο 2 της ΣυνθΕΕ προβλέπει ότι:

«Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του

⁹² Ευρύτερα βλ.: Manners I., "Normative Power Europe: a contradiction in terms?", *Copenhagen Peace Research Institute, Working Paper*, 2000.

⁹³ Η συγκεκριμένη παρατήρηση- διατύπωση θα αναλυθεί εκτενέστερα παρακάτω.

⁹⁴ Στο εν λόγω άρθρο τίθενται οι γενικοί στόχοι που καλείται να υπηρετήσει η ΕΕ, οι οποίοι είναι μακρόπνοοι και βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το χαρακτήρα και την προοπτική του ενωσιακού εγχειρήματος. Δεν απαριθμούνται, με λίγα λόγια, ειδικότεροι στόχοι, οι οποίες εξυπηρετούνται μέσω των επιμέρους ενωσιακών πολιτικών. Για περαιτέρω ανάλυση επί του συγκεκριμένου ζητήματος κι εν γένει επί του άρθρου αυτού βλ. Χριστιανός Β., ό.π., βλ. υποσημείωση 90, σελ.: 11-19.

σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών».

Οι προγενέστερες διατυπώσεις «έχοντας αναχθεί πλέον» και «αποτελεί πλέον» δεν είναι τυχαίες· η προαναφερθείσα ισχύουσα διάταξη εμπλουτίζει και συμπληρώνει την ανάλογη της Συνθήκης του Μάαστριχτ (πρώην άρθρο 6 παρ.1 ΣυνθΕΕ)⁹⁵ με τη συμπερίληψη τόσο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όσο και της ισότητας και των δικαιωμάτων των μειονοτήτων ως αξιών της Ένωσης⁹⁶.

Αυτό που χρήζει σημασίας να υπομνηθεί σ' αυτό το σημείο είναι πως η ανάδειξη και η προστασία των εν λόγω αξιών βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ύπαρξη μιας κοινωνίας που διέπεται από τις ηθικές αρχές του πλουραλισμού, μιας και όπως αποδείχθηκε παραπάνω, εκείνη τοποθετείται στο επίκεντρο ανάπτυξης ενός κράτους δικαίου.

2. ... στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων...

Με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας και συγκεκριμένα δυνάμει του άρθρου 6 παρ. 1 της ΣυνθΕΕ⁹⁷, ο Χάρτης αναγορεύτηκε σε δεσμευτικής ισχύος νομικό κείμενο⁹⁸, αποτελώντας μια από τις δύο αλλαγές στο ενωσιακό συνταγματικό πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων.⁹⁹ Συνιστώντας ένα κείμενο με καινοτόμο

⁹⁵ Άρθρο 6 παρ. 1 ΣυνθΕΕ (Συνθήκη του Μάαστριχτ): «Η Ένωση βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου, αρχές οι οποίες είναι κοινές στα κράτη μέλη».

⁹⁶ Πλιάκος Α. *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικό & Ουσιαστικό Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σελ.: 54.

⁹⁷ Άρθρο 6 της ΣυνθΕΕ: «1. Η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7ης Δεκεμβρίου 2000, όπως προσαρμόστηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2007, στο Στρασβούργο, ο οποίος έχει το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες. Οι διατάξεις του Χάρτη δεν συνεπάγονται καμία επέκταση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, όπως αυτές ορίζονται στις Συνθήκες. Τα δικαιώματα, οι ελευθερίες και οι αρχές του Χάρτη ερμηνεύονται σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις του Τίτλου VII του Χάρτη που διέπουν την ερμηνεία και την εφαρμογή του και λαμβανομένων δεόντως υπόψη των επεξηγήσεων οι οποίες αναφέρονται στον Χάρτη και στις οποίες μνημονεύονται οι πηγές των εν λόγω διατάξεων».

⁹⁸ Με το Πρωτόκολλο υπ' αριθμόν 30 της Συνθήκης της Λισσαβώνας αυτοδεσμεύονται από την εφαρμογή του Χάρτη το Ηνωμένο Βασίλειο, η Πολωνία και η Τσεχία.

⁹⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως η δεύτερη αλλαγή που σηματοδοτήθηκε στην ενωσιακή έννομη τάξη στο πεδίο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί η πρόβλεψη στο άρθρο 6 της ΣυνθΕΕ για προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ όπως αναφέρεται στο Μαργαρίτης Κ., «Επιρροή του Χάρτη των

περιεχόμενο¹⁰⁰ και αποτελώντας «ένα όχημα για τη βελτίωση της θεσμικής και πολιτικής νομιμότητας της Ένωσης»,¹⁰¹ κατέστη σταδιακά ένα υψίστης σημασίας εργαλείο για το σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής της ΕΕ με γνώμονα την προστασία μιας σειράς δικαιωμάτων πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς,¹⁰² καθώς και δικαιωμάτων των οποίων «η προστασία δεν προβλέπεται στο διεθνές συμβατικό δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου (π.χ. άρθρο 18 του Χάρτη που θεσπίζει το δικαίωμα στο άσυλο)».¹⁰³

Υπό το πλέγμα αυτό και με καταβολές από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, επιτυγχάνεται ρητά η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τόσο ως αξίας όσο και ως δικαιώματος, όπως σημειώθηκε και στα εισαγωγικά προλεγόμενα της ενότητας. Ως αξία θεσπίζεται μέσω συλλήβδην του πρώτου κεφαλαίου του Χάρτη υπότιτλου ως «Αξιοπρέπεια»¹⁰⁴, όσο και μέσω του Προοιμίου στο οποίο η ανθρώπινη αξιοπρέπεια [...] αποτελεί οικουμενική αξία στην οποία εδράζεται η Ένωση, καθώς:

«Η Ένωση, έχοντας επίγνωση της πνευματικής και ηθικής κληρονομιάς της, εδράζεται στις αδιαίρετες και οικουμενικές αξίες της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης. Ερείδεται στις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Η Ένωση τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της, καθιερώνοντας την ιθαγένεια της Ένωσης και δημιουργώντας ένα χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης».

Θεμελιωδών Δικαιωμάτων σε τομείς πολιτικής της ΕΕ: Κάποια παραδείγματα», Κ.Ε.ΔΙΑ. Working Paper, 09/2013, σελ. 4 που είναι διαθέσιμο στο <http://www.kedia.gr>.

¹⁰⁰ Μποτόπουλος Κ., *Οδηγός για τη Λισαβόνα. Ταξίδι στο νέο θεσμικό τοπίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ.: Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010, σελ.: 108.

¹⁰¹ Anderson Q.C.D and C.C. Murphy, "The Charter of Fundamental Rights: History and Prospects in post-Lisbon Europe", *EUI Working Papers of Law*, 2011/08, σελ.: 19.

¹⁰² Ως προς τις δύο πρώτες γενιές, έχει γίνει η οριοθέτησή τους παραπάνω. Αναφορικά με την τρίτη, εκείνη προστατεύει τα δικαιώματα αλληλεγγύης (rights of solidarity), όπως το δικαίωμα στην τροφή, η νομική προστασία των οποίων καθίσταται δύσκολη, «καθώς συγχέεται με διάφορες πρωτοβουλίες που δύσκολα θα μπορούσαν να διατυπωθούν νομικά (Ρούκουνας, ό.π., βλ. υποσημείωση: 19)».

¹⁰³ Περράκης Στ., ό.π., βλ. υποσημείωση 62, σελ.: 147.

¹⁰⁴ Ο Χάρτης αποτελεί μια κωδικοποίηση τριών γενιών δικαιωμάτων σε έξι θεματικές ενότητες, οι οποίες αντιστοιχούν σε έξι αρχές- αξίες: αξιοπρέπεια (1-5), ελευθερία (6-19), ισότητα (20-26), αλληλεγγύη (27-38), δημοκρατία (39-46) και τη δικαιοσύνη (47-50).

Τρεις παρατηρήσεις αφορώσες την προηγούμενη πρόβλεψη χρήζουν αναφορά στο σημείο αυτό¹⁰⁵, με την μεν πρώτη να νέμεται μεταξύ φιλοσοφικών καταβολών και νομικών προβλέψεων και τις δε δύο επόμενες να πρόσκεινται αποκλειστικά στη νομική εμβέλεια που προσλαμβάνει η προστασία της αξίας του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη παρατήρηση στηρίζεται στην ανάλυση της διατύπωσης στο Χάρτη ότι «η απόλαυση των δικαιωμάτων αυτών συνεπάγεται ευθύνες και καθήκοντα έναντι τόσο των τρίτων όσο και της ανθρώπινης κοινότητας και των μελλοντικών γενεών»· με αυτόν τον τρόπο η θεσπιζόμενη ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνδέεται με την εννοιολογική οριοθέτηση αυτής υπό όρους Καντ¹⁰⁶.

Εν συνεχεία, η δεύτερη παρατήρηση βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την τρίτη· ειδικότερα, η σημασία της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας διαφαίνεται από την πρόβλεψη αυτής τόσο στο Προοίμιο του Χάρτη όσο και στην ύπαρξη ενός κεφαλαίου με αναφορά σ' αυτήν. Με αυτόν τον τρόπο, εκείνη τοποθετείται στην καρδιά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η γενική ιδέα (concept) της οποίας ρέει διαμέσου όλων των άρθρων του Χάρτη¹⁰⁷. Συνεπεία αυτού είναι να αποτελεί τη βάση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γεγονός που προκύπτει είτε ρητά είτε σιωπηρά μέσα από τη νομολογία και την πρακτική.

Η σπουδαιότητα της προστασίας της διαπιστώνεται, συν τοις άλλοις και από την κατοχύρωσή της μέσω ενός ολόκληρου κεφαλαίου του Χάρτη, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Στο πλαίσιο αυτού θεσπίζονται πέντε ειδικά δικαιώματα αναγνωριζόμενα εν ονόματι της: το μεν πρώτο αφορά γενικά την αξιοπρέπεια¹⁰⁸, οπότε προκύπτει η ρητή της προστασία ως δικαίωμα, ενώ ακολουθούν άλλα τέσσερα δικαιώματα βάσει των οποίων εκείνη προστατεύεται έμμεσα: το δικαίωμα στη ζωή¹⁰⁹, το δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου¹¹⁰, η απαγόρευση των βασανιστηρίων

¹⁰⁵ Για περαιτέρω ανάλυση των τριών αυτών παρατηρήσεων που αφορούν το Προοίμιο του Χάρτη βλ.: στο Jones J., "Human Dignity in the EU Charter of Fundamental Rights and its interpretation before the European Court of Justice", *Liverpool Law Review*, 33, pp: 281-300, 2012.

¹⁰⁶ Για περαιτέρω ανάλυση των φιλοσοφικών εννοιολογικών οριοθετήσεων της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

¹⁰⁷ Jones J., ό.π., βλ. υποσημείωση 105, σελ.: 284-285.

¹⁰⁸ Δεν παραχωρείται, καθώς εξετάζεται εκτενώς παρακάτω.

¹⁰⁹ Άρθρο 2 του Χάρτη- Δικαίωμα στη ζωή: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή. 2. Κανείς δεν μπορεί να καταδικαστεί στην ποινή του θανάτου ούτε να εκτελεστεί». Βάσει του άρθρου 52 παρ. 2 του Χάρτη και όπως αναφέρεται στην επεξήγησή του, το συγκεκριμένο άρθρο αντιστοιχεί στο άρθρο 2 του τίτλου Ι «Δικαιώματα και Ελευθερίες» της ΕΣΔΑ («Το δικαίωμα στη ζωή»).

¹¹⁰ Άρθρο 3 του Χάρτη- Δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη σωματική και διανοητική ακεραιότητά του. 2. Στο πεδίο της ιατρικής και της βιολογίας, πρέπει να

και των απάνθρωπων ή εξευτελιστικών ποινών ή μεταχείρισης,¹¹¹ η απαγόρευση της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας¹¹².

Εξετάζοντας το πρώτο άρθρο αφορούντα την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ορίζεται ότι:

«Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια πρέπει να είναι απαραβίαστη. Πρέπει να είναι σεβαστή και να προστατεύεται».

Έχοντας την ίδια διατύπωση με την πρώτη παράγραφο του πρώτου άρθρου του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης του 1949, η ολιστική εξέταση του εν λόγω άρθρου δεν θα πρέπει να απομονωθεί από την επεξήγηση που το ακολουθεί όπου, μολονότι οι επεξηγήσεις στο Χάρτη δεν έχουν νομική ισχύ,¹¹³ έχουν, ωστόσο, ερμηνευτική ισχύ, συνεπεία της οποίας είναι η πληρέστερη κατανόηση της διάταξης. Ειδικότερα, η επεξήγηση που το ακολουθεί επισημαίνει ότι:

«Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν αποτελεί μόνο θεμελιώδες δικαίωμα αυτή καθεαυτήν, αλλά αποτελεί την ίδια βάση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου του 1948 κατοχυρώνει την αρχή αυτή στο προοίμιό της:

«... επειδή η αναγνώριση της αξιοπρέπειας, που είναι σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, καθώς και των ίσων και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων τους, αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο».

τηρούνται ιδίως τα εξής: - η ελεύθερη και εν επιγνώσει συναίνεση του ενδιαφερομένου, σύμφωνα με τις λεπτομερέστερες διατάξεις που ορίζονται από το νόμο, - η απαγόρευση των ευγονικών πρακτικών, ιδίως όσων αποσκοπούν στην επιλογή των προσώπων, - η απαγόρευση της μετατροπής του ανθρωπίνου σώματος και των μερών του καθαυτών σε πηγή κέρδους, - η απαγόρευση του αναπαραγωγικού κλονισμού των ανθρωπίνων όντων».

¹¹¹ Άρθρο 4 του Χάρτη- Απαγόρευση των βασανιστηρίων και των απάνθρωπων ή εξευτελιστικών ποινών ή μεταχείρισης: «Κανείς δεν μπορεί να υποβληθεί σε βασανιστήρια ούτε σε απάνθρωπες ή εξευτελιστικές ποινές ή μεταχείριση». Βάσει του άρθρου 52 παρ. 2 του Χάρτη και όπως αναφέρεται στην επεξήγησή του, το συγκεκριμένο άρθρο αντιστοιχεί στο άρθρο 3 του τίτλου Ι «Δικαιώματα και Ελευθερίες» της ΕΣΔΑ («Απαγόρευση των βασανιστηρίων»).

¹¹² Άρθρο 5 του Χάρτη- Απαγόρευση της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας: «1. Κανείς δεν μπορεί να κρατηθεί σε δουλεία ούτε σε ελωτεία. 2. Κανείς δεν μπορεί να υποβληθεί σε αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία. 3. Απαγορεύεται η εμπορία των ανθρωπίνων όντων». Ειδικότερα οι παράγραφοι 1 και 2 του άρθρου 5, βάσει του άρθρου 52 παρ. 2 του Χάρτη και όπως αναφέρεται στην επεξήγησή του, αντιστοιχούν στο άρθρο 4 του τίτλου Ι «Δικαιώματα και Ελευθερίες» της ΕΣΔΑ («Απαγόρευση της δουλείας και των καταναγκαστικών έργων»).

¹¹³ Οι επεξηγήσεις που συνοδεύουν τα άρθρα του Χάρτη δεν έχουν νομική αξία. Απώτερος στόχος τους είναι να αποσαφηνίσουν τις διατάξεις του Χάρτη, βλ. Παπαδημητρίου Γ., *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Σταθμός στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σελ.: 37.

Από τα ανωτέρω συνάγεται, ιδίως, ότι κανένα από τα δικαιώματα που ορίζει ο παρών Χάρτης δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προσβολή της αξιοπρέπειας άλλου προσώπου και ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανήκει καθ' υπόσταση στα δικαιώματα που ορίζει ο παρών Χάρτης. Δεν μπορεί ως εκ τούτου να θιγεί ούτε κατά τον περιορισμό δικαιώματος».

Εξετάζοντας σωρευτικά τα προεκτεθέντα διαπιστώνονται τα εξής:

- (i) Όντας *in limbo* με το Προοίμιο του Χάρτη,¹¹⁴ μέσω της διάταξης του πρώτου άρθρου αναγνωρίζεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως θεμελιώδες δικαίωμα με αγωγίμο χαρακτήρα και αμυντικό περιεχόμενο υπό τη μορφή, με λίγα λόγια, αναγκαστικού δικαίου (*ius cogens*),¹¹⁵
- (ii) Το αμυντικό της περιεχόμενο βρίσκεται και σε συνάρτηση με το σταθμιζόμενο χαρακτήρα της, ο οποίος βρίσκεται με τη σειρά του σε άμεση σχέση με το ότι εκείνη αποτελεί τη βάση όλων των δικαιωμάτων, από την οποία απορρέει η αναγνώριση εν ονόματί της μιας σειράς δικαιωμάτων, τα οποία προστατεύουν αγαθά, όπως είναι η ζωή και η ελευθερία,
- (iii) Το γεγονός ότι εκείνη συνιστά τη βάση όλων των δικαιωμάτων δικαιολογεί με τη σειρά του το χαρακτηρισμό πως αποτελεί ένα «δικαίωμα» για τα δικαιώματα,
- (iv) Η σημασία της αδιαιρετότητας της αξίας του ανθρώπου βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη σημασία του απαραβίαστου αυτής, το οποίο είναι απόλυτο.¹¹⁶ με λίγα λόγια, η άσκηση των υπόλοιπων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο Χάρτη δεν πρέπει να προβαίνει στην προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ωστόσο, μπροστά στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων δύναται να δικαιολογηθεί παραβίασή της, αφής στιγμής που το έννομο συμφέρον συνδέεται με σοβαρούς λόγους, όπως η δημόσια ωφέλεια, κ.ά., όπως

¹¹⁴ EU Network of Independent Experts on Fundamental Rights, *Commentary of the Charter of Fundamental Rights of the European Union*, June 2006, σελ.: 23, που είναι δημοσιευμένο στο: http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/networkcommentaryfinal_en.pdf

¹¹⁵ Όπως αναφέρει ο κ. Γρηγορίου, «η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί βασικό ζήτημα στην ευρωπαϊκή δημόσια τάξη, των οποίων οι κανόνες ανήκουν στην κατηγορία των αναγκαστικών κανόνων του διεθνούς δικαίου (*ius cogens*)». Και συνεχίζει αναφέροντας πως «πρόκειται για δικαιοτικές αρχές σε πλήρη συνάρτηση με την ηθική λογική που έχει δομήσει η ευρωπαϊκή σκέψη κατά την εξέλιξή της μέσα στον χρόνο και των οποίων η ισχύς είναι απόλυτη και διαρκής απέναντι σ' όλα τα μέλη της διεθνούς κοινότητας» στο Γρηγορίου Π., *Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο ευρωπαϊκό δικαιοδοτικό σύστημα* στο Βερνίκος Ν.Π., *Ζητήματα Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης και Προστασίας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2004, σελ.: 48.

¹¹⁶ Jones J., ό.π., βλ. υποσημείωση 105, σελ.: 287.

θα γίνει εκτενής ανάλυση παρακάτω κι όπως τέθηκε για λόγους πληρέστερης κατανόησης της συνολικής ενότητας στην αρχή,

- (v) Βάσει των προαναφερθέντων, συνειδητοποιείται ότι το πρώτο άρθρο του Χάρτη αποτελεί μια «γενική ρήτρα προστασίας» της αξίας του ανθρώπου· αυτό ενισχύεται και από το ότι ελλείψει πρόβλεψης εφαρμογής αυτής επί συγκεκριμένων πεδίων του ενωσιακού δικαίου και της ενωσιακής δημόσιας πολιτικής, κάθε δραστηριότητα στο πλαίσιο της Ένωσης οφείλει να είναι εναρμονισμένη με την προστασία αυτή,
- (vi) Η εφαρμογή της προαναφερθείσας γενικής ρήτρας παραπέμπει στις «γενικές διατάξεις που διέπουν την ερμηνεία και την εφαρμογή του Χάρτη»¹¹⁷ και ειδικότερα με την εφαρμογή της γενικής ερμηνευτικής ρήτρας του άρθρου 51¹¹⁸. Βάσει αυτής α) η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν συνεπάγεται τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, με τη θέσπιση νέων αρμοδιοτήτων (παρ. 2)¹¹⁹ και β) η προστασία αυτή αφορά

¹¹⁷ Ibid, σελ.: 58. Οι γενικές διατάξεις παρατίθενται στα άρθρα 51-54 του κεφαλαίου VI του Χάρτη που είναι τα εξής: **Άρθρο 51- Πεδίο Εφαρμογής:** «1. Οι διατάξεις του παρόντος Χάρτη απευθύνονται στα όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας, καθώς και στα κράτη μέλη, μόνον όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης. Κατά συνέπεια, οι ανωτέρω σέβονται τα δικαιώματα, τηρούν τις αρχές και προάγουν την εφαρμογή τους, σύμφωνα με τις αντίστοιχες αρμοδιότητές τους. 2. Ο παρών Χάρτης δεν δημιουργεί καμία νέα αρμοδιότητα και κανένα νέο καθήκον για την Κοινότητα και για την Ένωση και δεν τροποποιεί τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα που καθορίζονται από τις συνθήκες». **Άρθρο 52- Εμβέλεια των διασφαλιζόμενων δικαιωμάτων:** «1. Κάθε καθορισμός στην άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον παρόντα Χάρτη πρέπει να προβλέπεται από το νόμο και να τηρεί το βασικό περιεχόμενο των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών. Τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας, περιορισμοί επιτρέπεται να επιβάλλονται μόνον εφόσον είναι αναγκαίοι και ανταποκρίνονται πραγματικά σε στόχους γενικού ενδιαφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων. 2. Τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στον παρόντα Χάρτη και θεμελιώνονται στις κοινοτικές συνθήκες ή στη συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, ασκούνται υπό τους όρους και εντός των ορίων που καθορίζονται σε αυτές. 3. Στο μέτρο που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλεια τους είναι ίδιες με εκείνες που τους επιφυλάσσει η εν λόγω σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία». **Άρθρο 53- Επίπεδο Προστασίας:** «Καμία διάταξη του παρόντος Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής από το δίκαιο της Ένωσης, το διεθνές δίκαιο καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις, στις οποίες είναι μέρη η Ένωση, η Κοινότητα ή όλα τα κράτη μέλη, και ιδίως από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, καθώς και από τα συντάγματα των κρατών μελών». **Άρθρο 54- Απαγόρευση της Κατάχρησης Δικαιώματος:** «Καμία από τις διατάξεις του παρόντος Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως συνεπαγόμενη δικαίωμα επίδοσης σε δραστηριότητα ή εκτέλεσης πράξης που αποσκοπούν στην κατάλυση των δικαιωμάτων ή ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον παρόντα Χάρτη ή σε περιορισμούς των δικαιωμάτων και ελευθεριών ευρύτερους από τους προβλεπόμενους σε αυτόν».

¹¹⁸ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση αναφορικά με την παραπομπή των άρθρων.

¹¹⁹ Πιλάκος, ό.π., βλ. υποσημείωση 96, σελ.: 58.

αφενός τα όργανα της Ένωσης, αφετέρου τα κράτη μέλη όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης (παρ. 1),¹²⁰

- (vii) Τέλος, ως προς την εμβέλεια των δικαιωμάτων του πρώτου κεφαλαίου, βάσει του άρθρου 52 του ΧΘΔ¹²¹ προκύπτει ότι η περίπτωση μη εφαρμογής τους μέσω περιορισμών κατά την άσκησή τους οφείλει να πραγματοποιείται κατόπιν αναγνώρισεως από τον ίδιο τον Χάρτη και οι περιορισμοί αυτοί να επιβάλλονται για λόγους εξυπηρέτησης των στόχων της Ένωσης.

Πέρα, όμως, από την θεωρητική αυτή νομική προστασία, το ενωσιακό δικαιοδοτικό σύστημα έχει προβεί, έστω και καθυστερημένα, στην εκδίκαση υποθέσεων οι οποίες αναγνώρισαν τόσο τη σημασία, αλλά πρωτίστως την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως αναλύεται παρακάτω.

3. ... στους κόλπους του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Η υπόθεση *Omega Spielhallen-und Automatenau Stellungs GmbH v Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*

Αν και η αναγνώρισή της ως γενικής αρχής δικαίου έγινε με μεγάλη καθυστέρηση από το τότε ΔΕΚ- νυν ΔΕΕ- και συγκεκριμένα το 1993, έκτοτε συναντάται σε αποφάσεις, το περιεχόμενο των οποίων ποικίλλει, ωστόσο έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα την προστασία του βίου των πολιτών της Ένωσης.

Πιο συγκεκριμένα, ο Γενικός Εισαγγελέας Jacobs στην υπόθεση Konstantinidis¹²² ανέφερε (1993) ότι «οι συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών εν γένει, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια αρχή βάσει της οποίας το Κράτος οφείλει να σέβεται όχι μόνο τη σωματική υγεία, αλλά και την αξιοπρέπεια, την ηθική του ακεραιότητα και το αίσθημα της προσωπικής του ταυτότητας».¹²³ Εξάιρεται, με λίγα λόγια, μέσα από αυτήν η προστασία της προσωπικότητας του ατόμου, στην οποία εξάλλου αποτελεί αλληλένδετο κομμάτι.¹²⁴

Από τις εκδικασθείσες υποθέσεις, ιδιαίτερης σημασίας έχει η *Omega Spielhallen-und Automatenau Stellungs GmbH v Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn* (για λόγους

¹²⁰Ibid. Αξίζει να σημειωθεί πως δεν αφορά στη δράση των κρατών μελών όταν λειτουργούν αυτόνομα.

¹²¹ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση για την παράθεση του άρθρου.

¹²² ΔΕΚ- Υπόθεση C-168/91, Konstantinidis v. Stadt Altensteig και Landratsamt Calw, 30.3.1993.

¹²³ Τσεβρένης, ό.π., βλ. υποσημείωση 7, σελ.: 38.

¹²⁴ Για σχολιασμό επί των προτάσεων του βλ. Greaves R., A Commentary on Selected Opinions of Advocate General Jacobs, *Fordham International Law Journal*, Vol. 29, Issue 4, 2005.

συντομίας εδώ υπόθεση Omega).¹²⁵ Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης έχουν να κάνουν με απάντηση που έδωσε το τότε ΔΕΚ σε προδικαστικό ερώτημα του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου της Γερμανίας σχετικά με το εάν αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο και συγκεκριμένα στις διατάξεις του περί ελεύθερης κυκλοφορίας υπηρεσιών και εμπορευμάτων η απαγόρευση της κυκλοφορίας ενός παιχνιδιού που έκανε προσομοιώσεις φόνων.

Η απόφαση που εκδόθηκε από το Δικαστήριο έφερε την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ξανά στις νομολογιακές καλένδες, μιας και το γερμανικό Δικαστήριο είχε προσδέσει την εν λόγω απαγόρευση με την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, από την οποία, βέβαια, προέκυψε η διαφορετική ερμηνεία που δίνεται στην εν λόγω αρχή από τα εκάστοτε δικαιοδοτικά συστήματα. Καταλυτικής σημασίας για την έκβαση της υπόθεσης ήταν η παρέμβαση της Γενικής Εισαγγελέως Stix- Hackl, η οποία υπογράμμισε στις προτάσεις της *«ότι αναμφισβητήτως η κοινοτική έννομη τάξη αποβλέπει στη διασφάλιση της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως γενικής αρχής του δικαίου. Συναφώς, δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο σκοπός της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας συμβιβάζεται με το κοινοτικό δίκαιο, χωρίς να έχει σχετικώς σημασία το ότι στη Γερμανία η αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απολαύει ειδικού καθεστώτος, ως αυτοτελές θεμελιώδες δικαίωμα»*.¹²⁶

Εν συνεχεία, το dictum του Δικαστηρίου συνέδεσε την απαγόρευση της κυκλοφορίας με την προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, με απώτερο σκοπό την προστασία της δημόσιας τάξης. Η τελευταία δε αποτελεί ισχυρή κινητήρια δύναμη, ικανή, όπως προέκυψε από το διατακτικό της απόφασης *«να δικαιολογήσει περιορισμό των υποχρεώσεων που επιβάλλονται από το κοινοτικό δίκαιο, ακόμη και δυνάμει μιας θεμελιώδους ελευθερίας την οποία εγγυάται η Συνθήκη, όπως η ελεύθερη παροχή υπηρεσιών»*.¹²⁷

Πέρα των όποιων άλλων ζητημάτων που ανέκυψαν, αυτό που έχει σημασία να τονιστεί είναι πως με την εν λόγω απόφαση θεμελιώνεται και νομολογιακά η σύνδεση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με τον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό, ο οποίος έχει

¹²⁵ ΔΕΚ- Υπόθεση C-36/02, Omega Spielhallen-und Automatenauinstallungs GmbH v Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn, 14.10.2004.

¹²⁶ Βλ. τα σημεία 82 έως 91 των Προτάσεων της Γενικής Εισαγγελέως επί της υπόθεσης, όπως επίσης και το σημείο 34 της απόφασης.

¹²⁷ Βλ. σημείο 35 της σχετικής απόφασης.

πρωτίστως στο επίκεντρο την προστασία του πολίτη, ενώ έδειξε πως η στάθμιση των εννόμων συμφερόντων γίνεται προς όφελος της αξιοπρέπειας του ατόμου, όταν οι ανάγκες το απαιτούν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

ΟΥΤΟΠΙΑ Ή ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ;

Προτού απαντηθεί το ερώτημα το οποίο έχει τεθεί ήδη στα εισαγωγικά προλεγόμενα σχετικά με τη θέση και δη το περιεχόμενο της προστασίας της αξιοπρέπειας μέσα από τις δικαιιοπολιτικές ιχνηλατήσεις, οι τελευταίες οδηγούν την γράφουσα στη διατύπωση ενός ορισμού για εκείνη σε μια προσπάθεια κάλυψης της απουσίας του από τα νομικά κείμενα για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας. Κατ' ουσίαν εκείνος συγκεντρώνει τα βασικά γνωρίσματα αυτής τα οποία πρέπει να έχει κανείς κατά νου για μια πιο εύκολη μελέτη αυτής: επομένως, πρόκειται για μια από τις κατεξοχήν θεμελιώδεις αρχές και αξίες του διεθνούς δικαιιοπολιτικού πεδίου, η σημαντικότερη βάση για την διεθνούς εμβέλειας προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που την καθιστά ένα δικαίωμα για τα δικαιώματα, η προστασία της οποίας συνεπάγεται και την προστασία μιας σειράς δικαιωμάτων όλων των γενιών, είτε μέσα από την *per se* προστασία της, είτε μέσα από την υποχώρησή της στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων.

Από τον προαναφερθέν «ορισμό» της προκύπτει πως πρόκειται για μια αρχή και δικαίωμα υψίστης σημασίας για το δικαιιοπολιτικό πλέγμα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν συνόλω. Λόγω, όμως, του ασαφούς χαρακτήρα της, της «αφηρημένης» της έννοιας και της άμεσης και έμμεσης σύζευξής της με μια σειρά δικαιωμάτων καθιστούν δύσκολη τη μελέτη της, ενώ για αρκετούς θεωρείται αποδυναμωμένη ως δικαίωμα λόγω των πολλαπλών αναφορών που γίνονται σ' αυτήν προς κάλυψη τυχόν ανακυπτόντων «νομικών κενών» στην στοιχειοθέτηση παραβιάσεων άλλων δικαιωμάτων, το οποίο συντελεί στον υποβιβασμό της ως μιας εν είδει «νομικής πανάκειας». Έτσι, η ισχύς που ελλοχεύει το ιδεαλιστικό της περιεχόμενο χάνεται και ως προς αυτό συντελεί ορισμένες φορές και η στάθμισή της μπροστά στην αναγκαιότητα προστασίας μιας σειράς δικαιωμάτων, κυρίως οικονομικής φύσεως.

Συνεπεία αυτών είναι το πεδίο προστασίας που οριοθετείται από το περιεχόμενό της να μετέχει της συλλήψεως μιας αμιγώς ουτοπικής ως και ρομαντικής φύσεως. Ωστόσο, μια τέτοια θεώρηση, όσο κι αν τεκμηριώνεται βάσει των προεκτεθέντων, κρίνεται αυθαίρετη, καθώς η ισχύς του περιεχομένου ενός δικαιώματος φαίνεται είτε

μέσω της πλήρους απόλαυσής του είτε της πλήρους στέρησής του. Άρα, το ερώτημα συνεχίζει να πλανάται στις σελίδες της παρούσας εργασίας.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ ΣΕ
ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΡΙΣΗΣ

Δοθέντος του ερωτήματος και αναζητώντας απάντηση σ' αυτό, το παρόν τμήμα της εργασίας δεν θα μπορούσε να μην ξεκινήσει με επανάληψη της διατυπώσεως του ότι η ισχύς του περιεχομένου ενός δικαιώματος διαφαίνεται είτε κατά την πλήρη απόλαυσή του είτε κατά την πλήρη στέρησή του. Και από την διατύπωση αυτή, μέσω των ενοτήτων του παρόντος μέρους, περνάμε στην διαπίστωση του περιεχομένου της.

Πράγματι, επί της ισχύος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ο βαθμός έντασής της διαφαίνεται τόσο μέσα από την στέρηση-παραβίασή της, ένεκα της οποίας το άτομο οδηγείται σε συνθήκες στερήσεως μιας σειράς άλλων δικαιωμάτων, αποκορύφωμα των οποίων είναι να ζει σε συνθήκες εξαθλίωσης, όσο και από τη δυναμική που ελλοχεύει είτε η προστασία της είτε κάθε προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση.

Για την επισκόπηση των δύο διαστάσεων της επιλέγεται να εξεταστεί η ενωσιακή κρίση, καθιστάμενη ως περιπτωσιολογική μελέτη λόγω της έντασής της και της μετενσάρκωσης σ' αυτήν πολλαπλών διαστάσεων πλην της οικονομικής. Εκείνη προσφέρει τη δυνατότητα μελέτης της αξιοπρέπειας του ανθρώπου κι από τις δύο προαναφερθείσες διαστάσεις, αφής στιγμής ένεκα της ασκούσας πολιτικής λιτότητας εκείνη παραβιάζεται, ενώ παράλληλα η δυναμική που ελλοχεύει δύναται να αποτελέσει ένα πρώτο *remedium* για την εξομάλυνση της κατάστασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η «ΤΡΙΠΛΗ» ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ «ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΗ» ΑΙΤΙΟΥ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑΤΟΥ

Όπως προδίδει και ο ίδιος ο τίτλος του κεφαλαίου κι όπως προκύπτει και από την καθημερινή πρακτική, η ενωσιακή κρίση αποτελεί ένα πολύ πιο σύνθετο φαινόμενο προς εξέταση, εμφανίζοντας έναν ιδιόμορφο, «*sui generis*» χαρακτήρα, ανάλογο του ίδιου του οικοδομήματος της ΕΕ. Η ιδιομορφία αυτή δεν έχει να κάνει μόνο με τον *per se* χαρακτήρα της, βάσει του οποίου προσλαμβάνεται ως «τριπλή», καθώς δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά πρωτίστως πολιτική-θεσμική και κοινωνική, αλλά κυρίως με την ίδια τη δυναμική της εξέλιξής της, οι συνέπειες της οποίας είναι ο ταλανισμός όχι μόνο του οικονομικού ή μάλλον νομισματικού ευρωσυστήματος, αλλά ακόμα και της πολιτειακής ταυτότητας που έχει αναδυθεί¹²⁸. Εξάλλου, το ευρώ δεν αποτελεί μόνο μια οικονομική μονάδα μέτρησης, ένα νόμισμα, αλλά σημάδι της ευρωπαϊκής ταυτότητας κι αναπόσπαστο μέρος της δυναμικής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Συνεπεία αυτού, μείζονος σημασίας κρίνεται η ανάγνωση της κρίσης διαμορφωθείσα υπό την κλασσική σχέση αιτίου και αιτιατού μέσα από την οποία κατανοείται βαθύτερα το γιατί προέβη η ΕΕ στην άσκηση μιας αμιγώς ρητορικής λιτότητας που αποτελεί και την κατεξοχήν βαθύτερη αιτία των διαστάσεων που έχει λάβει η πρώτη. Με τη σειρά τους τα αίτια αυτά ποικίλουν και μόνο μια βαθύτερη ανάγνωση αυτών μπορεί να δώσει τις απαραίτητες εξηγήσεις για την εδραίωση του δόγματος της λιτότητας.

Παρά ταύτα, κρίνεται χρήσιμο να διευκρινιστεί προτού προχωρήσουμε στην ανάλυσή τους, ότι ως ενωσιακή κρίση λογίζεται εδώ η σύζευξη εκείνης που ξέσπασε μεμονωμένα στα κράτη- μέλη (βλ. Παράρτημα II επί των μεγεθών της οικονομίας

¹²⁸ Εννοείται η ιδέα με την οποία συλλαμβάνεται η ΕΕ, αλλά και ο Ευρωπαίος πολίτης, όπου έχει αποδειχθεί πως η ενωσιακή ιθαγένεια και ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη αποτελεί ένα καθαρά νομικό κατασκευάσμα και σε καθημερινή-πρακτική διάσταση μια ιδεαλιστική θεώρηση λόγω της έλλειψης της αίσθησης του ανήκειν στην ΕΕ από τους πολίτες των κρατών-μελών αυτής.

τους)¹²⁹ αλλά και η εν συνόλω ενωσιακή θεσμική και πολιτική, με τα δύο αυτά μέρη να «αλληλοτροφοδοτούνται», αυξάνοντας έτσι τη μονομερή τους ένταση.

I. Από την οριοθέτηση των αιτιών της κρίσης...

Υπό το φως των εισαγωγικών προλεγομένων, η οριοθέτηση των αιτιών της κρίσης ξεκινάει από την απόλυτη *raison d'être* της διεύρυνσης και μετεξέλιξης της κρίσης, την άσκηση πολιτικής λιτότητας, η υιοθέτηση της οποίας επήλθε μέσω μιας σειράς επιπρόσθετων παραγόντων, αναγνωσμένων ως «αιτιών της αιτίας», όπου *prima facie*, προσδίδουν δύο βασικά γνωρίσματα για την ενωσιακή κρίση:

- i) ***Αποτελεί αμάλγαμα πολλαπλών παραγόντων του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος της ΕΕ.*** Η υπερχείλιση της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης στις χώρες της ζώνης του ευρώ βρήκε πρόσφορο έδαφος σ' αυτήν ένεκα των δομικών αδυναμιών της, οι οποίες με τη σειρά τους βοήθησαν στην ταχεία μετεξέλιξή της, συνθέτοντας περισσότερο την πολυπλοκότητά της.
- ii) ***Η μετεξέλιξή της οριοθέτησε χρονικά και την εκδήλωσή της.*** Η προαναφερθείσα πολυπλοκότητα οφείλεται στην ταχεία μετεξέλιξή της από οικονομική σε πολιτική και κοινωνική, η οποία με τη σειρά της διαμορφώνει, αλλά και διαμορφώνεται στις εξής φάσεις: α) από το 2008 μέχρι και το δεύτερο μισό του 2009, διάστημα που σηματοδοτείται από τη διάδοση της διεθνούς χρηματοοικονομικής κρίσης στους κόλπους της Ευρωζώνης, β) από το δεύτερο μισό του 2009 και συγκεκριμένα από τον Οκτώβριο του 2009 μέχρι και το 2011, διάστημα που σηματοδοτείται από το ξέσπασμα της ελληνικής κρίσης, τη στροφή των αγορών σ' αυτήν και τις εκρηκτικές διαστάσεις που έλαβε σε χώρες του ευρώ με μια μικρή αποκλιμάκωση σε διεθνές, αλλά και ευρωπαϊκό επίπεδο το 2011 (η «νηνεμία» αυτή, βέβαια, δεν παρατηρήθηκε στο ελληνικό έδαφος), και γ) από το 2011 μέχρι σήμερα, όπου μέρα με τη μέρα η κρίση κλιμακώνεται με πλέον εμφανή τον τριπλό της χαρακτήρα.

¹²⁹ Η κατάσταση των χωρών που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα στην πραγματική τους οικονομία σκιαγραφείται με τον πιο επακριβή τρόπο μέσα από την ανάλυση των: Dor E., "Les coûts et l'impact des plans de secours aux pays en détresse de la périphérie de la zone euro", *IESEG Working Paper Series*, May 2014 και Leahy A., S. Healy and Murphy M., "The Impact of the European Crisis. A study of the Impact of the Crisis and Austerity on people with a special focus on Greece, Ireland, Italy, Portugal and Spain", *Caritas Europa Report*, 2013.

Επομένως, καθίσταται σαφές πως η οριοθέτηση του πλαισίου στο οποίο εκείνη αναπτύσσεται είναι σύμφυτη των διακυμάνσεων της έντασής της, ως απaráμιλλων εκφράσεων της μετεξέλιξής της από οικονομική σε πολιτική και κοινωνική.

Α. Από τη διεθνή κρίση στην κρίση της Ευρωζώνης- από τη μείωση του «ηθικού κινδύνου» στην αύξηση του κινδύνου της ηθικής

Η σύλληψη της μεταφοράς της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης στο έδαφος της Ευρωζώνης προϋποθέτει μια σύντομη ανάλυση του ιστορικού της πρώτης. Αν και «φαινομενικά» ξεφεύγει του ευρύτερου σκοπού της εξέτασης, η παρεμβολή της καθίσταται χρήσιμη για την κατανόηση του τρόπου με τον οποία μια τραπεζική κρίση μεταφέρθηκε στην πραγματική οικονομία, ή μάλλον το πώς οι ενέργειες που (δεν) έλαβαν χώρα ευνόησαν την μετεξέλιξή της σε εν γένει οικονομική, πλήττοντας τη δημόσια οικονομική τάξη πραγμάτων. Με λίγα λόγια, η παράλειψη προληπτικών μέτρων για τη διόρθωση των συνεπειών της πλην της πραγματικής οικονομίας και στην κοινωνία, όπως θα διαφανεί με την επόμενη ανάλυση, αποτελεί μια από τις αιτίες, πλην της ταχείας εκχύλισής της, της άσκησης αυστηρής δημοσιονομικής πολιτικής υπό όρους λιτότητας, με απώτερο σκοπό την ταχύτερη διόρθωση του μακροοικονομικού σκέλους.

Επομένως, αν και σε αδρές γραμμές, απορρέει η διαπίστωση αυτή, μέσω της οποίας οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως η μείωση του «ηθικού κινδύνου» οδήγησε στην αύξηση των κλυδωνισμών που δέχτηκε το «σύστημα- πλέγμα των αξιών» στο οποίο εδράζεται η ΕΕ, μιλώντας, έτσι, για ηθική κρίση, η οποία αναδεικνύεται κατά κύριο λόγο μέσα από την κοινωνική, όπως θα αναδυθεί στη συνέχεια.

1. Από το χρονικό της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής κρίσης...

Αν και αποτελεί σύνηθες φαινόμενο η μελέτη της κρίσης να ξεκινάει με την κατάρρευση της Lehman Brothers, ωστόσο τα συμπτώματα επιβράδυνσης της οικονομίας άρχισαν να παρατηρούνται ήδη από το 2004, σηματοδοτώντας το πέρας από την «υπέρτατη ευδαιμονία», όπως ο O' Neil είχε χαρακτηρίσει την

περίοδο 2001-2007¹³⁰ στην «υπέρτατη κακοδαιμονία» και διαπιστώνοντας πως μια εθνική οικονομική κρίση μπορεί να γίνει παγκόσμια.¹³¹

Ειδικότερα, οι επικρατούσες συνθήκες μόχλευσης¹³², η ραγδαία τιτλοποίηση στεγαστικών δανείων χαμηλής πιστοληπτικής αξιολόγησης (subprime) που σημειώθηκε προ της περιόδου 2004-2006 με την πώλησή τους σε αμοιβαία κεφάλαια σε άλλες τράπεζες και επενδυτές σε συνδυασμό με την αύξηση του επιτοκίου παρέμβασης στις ΗΠΑ από το 1% στο 5,25% που σήμανε την επιβράδυνση της αγοράς κατοικίας και τις χρεοκοπίες αρκετών νοικοκυριών είχε ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα της «subprime» κρίσης¹³³, «παρακλάδι» ή μάλλον απαρχή της αναγνωρισμένης ευρέως τραπεζικής κρίσης. Η πρώτη εκδήλωση αυτής σημειώθηκε με την πτώχευση της Owit Mortgage Solutions, μιας επιθετικής μικρής τράπεζας που δάνειζε κυρίως στην αγορά των subprime στην Καλιφόρνια στις 28 Δεκεμβρίου 2006 κι έκτοτε επακολούθησε ένα ντόμινο υποβαθμίσεων από τους διεθνείς οίκους αξιολόγησης σε προϊόντα που βασίζονταν σε δάνεια subprime, με χαρακτηριστικότερη εκείνη του οίκου Fitch από AAA+ σε A+, δηλαδή κατά 4 βαθμίδες τον Ιούλιο του 2007.¹³⁴ Τον Αύγουστο του ιδίου έτους, η κρίση ξεσπά πλήρως με τα επιτόκια στη διατραπεζική αγορά να εκτοξεύονται προς τα πάνω συνεπεία του οποίου ήταν η ρευστότητα πρακτικά να εξαφανιστεί και να αντικατασταθεί από τον φόβο για τον κίνδυνο αντισυλλαμβανομένου.¹³⁵

Έκτοτε και υπό τα διδάγματα της Μεγάλης Ύφεσης του 1929, υιοθετήθηκαν μέτρα επεκτατικής πολιτικής, ενώ τέθηκε σε εφαρμογή το σχέδιο προσπάθειας διάσωσης

¹³⁰ Ο χαρακτηρισμός αυτός είναι απόλυτα δικαιολογημένος και με «μαθηματική ακρίβεια»: η παγκόσμια οικονομική δραστηριότητα άγγιξε τα 55,6 τρισεκατομμύρια δολάρια, με το 25,3% αυτής να παράγεται από τις ΗΠΑ, το 29,9% από την ΕΕ των 27 χωρών, το 7,8% από την Ιαπωνία, το 13,1% από τις 4 μεγάλες αναδυόμενες χώρες (BRIC) και το υπόλοιπο 23,9% από τις υπόλοιπες οικονομίες (Χαρδούβελης, 2011: 33).

¹³¹ Η άποψη αυτή έχει διατυπωθεί από τον Ο' Neil. Εκείνος ασπάζεται την παραδοχή πως η κρίση γενικεύτηκε σε χώρες αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες κι έτσι έλαβε τις διαστάσεις μιας ανάλογης παγκόσμιας χρηματοοικονομικής, ωστόσο δεν αφήνει ασχολίαστο το γεγονός πως σε μερικές χώρες, όπως στην Κίνα, την Ινδία, την Ινδονησία, την Αυστραλία και τον Καναδά σημειώθηκε μεν επιβράδυνση στο ρυθμό οικονομικής τους ανάπτυξης, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί πως βρέθηκαν σε κατάσταση χρηματοοικονομικής κρίσης με ένταση ανάλογης εκείνης των ΗΠΑ και λοιπών χωρών του δυτικού κόσμου (Ο'Neil, 2011: 157-170, επί της μεταβολής του ΑΕΠ που εκφράζει επακριβώς την προαναφερθείσα διατύπωση βλ. Παράρτημα ΙΑ).

¹³² Υψηλή μόχλευση σημαίνει «λιγοστά ίδια κεφάλαια και υψηλός δανεισμός σε σχέση με το ενεργητικό ενός χρηματοοικονομικού ιδρύματος» (Χαρδούβελης, ό.π, βλ. υποσημείωση 130: 39).

¹³³ Merrouche O. and E. Nier, "What Caused the Global Financial Crisis?- Evidence on the Drivers of Financial Imbalances 1999-2007", *IMF Working Paper 10/265*, 2010, σελ.: 4.

¹³⁴ Χαρδούβελης, ό.π., βλ. υποσημείωση 130, σελ.: 40.

¹³⁵ Ibid, σελ.: 41.

της διατραπεζικής αγοράς με ενέσεις ρευστότητας από την πλευρά των τραπεζών. Ενδεικτικά, το 2007 η ΕΚΤ παρείχε περαιτέρω ρευστότητα ύψους 61 δισ. ευρώ, ενώ οι τράπεζες αβέβαιες για τις κεφαλαιακές τους ανάγκες άρχισαν να μην δανείζουν η μία στην άλλη.¹³⁶ Ωστόσο, η ρευστότητα αυτή δεν φάνηκε να αποτελεί λύση στο πρόβλημα· η κρίση μεταδόθηκε στη χρηματιστηριακή αγορά με σημείο αναφοράς την κάθοδο των χρηματιστηριακών δεικτών για 15 μήνες, η δε τραπεζική κρίση επιδεινώθηκε, ακολουθούμενη από ένα ντόμινο πτωχεύσεων και διασώσεων τραπεζών. Με αυτόν τον τρόπο, διαγνώστηκε πως η βαθύτερη αιτία δεν ήταν η έλλειψη ρευστότητας, αλλά φερεγγυότητας.¹³⁷

Κομβικό έτος για τη γενίκευση της κρίσης αποτελεί το 2008, όπου το τραπεζικό περιβάλλον αλλάζει με την κατάρρευση της Lehman Brothers για τη μείωση του ηθικού κινδύνου (moral hazard)¹³⁸, η οποία, ωστόσο, οδήγησε στην αύξηση των ανησυχιών και του ντόμινο των χρεοκοπιών. Εκείνη η μέρα σηματοδοτεί το πέρας της κρίσης στην πραγματική οικονομία, με πρώτες ενδείξεις την κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου και της παραγωγής που οδήγησαν σε περαιτέρω επιβράδυνση τη διεθνή οικονομία.

Η υπερχείλιση της κρίσης αυτής στην πραγματική οικονομία συνεχίστηκε παρά την αποκλιμάκωση της τραπεζικής κρίσης που σημειώθηκε το Μάιο του 2009, με την αμερικανική κυβέρνηση να δίνει τέλος στα σενάρια χρεοκοπίας του τραπεζικού συστήματος με τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων ασκήσεων προσομοίωσης ακραίων καταστάσεων των αμερικανικών τραπεζών (stress tests), αποκαθιστώντας σε ένα βαθμό την αξιοπιστία προς το αμερικάνικο τραπεζικό σύστημα. Μολαταύτα, οι φόβοι για το μέλλον της οικονομικής πορείας συνέχιζαν να ενισχύονται, ενώ η σχετική ηρεμία που επήλθε στις αγορές από την οικονομική ανάκαμψη που σημειώθηκε περί το 2010 αποδείχθηκε προσωρινή με τα όσα σημειώθηκαν και συνεχίζουν να σημειώνονται στο ευρωπαϊκό στερέωμα.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid, σελ.: 44.

¹³⁸ Μείωση του «ηθικού κινδύνου» «σημαίνει μείωση της αφερεγγυότητας ορισμένων δανειοληπτών, οι οποίοι δεν ανταποκρίνονται στις συμβατικές υποχρεώσεις τους αν γνωρίζουν ότι θα τύχουν ευνοϊκής ή χαριστικής μεταχείρισης από τον δανειστή σε περίπτωση μη εξυπηρέτησης του δανείου τους» (Κόντης, 2006: 204).

2. ... στο χρονικό της μεταφοράς (:) της στην Ευρωζώνη

Ως «αγωγοί» μετάδοσης της κρίσης στην Ευρωζώνη φαίνεται πως λειτούργησαν «η στενή διασύνδεση των ευρωατλαντικών χρηματοπιστωτικών αγορών, η αλληλεξάρτηση των αγορών, των αγαθών και των υπηρεσιών, οι υψηλές εκατέρωθεν άμεσες επενδύσεις, οι κοινές επιχειρηματικές αλυσίδες, αλλά και η ψυχολογική αλληλεπίδραση».¹³⁹

Με γνώμονα αυτό, δεν είναι τυχαία τα εξής γεγονότα: α) η κρίση έφτασε σε χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου των οποίων τα τραπεζικά τους συστήματα ήταν περισσότερο συνδεδεμένα με το αμερικανικό τραπεζικό, όπως της Ιρλανδίας και της Γερμανίας¹⁴⁰, β) εντοπίζονται οι εξής «παραλληλισμοί»: (i) αρχικά εκφράστηκε στις χώρες του ευρώ ως τραπεζική κρίση κι αργότερα έπληξε και τους τομείς της πραγματικής οικονομίας, όπως ακριβώς συνέβη και στις ΗΠΑ και (ii) μεταδόθηκε γρήγορα σχεδόν σε όλες τις χώρες της Ευρωζώνης, όπως συνέβη με τη γενίκευση της κρίσης των ΗΠΑ σε πληθώρα χωρών του αναπτυγμένου και αναπτυσσόμενου χώρου, όπως εξετάστηκε προηγουμένως. Αυτό, βέβαια, που έχει σημασία να αναφερθεί είναι η ανάπτυξη μιας αμφίδρομης σχέσης των δύο κρίσεων, καθώς μολονότι η ευρωπαϊκή τροφοδοτήθηκε από την αμερικανική ως εκδήλωση της παγκόσμιας, αντίστροφα η κρίση στην Ευρωζώνη αποτελεί κάθε φορά απειλή για την αμερικανική οικονομία, αλλά και τη διεθνή αντίστοιχα στο πλαίσιο του έντονα διεθνοποιημένου χρηματοπιστωτικού συστήματος των ελεύθερων κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών¹⁴¹. Η πραγματική, βέβαια, απειλή έγκειται στις διαστάσεις που εκείνη λαμβάνει στη ζωή των πολιτών, όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα παρακάτω.

Εντούτοις, η προαναφερθείσα πρόσδεση που δικαιολογεί τη μεταφορά της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης στους κόλπους της ζώνης του ευρώ ως αιτία του ξεσπάσματος στο τελευταίο δεν μπορεί να εξεταστεί μεμονωμένα, αλλά in limbo του ελληνικού προβλήματος και των εν γένει δομικών προβλημάτων στην αρχιτεκτονική τόσο της ΟΝΕ όσο και της ΕΕ, καθώς, ειδικά μέσω του πρώτου, αναδείχθηκε σε

¹³⁹Papastamkos G. und A. Kotios, "Krise der Eurozone. Krise des Systems oder der Politik?", IEP, November 2011, σελ.: 2 που υπάρχει ως μεταφρασμένη απόδοση ως Παπαστάμκος Γ. και Α. Κότιος, «Η κρίση στην Ευρωζώνη. Κρίση του συστήματος ή της πολιτικής;», αναδημοσιευμένο στο προσωπικό ιστολόγιο του κ. Παπαστάμκου στο: <http://www.papastamkos.gr/as/fl326.pdf> και από την ιστοσελίδα της Ναυτεμπορικής (11/07/2011) στο: <http://www.naftemporiki.gr/story/329780>.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Στεφάνου Κ.Α. και Χ. Βλ. Γκόρτσος, *Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο*, Σειρά Μελετών Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006, σελ.: 206-207.

εντονότερο βαθμό η εν γένει ενωσιακή κρίση υπό όρους πρωτίστως πολιτικούς και κοινωνικούς.

B. ... στις δομικές αδυναμίες του ευρωσυστήματος...

Ή αλλιώς στο ίδιο το σύστημα της ΟΝΕ και της ΕΕ ως αιτίες των διαστάσεων που έχει λάβει η κρίση. Όσο προκλητικά κι αν διατυπώνεται, τόσο περισσότερο αντικατοπτρίζει την αδυναμία των δύο οικοδομημάτων να μετατρέψουν ακόμα και την «πρόκληση» σε ευκαιρία για την έξοδο όχι μόνο από την κρίση, αλλά και την αύξηση της υπερεθνικοποίησης του οικοδομήματος με απώτερο στόχο αν όχι την πολιτική ενοποίηση, τουλάχιστον την μείωση της «βρυξελλοποίησης» και της τάσης προς εθνικοποίηση. Εξάλλου, η ισχύς αυτών είναι ικανή να προσδώσει επακριβώς το σύνολο των διαστάσεων αυτής, καθώς δεν καταλήγουν απλά σε μια ελλιπή, αλλά σε μια «κακή» ευρωπαϊκή διακυβέρνηση, η οποία διαφαίνεται καλύτερα από τις επιπτώσεις της κρίσης, όπως θα εξεταστούν εκτενώς παρακάτω.

Κατά τη γράφουσα, το σύνολο των αδυναμιών των περιφερειακών αυτών συστημάτων μπορεί να αποτυπωθεί στο εξής τρίπτυχο:

- (i) στην «ελλιπή» Ένωση,
- (ii) στην «απολιτική» Ένωση και
- (iii) στη μονεταριστική Ένωση.¹⁴²

Ως προς το τρίτο μέρος του τριπτύχου, δεν απαιτείται μια μεμονωμένη ανάλυση, μιας και ο εν λόγω χαρακτηρισμός προκύπτει από την ολιστική προσέγγιση του θέματος, η οποία νέμεται μεταξύ αιτιών και συνεπειών της ασκούσας πολιτικής λιτότητας. Επί των άλλων δύο χαρακτηρισμών, ωστόσο, καθένας εσωκλείει και ένα περιεχόμενο παραγόντων που συνέβαλαν στην ένταση αντί της αποκλιμάκωσης της κατάστασης, η οποία ζωντανεύει μέσα από την ανάγνωση των συνεπειών αυτής στις επόμενες σελίδες.

¹⁴² Ως *per se* έννοιες δεν εντοπίζονται κάπου συγκεκριμένα· εισάγονται στην παρούσα εργασία σε μια αθροιστική λογική των χαρακτηριστικών εκείνων που εκφράζουν εν συνόλω τις λειτουργικές αδυναμίες του ευρωσυστήματος.

1. Η «ελλιπής» Ένωση υπό των «ασθενών» γραμμάτων της

Ως όρος- χαρακτηρισμός αναδύεται μέσα από τη σύγχρονη διαλεκτική για την αναγκαιότητα «περισσότερης Ευρώπης κι όχι λιγότερης» (more Europe, not less Europe)¹⁴³ σε επίπεδο χάραξης και παραγωγής πολιτικών τόσο σε επίπεδο ΟΝΕ όσο και σε εν γένει επίπεδο ΕΕ. Η «ελλιπής» Ένωση συλλαμβάνει μια σειρά θεσμικών ελλείψεων, όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα παρακάτω, η οποία εκδηλώθηκε τόσο με την per se ανεπάρκεια αυτών, με αποκορύφωμα την εμπλοκή του ΔΝΤ και τη σύσταση της Τρόικας, ως της κατεξοχήν διακυβερνητικής εκτροπής στο πλαίσιο της κρίσης. Με γλαφυρό τρόπο, η περιγραφείσα κατάσταση μπορεί να αποδοθεί μέσα από την παρουσίαση των ασθενών γραμμάτων, η αλληλεπίδραση των οποίων φέρνει στο φως επιπρόσθετες διαστάσεις των εξεταζόμενων αιτιών.

1.1. Το ασθενές «Ε»

Στη βάση των προαναφερθέντων, γίνεται λόγος για το ασθενές «Ε» της Ένωσης, το οποίο προϋπήρχε του ξεσπάσματος της κρίσης και αναδείχθηκε μέσω αυτής, ενδυναμώνοντας εκείνο στο χαρακτηρισμό της ελλιπούς ή μάλλον λοξοδρομημένης ευρωπαϊκής διακυβέρνησης¹⁴⁴, η οποία στηρίχτηκε στο υφιστάμενο εξασθετισμένο της ευθύνης, ως βασικής αρχής της καλής διακυβέρνησης¹⁴⁵ και ενισχύοντας εκείνο της ευρωκρίσης, όπως απεικονίζεται χαρακτηριστικά στο παρακάτω σχήμα:¹⁴⁶

¹⁴³ Allard C., "More Europe, Not Less", *IMF Publications*, September 2011, pp. 52-54.

¹⁴⁴ Βάσει της Λευκής Βίβλου για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση [COM(2001) 428 τελικό], ως διακυβέρνηση οριοθετείται το σύνολο των κανόνων, των διαδικασιών και συμπεριφορών που επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο ασκούνται οι εξουσίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ειδικότερα όσον αφορά τη διαφάνεια, τη συμμετοχή, τη λογοδότηση, την αποτελεσματικότητα και την συνοχή.

¹⁴⁵ Βάσει πάλι της Λευκής Βίβλου για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση, η αρχή της ευθύνης ή αλλιώς λογοδότησης σημαίνει την αποσαφήνιση του ρόλου των συντελεστών που μετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και την εν συνεχεία ανάληψή τους στο μέτρο που τους αναλογεί. Ωστόσο, η αρχή αυτή λειτουργεί σωρευτικά με τις άλλες τέσσερις στις οποίες στηρίζεται η καλή διακυβέρνηση που είναι η διαφάνεια, η συμμετοχή, η αποτελεσματικότητα και η συνοχή. Για μια πλήρη ανάλυση αυτών βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση. Μία Λευκή Βίβλος», COM(2001), 428 τελικό, Βρυξέλλες της 25^{ης} Ιουλίου 2001.

¹⁴⁶ Δεν υφίσταται συγκεκριμένη πηγή για να παραπεμφθεί από πού παραχωρείται το σχήμα· η ίδια η γράφουσα το παραχωρεί για να αποτυπωθούν σχηματικά τα όσα αναφέρθηκαν ως απόρροια της συνολικής μελέτης πάνω στο ζήτημα αυτό.

Η προαναφερθείσα αλυσιδωτή σχέση απορρέει από την *ex ante* και *ex post* «ακινήσια» των θεσμών σε επίπεδο ONE και ΕΕ, η οποία εντοπίζεται τόσο στο επίπεδο του σχεδιασμού πολιτικής (policy formulation), όσο και σ' εκείνο της εμφάνισης των πραγματικών αποτελεσμάτων της κυρίως σε μακροπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα (street level implementation). Βέβαια, υπάρχει σύνδεση της ακινήσιας -ή μάλλον αποκλίνουσας από τα όσα προβλέπονται στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και στα καταστατικά τους λειτουργίας των θεσμών- στα δύο αυτά στάδια, εντοπιζόμενη στο έλλειμμα υλοποίησης των πολιτικών (implementation deficit), καθώς οι συμπεφωνημένοι στόχοι των πολιτικών (policy objectives) δεν πραγματοποιούνται στο στάδιο υλοποίησης αυτών.¹⁴⁷ Επιπλέον, η σύνδεση αυτή εμφορείται των όρων νομιμοποίησης, με εμφανή (α) *την ελλιπή νομιμοποίηση εκ της εσωτερικής διαδικασίας (throughput oriented legitimization)*, η οποία έγκειται στην ανεπάρκεια ποιοτικής αλληλεπίδρασης των θεσμών, ως δρώντων διαμόρφωσης πολιτικής και (β) *την ελλιπή νομιμοποίηση εκ του αποτελέσματος (output oriented legitimization)*, απόρροια της οποίας είναι η εκροή μη αποτελεσματικών πολιτικών στον εν διαμορφώσει ενωσιακό πολιτικό χώρο για τον οποίο θα γίνει συζήτηση παρακάτω¹⁴⁸.

1.2. Το ασθενές «Ο»

Κάτω από την ομπρέλα του ασθενούς «Ε» βρίσκεται το ασθενές «Ο» της ONE, καθώς όπως χαρακτηριστικά είχε αναφέρει ο Jacques Delors «το ευρώ είναι κουτσό, καθώς στηρίζεται μόνο στο ένα πόδι, στη νομισματική ένωση και όχι στην οικονομική». Η απουσία της οικονομικής ένωσης θεσμοθετείται στη Συνθήκη της Λισσαβώνας, καθώς σ' αυτήν γίνεται λόγος για «[...]τη θέσπιση μιας οικονομικής πολιτικής, που βασίζεται στο στενό συντονισμό των οικονομικών πολιτικών των

¹⁴⁷Πασσάς Α. Γ., *Η Εθνική Δημόσια Διοίκηση στην Ευρωπαϊκή Ενωσιακή Πολιτική Διαδικασία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ.: 110.

¹⁴⁸Schmidt V.A., "Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited: Input, Output and "Throughput" ", *Center for International Relations*, 2012, σελ.: 2.

κρατών μελών»¹⁴⁹. Συνεπεία αυτού είναι η απουσία μιας ολοκληρωμένης οικονομικής διακυβέρνησης, επιφέροντας μια ασυμμετρία στην αρχιτεκτονική δομή της (Ο)ΝΕ¹⁵⁰, η οποία αποτελεί τη βαθύτερη αιτία για την υπερχείλιση της οικονομικής κρίσης, όπου μέσω της αμφίδρομης σχέσης τους, τα αρχιτεκτονικά αυτά κενά αναδύθηκαν στην επιφάνεια μέσω της κρίσης ως εξής:

(i) Η αποτυχία συντονισμού των εθνικών οικονομιών. Εδώ μελετάται ως αφετηρία της κατάρρευσης του Ο στην ΟΝΕ και ως η πρώτη αποτυχία εφαρμογής των όσων προβλέπονται στη Συνθήκη, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα. Η αποτυχία άμβλυνσης των ουσιαστών διαρθρωτικών διαφορών και των μακροοικονομικών ισορροπιών στις οικονομίες των χωρών της Ευρωζώνης¹⁵¹, η οποία *prima facie* εκφράζεται με τη μη εκπλήρωση των κριτηρίων του Μάαστριχτ¹⁵², ήρθε στο προσκήνιο μέσα από την αποκάλυψη του ελληνικού προβλήματος. Έκτοτε και με έντονα στραμμένο το ενδιαφέρον των αγορών στα τεκταινόμενα της ζώνης του ευρώ, διαφάνηκε η κρισιμότητα της κατάστασης που, υπό όρους καθαρά οικονομικούς, αναδύθηκε *ab initio* μέσα από τη συσσώρευση των «δίδυμων ελλειμμάτων», δηλαδή των δημοσιονομικών ελλειμμάτων (βλ. Παράρτημα ΙΙβ) και των ελλειμμάτων του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Σ' αυτό έρχεται να προστεθεί το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας μεταξύ των χωρών, αλλά και της έκρηξης του δημόσιου χρέους επί ποσοστού ΑΕΠ, υπογραμμίζοντας εντονότερα τόσο την παθογένεια όσο και την ετερογένεια στις οικονομίες των χωρών.

¹⁴⁹ Άρθρο 119 παρ. 1 της ΣυθΛΕΕ: «Για τους σκοπούς του άρθρου 3, της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η δράση των κρατών μελών και της Ένωσης περιλαμβάνει, σύμφωνα με τους όρους που προβλέπουν οι Συνθήκες, τη θέσπιση μιας οικονομικής πολιτικής, που βασίζεται στο στενό συντονισμό των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών, στην εσωτερική αγορά, καθώς και στον καθορισμό κοινών στόχων, και ασκείται σύμφωνα με την αρχή της οικονομίας της ανοιχτής αγοράς με ελεύθερο ανταγωνισμό».

¹⁵⁰ Αγραπίδη Β., *Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα στο θεσμικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2006, σελ.: 167.

¹⁵¹ Γκόρτσος Χρ., *Η διεθνής κρίση, η κρίση στην Ευρωζώνη και το ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα*, Ελληνική Ένωση Τραπεζών, 2011, σελ.: 230.

¹⁵² Τα κριτήρια σύγκλισης ή αλλιώς κριτήρια του Μάαστριχτ αποτελούν την «κάρτα εισόδου» στο τελευταίο στάδιο της νομισματικής ένωσης. Σύμφωνα με εκείνα, μια χώρα μπορεί να ενταχθεί στη ζώνη του ευρώ όταν: α) ο ρυθμός του πληθωρισμού της δεν υπερβαίνει περισσότερο από 1,5% τον μέσο όρο των τριών χαμηλότερων ρυθμών πληθωρισμού στην ΕΕ, β) το μακροχρόνιο επιτόκιο της δεν υπερβαίνει περισσότερο από 2% τον μέσο όρο των μακροχρόνιων επιτοκίων των χωρών με τους τρεις χαμηλότερους ρυθμούς πληθωρισμού στην ΕΕ, γ) έχει ενταχθεί στον μηχανισμό συναλλαγματικών ισοτιμιών του ΕΝΣ και δεν έχει υποτιμήσει το εθνικό νόμισμά της, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο ετών πριν από την ένταξή της στη νομισματική ένωση, δ) το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού ως ποσοστό του ΑΕΠ να μην υπερβαίνει το 3% (διαφορετικά να μειώνεται επαρκώς έτσι ώστε να τείνει προς αυτό), ε) το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ δεν υπερβαίνει το 60% (διαφορετικά να μειώνεται επαρκώς έτσι ώστε να τείνει προς αυτό)» (De Grauwe, 2008: 234-235).

(ii) **Η εμμονή στο «Ν» της ONE.** Σε συνέχεια της προηγούμενης παρατήρησης, η λήψη μέτρων για τη διόρθωση της κατάστασης αποδείχθηκε ανεπαρκής. Οι λόγοι ποικίλουν, ξεκινώντας από το ότι δεν ελήφθη υπόψη η ετερογένεια των οικονομιών, και κυρίως η ετερογένεια στον τρόπο εκδήλωσης της κρίσης σ' αυτές¹⁵³ και καταλήγοντας στην υιοθέτηση καθαρά μονεταριστικών πολιτικών με δείγματα έντονης εμμονής στην διόρθωση του μακροοικονομικού σκέλους, άνευ υιοθέτησης μέτρων που να προοικονομούν μια εκ νέου χάραξη κοινωνικής πολιτικής, όπως επιτάσσει η πραγματική άσκηση μιας οικονομικής πολιτικής. Έτσι, εφαρμόστηκαν προγράμματα αντικυκλικής πολιτικής, όπου εν προκειμένω εκφράστηκαν με προσπάθειες για ταχύρυθμη δημοσιονομική προσαρμογή, μείωση των πραγματικών μισθών, εμμονή για παραμονή στη δημοσιονομική πειθαρχία και τη νομισματική σταθερότητα και παντελή απουσία δεσμίδας αναπτυξιακών μέτρων. Υιοθετήθηκε, με λίγα λόγια, μια πολιτική λιτότητας, η οποία επέκτεινε τις διαστάσεις της κρίσης, με αποκορύφωμα αυτών την καταπάτηση μιας σειράς δικαιωμάτων, όπως θα αναλυθεί στις επόμενες σελίδες.

Με αυτόν τον τρόπο, παραγκωνίστηκε η επίτευξη του απώτερου σκοπού στην άσκηση της ενωσιακής οικονομικής πολιτικής, όπως ορίζεται στη Συνθήκη της Λισσαβώνας, που είναι η προαγωγή της ευημερίας και των αξιών¹⁵⁴ στο μέτρο σύλληψης μιας κοινωνικής οικονομίας¹⁵⁵, σκηνοθετώντας τη δεύτερη παραβίαση του ενωσιακού

¹⁵³ Για παράδειγμα στην Ιρλανδία η κρίση ήταν καθαρά τραπεζική, ενώ στην Ελλάδα περιελάμβανε και τις τρεις διαστάσεις.

¹⁵⁴ Χριστιανός, ό.π., βλ. υποσημείωση 90, σελ.: 13. Η προαγωγή της ειρήνης, των αξιών και της ευημερίας των λαών της αποτελούν βασικούς σκοπούς της Ένωσης, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 της Συνθήκης.

¹⁵⁵ Μολοντί στη Συνθήκη της Λισσαβώνας γίνεται αναφορά στην κοινωνική οικονομία της αγοράς εισαγόμενη ως ενωσιακός σκοπός, εντούτοις δεν υφίσταται εννοιολογική οριοθέτησή της ούτε σε επίπεδο πρωτογενούς ούτε δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου. Για το λόγο αυτό σε Έκθεση που κατατέθηκε στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή από το Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία (CIRIEC) προτείνεται να η κοινωνική οικονομία να οριστεί ως «μια σειρά από ιδιωτικές και τυπικά οργανωμένες επιχειρήσεις, που είναι αυτόνομες ως προς τη λήψη αποφάσεων και επιτρέπουν την ελεύθερη συμμετοχή ενδιαφερομένων, οι οποίες δημιουργήθηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες των μελών τους διαμέσου της αγοράς με την παραγωγή προϊόντων και την παροχή υπηρεσιών, ασφαλιστικών και χρηματοοικονομικών, όπου η διαδικασία λήψης αποφάσεων και η διανομή κερδών ή πλεονασμάτων μεταξύ των μελών δεν συνδέονται άμεσα με το κεφάλαιο ή τις εισφορές των εκάστοτε μελών, τα οποία διαθέτουν από μία ψήφο, ή σε κάθε περίπτωση διενεργούνται μέσω δημοκρατικών και συμμετοχικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Η κοινωνική οικονομία συμπεριλαμβάνει επίσης ιδιωτικές, τυπικά δομημένες οργανώσεις που είναι αυτόνομες ως προς τη λήψη αποφάσεων και επιτρέπουν την ελεύθερη συμμετοχή ενδιαφερομένων, οι οποίες προσφέρουν μη εμπορευματικές υπηρεσίες σε νοικοκυριά και τα πλεονάσματα των οποίων, στο μέτρο που υφίστανται, δεν επιτρέπεται να τα οικειοποιούνται οι οικονομικοί παράγοντες που τις δημιουργούν, ελέγχουν ή χρηματοδοτούν». Στην ελληνική νομοθεσία, ως όρος εισάγεται με το Ν. 4019/2011 σύμφωνα με τον οποίο ως κοινωνική οικονομία ορίζεται «το σύνολο των οικονομικών, επιχειρηματικών, παραγωγικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες αναλαμβάνονται από νομικά

δικαίου, με απόρροια τη διαμόρφωση του τρίτου «πυλώνα» της κρίσης που είναι η κοινωνική. Ασκήθηκε, επομένως, μια αμιγώς νομισματική πολιτική στη βάση μιας μονεταριστικής λογικής, προκαλώντας ακόμα και την έκθεση των κρατών μελών στις κερδοσκοπικές διαθέσεις των αγορών.

Με τη σειρά τους, τα δύο αυτά ασθενή γράμματα οδήγησαν στην ισχυροποίηση, αλλά και την εξασθένηση κι άλλων επιμέρους γραμμάτων, όπως αναλύεται εύγλωττα παρακάτω.

1.3. Το ισχυρό «Τ» της Τρόικας

Συντιθέμενη από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (εφεξής ΔΝΤ), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, εκείνη συστάθηκε στο ενωσιακό έδαφος με την απόφαση της 25^{ης} Μαρτίου των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων των χωρών της ζώνης του ευρώ, για την κατάρτιση του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής της Ελλάδας. Λόγω των ενωσιακών δομικών αδυναμιών κι εν προκειμένω, κυρίως, της ανεπαρκούς δανειακής χρηματοδότησης από την πλευρά της Ένωσης, ο μηχανισμός αυτός παρείσφρησε στα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα ως η *ultima ratio*¹⁵⁶, παγιώνοντας τη δράση του και στη διάσωση άλλων χωρών, όπως της Ιρλανδίας, της Πορτογαλίας και της Κύπρου.

Εν συνόλω, παρά την παγίωσή της αυτή, η οποία αναγνωρίζεται πλέον βάσει του προσδιορισμένου ρόλου της στον Κανονισμό (ΕΕ) 472/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου¹⁵⁷, ο οποίος αναφέρεται και στη Συνθήκη για τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό, η δράση της έχει γίνει αντικείμενο άσκησης έντονης κριτικής, προσφάτως δε και από δύο Ψηφίσματα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου- καταπέλτης για τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής που εφαρμόζονται στις χώρες της

πρόσωπα ή ενώσεις προσώπων, των οποίων ο καταστατικός σκοπός είναι η επιδίωξη του συλλογικού οφέλους και η εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων».

¹⁵⁶ Συγκεκριμένα, σημειώθηκε ότι: « This mechanism, complementing the International Monetary Fund financing, has to be considered ultima ratio, meaning in particular that market financing is insufficient. Any disbursement on the bilateral loans would be decided by the euro area member states by unanimity subject to strong conditionality and based on an assessment by the European Commission and the European Central Bank. We expect Euro-Member states to participate on the basis of their respective ECB capital key». (Γκλαβίνης, 2010: 172).

¹⁵⁷ Ευρύτερα βλ. Κανονισμός (ΕΕ) αριθμ. 472/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 21^{ης} Μαΐου 2013 για την ενίσχυση της οικονομικής και δημοσιονομικής εποπτείας των κρατών μελών στη ζώνη του ευρώ τα οποία αντιμετωπίζουν ή απειλούνται με σοβαρές δυσκολίες αναφορικά με τη χρηματοοικονομική τους σταθερότητα (L 140/1, 27.5.2013).

ζώνης του ευρώ.¹⁵⁸ Σύμφωνα με εκείνα, η αποστολή της «έχει γίνει αντιληπτή ως ασαφής, στερουμένης διαφάνειας και δημοκρατικής επίβλεψης»,¹⁵⁹ ενώ τονίστηκε πως «δεν υπήρχε κατάλληλη νομική βάση για τη συγκρότησή της και των επιπρόσθετων μηχανισμών διάσωσης που θεσπίστηκαν στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, [...] γεγονός που οδήγησε σε διακυβερνητική εκτροπή του οικοδομήματος»¹⁶⁰. Ας τα δούμε, όμως, πιο αναλυτικά.

1.3.1. Το ισχυρό «Δ» του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου

Αν και η εδραίωσή του, σύμφωνα με τα προλεγόμενα, «θέτει σε δοκιμασία τα όρια αντοχής της ενωσιακής έννομης τάξης πραγμάτων»,¹⁶¹ η εμπλοκή του στο ενωσιακό έδαφος ήρθε, τόσο ως λύση στην ενωσιακή θεσμική αδυναμία και δη αδυναμία κάλυψης των χρηματικών αναγκών των χωρών, συνοδευόμενη υπό του φόβου εκχύλισης της κρίσης κατά μήκος των χωρών της Ευρωζώνης, όσο και της αναγνώρισης πως το ΔΝΤ, λόγω της τεχνογνωσίας του ως ειδικευμένου οργανισμού του ΟΗΕ, θα μπορούσε να συνδράμει καλύτερα στην αντιμετώπιση της κατάστασης.¹⁶²

Παρά του αντιλόγου που έχει αναπτυχθεί επί της εμπλοκής του και κυρίως της δράσης του, όπου ένεκα αυτής η διαμορφωθείσα πολιτική πραγματικότητα εδράζεται σε κατάφωρες παραβιάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως θα συζητηθεί επί της ελληνικής περίπτωσης παρακάτω, εκείνη ισχυροποιείται ακόμα περισσότερο από νομική άποψη, μιας και η Συνθήκη της Λισσαβώνας δεν αποκλείει την ενέργεια του στον ευρωπαϊκό χώρο. Συγκεκριμένα, βάσει του άρθρου 351 της ΣυνθΛΕΕ,¹⁶³ εφόσον

¹⁵⁸ Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2014 σχετικά με τη διερευνητική έκθεση για τον ρόλο και τις εργασίες της Τρόικας (ΕΚΤ, Επιτροπή και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες της ζώνης του ευρώ που έχουν υπαχθεί σε πρόγραμμα προσαρμογής [2013/2277(INI)] και Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2014 σχετικά με τις πτυχές της απασχόλησης και τις κοινωνικές πτυχές του ρόλου και των εργασιών της Τρόικας (ΕΚΤ, Επιτροπή και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες της ζώνης του ευρώ που έχουν υπαχθεί σε πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής [2014/2007(INI)].

¹⁵⁹ Σημείο 48 του Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2014 [2013/2277/(INI)], ό.π..

¹⁶⁰ Ibid, σημείο 51, αλλά ειδικά για την τελευταία παρατήρηση βλ. προηγούμενη ανάλυση επί των δομικών ατελειών της Ένωσης και συγκεκριμένα για την ανάδυση των νέων οργανισμών στο έδαφός της, οι οποίες παρά τη δικαίωσή τους σε

¹⁶¹ Γιαννακόπουλος Κ.Θ., «Μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης. Το Μνημόνιο ως αναπαραγωγή της κρίσης του κράτους δικαίου», 24.01.2011, δημοσιευμένο στο: www.constitutionalism.gr

¹⁶² Seitz Fr. and Th. Jost, "The Role of the IMF in the European Debt Crisis", *Weidener Diskussionspapiere*, N. 32, January 2012, σελ.: 1-6.

¹⁶³ Άρθρο 351 της ΣυνθΛΕΕ: «Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από συμβάσεις που συνήφθησαν πριν από την 1^η Ιανουαρίου 1958 ή για τα κράτη που προσχωρούν, πριν από την ημερομηνία της προσχώρησής τους, μεταξύ ενός ή περισσότερων κρατών μελών αφενός, και ενός ή

τα κράτη- μέλη έχουν συμμετάσχει σε διεθνείς οργανισμούς πριν την 1^η Ιανουαρίου 1958, η φύση των οποίων και δη οι καταστατικές τους πράξεις δεν θίγουν διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, τότε δεν θεωρείται η ενέργειά τους αυτή πως αντίκειται του ενωσιακού δικαίου. Συνεπώς κι εδώ, η εμπλοκή του ΔΝΤ μέσω προσφυγής κρατών – μελών σ’ αυτό ως μέρους της Τρόικας δεν μπορεί να προσβληθεί ως παραβίαση δικαίου της Ένωσης. Έτσι, ισχυροποιείται και νομικά το «Δ», πλην «πολιτικά» για τους λόγους της αναγκαιότητας που περιγράφησαν παραπάνω, μολονότι εν συνόλω η Τρόικα συλλαμβάνεται ως «εξωθεσμικό» όργανο με ελλιπή δημοκρατική νομιμοποίηση.

1.3.2. Τα ασθενή «Ε» της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας

Ο ασθενής αυτός χαρακτήρας είναι άμεσα σχετιζόμενος της εκτροπής του ρόλου με τον οποίο είναι επιφορτισμένα στην ενωσιακή τάξη πραγμάτων που σημειώθηκε ως μέρη του εν λόγω «μηχανισμού». Με λίγα λόγια, εκείνος ξεφεύγει των όσων προβλέπονται στη Συνθήκη της Λισσαβώνας και τους εκάστοτε Εσωτερικούς Κανονισμούς Λειτουργίας τους.¹⁶⁴ Η Επιτροπή λειτούργησε τόσο ως εκπρόσωπος των κρατών- μελών και συγκεκριμένα ως εκπρόσωπος των υπουργών οικονομικών των χωρών της ζώνης του ευρώ, όσο και ως θεσμικό όργανο της ΕΕ, ενώ η ΕΚΤ πλην της άσκησης της νομισματικής πολιτικής, έδρασε ως «τεχνικός σύμβουλος» του ΔΝΤ, αλλά και από θέση πιστωτή των μελών που υπήχθησαν σε προγράμματα δημοσιονομικής εξυγίανσης.¹⁶⁵

Η εκτροπή αυτή, δύναται να προσμετρηθεί και ως σύγκρουση συμφερόντων, όπως εύγλωττα σημειώθηκε στα προαναφερθέντα Ψηφίσματα, ειδικά ως προς την δράση

περισσότερων τρίτων χωρών, αφετέρου, δεν θίγονται από τις Συνθήκες. Κατά το μέτρο που οι συμβάσεις αυτές δεν συμβιβάζονται με τις Συνθήκες, το ενδιαφερόμενο ή τα ενδιαφερόμενα κράτη μέλη προσφεύγουν σε όλα τα πρόσφορα μέσα, για να άρουν τα διαπιστωθέντα ασυμβίβαστα. Εν ανάγκη, τα κράτη μέλη παρέχουν προς το σκοπό αυτό αμοιβαία συνδρομή και υιοθετούν, κατά περίπτωση, κοινή στάση. Κατά την εφαρμογή των συμβάσεων που αναφέρονται στο πρώτο εδάφιο, τα κράτη μέλη λαμβάνουν υπόψη το γεγονός ότι τα πλεονεκτήματα που παραχωρεί με τις Συνθήκες κάθε κράτος μέλος αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ιδρύσεως της Ένωσης και, επομένως, είναι αδιαχωρίστως συνδεδεμένα με τη σύσταση κοινών οργάνων, τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων σ’ αυτά και την παραχώρηση των ιδίων πλεονεκτημάτων από όλα τα άλλα κράτη μέλη».

¹⁶⁴ Ευρύτερα βλ. για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή βλ. Εσωτερικός Κανονισμός της Επιτροπής [Ε (2000) 3614], L 308/26, 8.12.2000 και για την ΕΚΤ βλ.: Καταστατικό του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών (ΕΚΤ/2003/ 1), ΕΕ C 29 της 7.2.2003.

¹⁶⁵ Ibid.

της Επιτροπής¹⁶⁶. Ως προς την τελευταία, διατυπώθηκε ότι «υπάρχει δυνητική σύγκρουση συμφερόντων στην Επιτροπή ανάμεσα στον ρόλο της στην Τρόικα και την ευθύνη ως θεματοφύλακα των Συνθηκών και του κοινοτικού κεκτημένου, ιδίως σε τομείς όπως η πολιτική ανταγωνισμού και κρατικών ενισχύσεων και η πολιτική για την κοινωνική συνοχή, καθώς όσον αφορά τη μισθολογική και κοινωνική πολιτική των κρατών μελών, έναν τομέα στον οποίο η Επιτροπή δεν διαθέτει καμία αρμοδιότητα και την τήρηση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης· έτσι, η κατάσταση αυτή [...] αντιτίθεται του κανονικού ρόλου με τον οποίο ενεργεί η Επιτροπή, σύμφωνα με τον οποίο εκείνη λειτουργεί ως ανεξάρτητος εντολέας που προστατεύει το συμφέρον της ΕΕ και εξασφαλίζει την εφαρμογή των κανόνων της ΕΕ εντός των ορίων που θεσπίζονται από τις Συνθήκες».

Συνεπώς, κατά τη γράφουσα, δεν εντοπίζεται μια απλή εκτροπή του κανονικού ρόλου, αλλά μια αποδυνάμωση αυτών μπροστά στο ΔΝΤ, μιας και αν σε ευρωπαϊκό «χώρο», στο «χώρο» δηλαδή που εκείνα διαμορφώνουν με τη χάραξη της πολιτικής, λειτουργούν επικουρικά εκείνου, αντί να είναι οι κύριοι δρώντες ως προς τη χάραξη μέτρων για την αντιμετώπιση της κρίσης.

2. Η «απολιτική» Ένωση

Το περιεχόμενο του εν λόγω χαρακτηρισμού λίγο πολύ έχει συντεθεί από την προγενέστερη ανάλυση περί της θεσμικής ανεπάρκειας, γι' αυτό και μια *per se* εκτενής ανάλυσή του θα συνιστούσε επανάληψη των προλεγομένων. Παρά ταύτα, δύο ζητήματα χρήζουν μνείας εν προκειμένω, με το μεν πρώτο να έχει ήδη αναφερθεί:

α) Η λογική της συναίνεσης στην λήψη των αποφάσεων. Εκείνη πέρα από την αδυναμία λήψης πολιτικών πρωτοβουλιών, αναδεικνύει μια αναποτελεσματική και αδύναμη πολιτική ηγεσία, με σοβαρό αντίκτυπο στη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής.

β) Πλην της αναποτελεσματικότητας, το έλλειμμα οράματος της ευρωπαϊκής (:) πολιτικής ηγεσίας, την αδρανοποιεί, εσωκλείοντάς την σε ένα φαύλο κύκλο λήψης μέτρων που εντείνουν αντί να αποκλιμακώνουν την κρίση. Πάνω σ' αυτό, δεν είναι τυχαίο το ερωτηματικό που έχει τεθεί δίπλα στον προσδιορισμό της ηγεσίας ως

¹⁶⁶ Ibid.

ευρωπαϊκής, μιας και μόνο έτσι δεν μπορεί να αναγνωστεί, αφής στιγμής το ρεύμα του γερμανικού ηγεμονισμού διασχίζει το ενωσιακό έδαφος, προκαλώντας ακόμα και τάσεις επανεθνικοποίησης στο όνομα της έξαρσης των εθνικιστικών τάσεων.

Υπό τα προεκτεθέντα, «δικαιολογείται» το εύρος των διαστάσεων που έχει λάβει η κρίση, η οποία στη στροφή των μετεξελίξεων της συναντά την καθημερινή ζωή των ευρωπαίων πολιτών, διαμορφωθείσα πλέον υπό κατάφωρων παραβιάσεων μιας σειράς δικαιωμάτων τους με αποκορύφωμα εκείνου της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, οι οποίες συνιστούν και την κατεξοχήν συνέπεια της εν τέλει δομικής ενωσιακής κρίσης. Εντούτοις, η δυναμική αυτών προσμετράται σε διμερές επίπεδο- εθνικό και ενωσιακό- μιας και μολονότι γεννώνται από το ίδιο το ενωσιακό σύστημα, το πλήττουν για λόγους που θα ερμηνευθούν παρακάτω.

II. ... στην οριοθέτηση των συνεπειών της κρίσης αναγνωσμένων υπό το πρίσμα της παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

A. Η δυσκολία της μελέτης

Ο τίτλος του παρόντος υποκεφαλαίου προμηνύει μια διαφορετική επισκόπηση των συνεπειών της κρίσης, εξίσου όμως σημαντικές με τις αυτές καθαυτές οικονομικές, μιας και προσδένεται με μια σειρά περαιτέρω παραβιάσεων, ανακύπτουσες εν μέρους κι από τις τελευταίες. Διακρίνεται, έτσι, η παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία αντικατοπτρίζει την «απεμπόληση» του ανθρωπιστικού ιδεώδους με το οποίο είναι συνδεδεμένο η ευρωπαϊκή ιδέα, όπου πέρα από την *per se* θέσπισή της, το όνομά της έχει προσδεθεί, *inter alia*, με μια σειρά δικαιωμάτων πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς, όπως αναλύθηκε εκτενώς στο πρώτο μέρος.

Η παρούσα εξέταση δεν συνιστά εύκολη υπόθεση, μιας και με μια πρώτη σκέψη ελλοχεύει ο κίνδυνος αοριστολογίας στη θεμελίωση των επιχειρημάτων, αφής στιγμής που τα επιχειρήματα που τη στοιχειοθετούν ακροβατούν σε δικαιοπολιτικό σχοινί, ενώ εκείνη με τη διττή νομική της φύση κι άνευ νομικής εννοιολογικής οριοθετήσεως δύναται να γίνει «αποδέκτης» κάθε παραβίασης δικαιωμάτων, καθιστάμενη με αυτόν τον τρόπο ως «νομική πανάκεια». Επιπλέον, η αναφορά στην παραβίασή της απαιτεί απτά στοιχεία, τα οποία προκύπτουν από την εκάστοτε διαμορφωθείσα πολιτική πραγματικότητα των χωρών που έχουν βιώσει την κρίση στον έντονο βαθμό.

Έτσι, με γνώμονα τα προαναφερθέντα, απαιτείται η μελέτη της παραβίασής της να πραγματοποιηθεί μέσω μιας περιπτωσιολογικής μελέτης και έπειτα, η στοιχειοθέτησή της να γίνει με βηματικό τρόπο, λαμβάνουσα υπόψη α) την ιδιομορφία της ως δικαιώματος και ως αρχής, β) τον χαρακτήρα των λοιπών δικαιωμάτων που παραβιάζονται και το εάν εκείνες οι παραβιάσεις μπορούν να ερμηνευθούν ως προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και γ) τη διάκριση μεταξύ πολιτικής και νομικής πραγματικότητας, το πού εκείνες συγκλίνουν, καθώς επίσης και τις συγκρούσεις που ανακύπτουν στη σφαίρα του νομικού πεδίου μπροστά στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων.

Επί του πρακτέου, η συγκεκριμένη προβληματική καθίσταται σαφέστερη μέσα από τις επόμενες σελίδες, όπου μελετάται η περίπτωση της προσβολής της αξιοπρέπειας. Εντούτοις, κρίθηκε σκόπιμο να παρατεθεί εν είδει ενός οδηγού για τη μελέτη των συνεπειών υπό του πρίσματος της παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

B. Η περιπτωσιολογική μελέτη της ελληνικής κρίσης

1. Μια τυχαία επιλογή;

Κατά τα προεκτεθέντα, ο «διάλογος» για την παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως συνέπεια της κρίσης ανοίγει μέσω της ελληνικής περίπτωσης, επιλογή η οποία δεν προέκυψε *spronte sua*· μια σειρά χαρακτηριστικών της λειτουργούν ως βάση στο να κατανοηθεί η ένταση που έχει λάβει η κρίση με αποκορύφωμα την συζήτηση περί της συγκεκριμένης παραβίασης στο πλαίσιο του κοινωνικού χαρακτήρα που έχει προσλάβει η πρώτη, αλλά και την αναγωγή στην παραβίαση του ενωσιακού κεκτημένου, η οποία αναδείχθηκε από την θέσπιση του Μνημονίου.¹⁶⁷ Εν συνεχεία, τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν σημείο αναμόχλευσης χρόνιων και σύγχρονων παθογενειών σε ποικίλα πεδία της ελληνικής και ενωσιακής δημόσιας σφαίρας, οδηγώντας στο συμπέρασμα πως η αντιμετώπιση της κοινωνικής κρίσης, εκφραζόμενης με την παραβίαση αυτή δεν συνιστά εύκολη υπόθεση, αφής στιγμής δε που το ελληνικό και ενωσιακό κράτος δικαίου έχει έρθει σε οριακή

¹⁶⁷ Παρόμοια χαρακτηριστικά παρουσιάζει και η Πορτογαλία. Ωστόσο, η ελληνική περίπτωση επιλέχθηκε να μελετηθεί έναντι της πορτογαλικής, λόγω ενός προβαδίσματος που παρουσιάζει την έντασή της, αλλά και λόγω του ότι εκείνη στην ουσία συνέβαλε στην αποκάλυψη του «ευρωπαϊκού κενού», την αναποτελεσματικότητα δηλαδή της ΕΕ για την αντιμετώπιση της κατάστασης.

κατάσταση. Κατηγοριοποιημένα, επομένως, τα χαρακτηριστικά αυτά εμφανίζονται ως εξής:

i) **Η αμφίδρομη σχέση της ελληνικής κρίσης με την αντίστοιχη στο σύνολο της Ευρωζώνης.** Γίνεται λόγος για μια τροφοδότηση της ενωσιακής κρίσης από την ελληνική και *vice versa*. Φυσικά, η πρώτη δεν τροφοδοτήθηκε μόνο από την ελληνική, ωστόσο η ένταση της τελευταίας ήταν σε τέτοιο βαθμό ώστε να συμβάλει στην ανάδειξη της, όπως έχει ήδη αναλυθεί.

ii) **Η ελληνική πολιτική, διοικητική και οικονομική παθογένεια στη συνάντηση αποτυχίας εξευρωπαϊσμού.** Αν και θα έπρεπε να εξεταστούν διαφορετικά, ωστόσο συνδέονται μεταξύ τους ερμηνεύοντας πληρέστερα την ένταση και τις διαστάσεις που έχει λάβει η κρίση.

Κινούμενοι στο αυτό καθαυτό οικονομικό πεδίο, η ένταση αυτή προσμετρείται και προ του ξεσπάσματος της κρίσης με κλιμακωτές επιδόσεις των ρυθμών ανάπτυξης, άλλοτε με θετικό πρόσημο κι άλλοτε με αρνητικό (βλ. Παράρτημα II). Συγκεντρώνοντας τα στοιχεία, η οικονομική κατάσταση της χώρας στα χρόνια της μεταπολίτευσης εξελίσσεται ως εξής:

α) Την περίοδο 1974-1980 καταγράφεται επιβράδυνση στους ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας¹⁶⁸,

β) Την περίοδο 1981-1994 καταγράφεται στασιμότητα¹⁶⁹,

γ) Την περίοδο 1995-2007 καταγράφεται ανάπτυξη¹⁷⁰, ενώ

δ) Την περίοδο από το 2008 έως σήμερα καταγράφεται επιβράδυνση.

Σχηματίζεται, επομένως, μια «κυκλική ροή» στην πορεία της ελληνικής οικονομίας, δίχως βέβαια αυτό να σημαίνει πως οι στόχοι σύγκλισης είχαν επιτευχθεί σε όλη τη διάρκεια της χρονικής περιόδου όπου σημειώθηκε ανάπτυξη.¹⁷¹ Επιπλέον, η όποια βραδυπορία σημειώθηκε στην οικονομία, καθώς και η πορεία της κρίσης είναι άμεσα σχετιζόμενες με το πολιτικό και διοικητικό σκηνικό της χώρας, όπου ειδικά το

¹⁶⁸Ιορδάνογλου Χρ., *Η Οικονομία 1974- 2000. Επιβράδυνση- Στασιμότητα- Ανάκαμψη* στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 10^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ.: 66.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid, καθώς και εξαγωγή στοιχείων από τη μελέτη των στατιστικών της Eurostat που παρατίθενται στο Παράρτημα II.

¹⁷¹ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η Ελλάδα μπήκε σε καθεστώς δημοσιονομικής επιτήρησης το 2004, βγήκε το 2007 για ελάχιστο χρονικό διάστημα και ξαναμπήκε τον Απρίλιο του 2009 για λόγους παράβασης του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Χαρδούβελης, 2011: 64).

τελευταίο πλην μιας μορφολογικής προσαρμογής δεν «εξευρωπαϊσθηκε»¹⁷². Η αποτυχία αυτή εκδηλώνεται ως «διοικητικό έλλειμμα» εκφραζόμενη για τον σκοπό που μελετάται επί παραδείγματι, μέσω της υψηλής γραφειοκρατίας, η οποία παρακωλύει τις όποιες διαδικασίες για επενδύσεις, κ.ά., ή ακόμα και μέσω των αναποτελεσματικών απορροφήσεων, αλλά και πλημμελών αξιοποιήσεων των πόρων που απορροφώνται από τα Διαρθρωτικά Ταμεία.¹⁷³ Συνεπεία αυτού, είναι η διεύρυνση του διαλόγου περί εξορθολογικοποίησης του διοικητικού συστήματος, υπό όρους εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού του.

Τέλος, δεν πρέπει να λησμονείται ο ρόλος του πολιτικού σκηνικού στα τεκταινόμενα της οικονομίας. Ο αναποτελεσματικός του χαρακτήρας ξεκινάει ήδη από τις πρώτες μέρες ένταξης της χώρας στην τότε ΕΟΚ, όπου στο όνομα των ιδεολογικών προσκομμάτων σημειωνόταν συχνά αλλαγή στάσης αναφορικά με τη θέση της Ελλάδας στην ΕΕ, συνεχίζεται ολόκληρη την περίοδο μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης με τα λεγόμενα κατά τον καθηγητή κ. Ιωακειμίδη «ελλείμματα της Ελλάδας στην ΕΕ»¹⁷⁴ και κορυφώνεται με την ανάδυση του ελλείμματος πολιτικής ηγεσίας, in limbo του αντίστοιχου ευρωπαϊκού, όπως αναλύθηκε προγενέστερα, στην χάραξη στρατηγικής για την έξοδο από την κρίση και τη συμβολή του στη διόγκωση του κοινωνικού χαρακτήρα που αυτή προσέλαβε.

iii) Η υπαγωγή της χώρας στο «Μνημόνιο»- μια *nudum pactum* επίλυση(;) της κρίσης. Συνιστά απότοκο των όσων μέχρι στιγμής έχουν συζητηθεί περί ενωσιακών και εθνικών κενών. Η σύναψη των Δανειακών Συμβάσεων της χώρας, μέρος των οποίων αποτελεί και το «Μνημόνιο Συνεννοήσεως» (εφεξής «Μνημόνιο»), επήλθε στο βραχνά των όσων μελετήθηκαν προγενέστερα, έχοντας ως αιτιολογική βάση την κατάσταση έκτακτης ανάγκης στην οποία έχει περιέλθει η χώρα, μετά και την αποτυχημένη υποβολή της στη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος, όπως ορίζει το άρθρο 126 παρ. 9-11 της Συνθήκης.¹⁷⁵ Η πορεία προς την ψήφισή τους φαίνεται μακρά αν και σε

¹⁷² Για περισσότερα βλ. Τσέκος Θ., *Η ελληνική διαδρομή προς την ευρωπαϊκή διοικητική σύγκλιση στο Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, Ελληνική Πανεπιστημιακή Ένωση Ευρωπαϊκών Σπουδών, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2008, σελ.: 320-329.

¹⁷³ Ιωακειμίδης Π.Κ., *Η θέση της Ελλάδας στο Διεθνές, Ευρωπαϊκό και Περιφερειακό Σύστημα. Ιστορικές Εννοιολογήσεις και Σύγχρονη Πραγματικότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2007, σελ.: 141.

¹⁷⁴ Ibid, σελ.: 137-147.

¹⁷⁵ Άρθρο 126 παρ. 9- 12 ΣυνθΛΕΕ: « 9. Εάν ένα κράτος μέλος επιμένει να μην εφαρμόζει τις συστάσεις του Συμβουλίου, τότε το Συμβούλιο μπορεί να αποφασίσει να ειδοποιήσει το κράτος μέλος να λάβει, εντός της συγκεκριμένης προθεσμίας, μέτρα για τη μείωση του ελλείμματος την οποία το Συμβούλιο

σύντομο χρονικό διάστημα (βλ. Παράρτημα Ι), τα ζητήματα που εγείρονται είναι μεν πολλαπλά και ταυτόχρονα ένα, μιας και συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος όλων των προβλημάτων που έχουν ανακύψει κατά την εφαρμογή του, το οποίο και απασχολεί την παρούσα μελέτη: η de facto και de jure παραβίαση μιας σειράς θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων του κράτους δικαίου, *inter alia*, και της εξεταζόμενης ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

2. Η «δικαίωση» της επιλογής στην ιχνηλάτηση της δικαιοπολιτικής παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Με οριοθετημένους τους λόγους για τους οποίους επιλέχθηκε η ελληνική περίπτωση, το βάρος της συζήτησης μετατοπίζεται στην αυτή καθαυτή επισκόπηση της προσβολής της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, ως την κατεξοχήν συνέπεια της κρίσης, αφής στιγμής ενσωματώνει τις περισσότερες συνέπειες προκύπτουσες από την ένταση του τριπλού της χαρακτήρα. Η ανίχνευση, εντούτοις, αυτή χρήζει προσοχής υπό του πρίσματος της οριοθετημένης προβληματικής της μελέτης που έχει παρατεθεί σε προηγούμενες σελίδες. Ωστόσο, προέκυψε ένα ακόμα σημείο αναφοράς, το κείμενο του «Μνημονίου» και η εν γένει περίοδος που σηματοδοτεί η εφαρμογή του, στοιχείο που βοηθάει με τη σειρά του την εξέλιξη της μελέτης αυτής.

Με λίγα λόγια, εκείνη θα ανιχνευθεί υπό του δικαιοπολιτικού κατόπτρου, με ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο που θα αποδοθεί νομικά τυχόν προσβολή της,

κρίνει αναγκαία για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση αυτή. 10. Σε αυτή την περίπτωση, το Συμβούλιο μπορεί να ζητήσει από το κράτος μέλος αυτό, να υποβάλλει εκθέσεις σύμφωνα με συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα, για να εξετάσει τις προσπάθειες προσαρμογής που καταβάλλει αυτό το κράτος μέλος. 11. Τα δικαιώματα προσφυγής που προβλέπονται στα άρθρα 258 και 259 δε μπορούν να ασκηθούν στα πλαίσια των παραγράφων 1 έως 9 του παρόντος άρθρου. 12. Το Συμβούλιο, εφόσον ένα κράτος μέλος δεν συμμορφώνεται με απόφαση που έχει ληφθεί σύμφωνα με την παράγραφο 9, μπορεί να αποφασίσει να εφαρμόσει ή να ενισχύσει ένα ή περισσότερα από τα ακόλουθα μέτρα: -να απαιτήσει να δημοσιεύει το εν λόγω κράτος μέλος πρόσθετες πληροφορίες τις οποίες ορίζει το Συμβούλιο, προτού εκδώσει ομολογίες και χρεόγραφα, - να καλέσει την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων να αναθεωρήσει πολιτική δανεισμού που ασκεί έναντι του εν λόγω κράτους μέλους, -να απαιτήσει από το εν λόγω κράτος μέλος να καταθέσει ατόκως στην Ένωση ποσό κατάλληλου ύψους, έως ότου, κατά τη γνώμη του Συμβουλίου διορθωθεί το υπερβολικό έλλειμμα, - να επιβάλει πρόστιμα εύλογου ύψους. Ο πρόεδρος του Συμβουλίου ενημερώνει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για τις αποφάσεις τις οποίες λαμβάνει. 13. Το Συμβούλιο καταργεί ορισμένες ή όλες τις αποφάσεις ή τις συστάσεις του που αναφέρονται στις παραγράφους 6 έως 9 και στην παράγραφο 11, εφόσον, κατά τη γνώμη του, έχει διορθωθεί το υπερβολικό έλλειμμα στο οικείο κράτος μέλος. Εάν το Συμβούλιο έχει προηγουμένως ανακοινώσει δημοσία συστάσεις, τότε, μόλις καταργηθεί η απόφαση που αναφέρεται στην παράγραφο 8, προβαίνει σε δημοσία δήλωση περί του ότι δεν υφίσταται πλέον υπερβολικό έλλειμμα στο οικείο κράτος μέλος».

προκειμένου είτε να μην ανακλύψουν νομικά χάσματα και κενά, είτε να μην καταστεί «πανάνκεια», η οποία θα μειώσει τη δυναμική που εκείνη κρύβει. Ας τα εξετάσουμε όμως αναλυτικά.

2.1. Η μελέτη των διατάξεων του «Μνημονίου» και ο αντίκτυπός τους στην πολιτική πραγματικότητα

Κατά τα προεκτεθέντα, εναρκτήριο λάκτισμα για τη διερεύνηση του εάν προσβάλλεται η αξιοπρέπεια του ανθρώπου θεωρείται η έναρξη ισχύος και εφαρμογή (;) του «Μνημονίου». Η επιλογή δεν είναι τυχαία, αλλά συνιστά κομβικό σημείο, in limbo μιας σειράς επιπρόσθετων παραμέτρων που σταδιακά θα αναπτυχθούν παρακάτω για τον εκτροχιασμό της οικονομικής και κοινωνικής πορείας της χώρας, όπως αποδεικνύει η πολιτική πραγματικότητα. Λόγω των πολλαπλών ζητημάτων που προκύπτουν, η γράφουσα θεώρησε η επισκόπηση του ζητήματος της προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας να γίνει μέσα από τρεις «αναγνώσεις» του «Μνημονίου» τόσο ως κείμενου όσο και της εν γένει πολιτικής πραγματικότητας που διαμορφώνεται από το μίγμα της εφαρμογής του και της οικονομικής και κοινωνικής ύφεσης. Εκείνες, όπως θα συνειδητοποιηθεί, πραγματοποιούνται με κλιμακωτό τρόπο, αναλόγου της έντασης που προσλαμβάνει η παραβίαση αυτή, ενώ νέμονται μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού επιπέδου, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά πως η ελληνική κρίση είναι και ενωσιακή και vice versa.

2.1.1. Μια πρώτη ανάγνωση του «Μνημονίου»- η αδυναμία (;) εφαρμογής του στην εδραίωση του δόγματος της λιτότητας

Η οικοδόμηση της επιχειρηματολογίας επί της δικαίωσης για την επιλογή της ελληνικής κρίσης ξεκινάει ήδη από μια πρώτη διασταυρούμενη ματιά μεταξύ του περιεχόμενου του «Μνημονίου» ως κείμενου και της πολιτικής πραγματικότητας. Σε μια ολιστική προσέγγιση, η αδυναμία εφαρμογής του έχει να κάνει με την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να εφαρμόσει τα διαρθρωτικά μέτρα που προβλέπονταν στο πρώτο «Μνημόνιο», η οποία υιοθέτησε πολιτικές, οι οποίες ευθυγραμμίστηκαν με μια αμιγώς ρητορική λιτότητας, προχωρώντας ακόμα και σε μεγαλύτερες από τις προβλεπόμενες στα κείμενά του περικοπές μισθών, συντάξεων και επιδομάτων, όπως θα συζητηθεί εκτενώς στις επόμενες σελίδες. Προτού, όμως, αναλυθεί η εν λόγω

διαπίστωση, κρίνεται απαραίτητη η παραχώρηση μερικών στοιχείων για την πληρέστερη κατανόηση των όσων μελετώνται.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το «Μνημόνιο» αποτελεί μέρος των Συμφωνιών Δανεισμού¹⁷⁶, οι οποίες ήλθαν προς κύρωση στη Βουλή των Ελλήνων με σχέδιο νόμου με ημερομηνία 3.5.2010 με τίτλο *«Κύρωση της από 8 Μαΐου 2010 Σύμβασης Δανειακής Διευκόλυνσης μεταξύ αφ' ενός της Ελληνικής Δημοκρατίας ως δανειολήπτη και αφ' ετέρου των λοιπών δεκαπέντε κρατών- μελών της Ευρωζώνης ως δανειστών, καθώς και του από 10 Μαΐου 2010 «Διακανονισμού χρηματοδότησης αμέσου ετοιμότητας από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο- Συμμετοχή της Ελλάδας στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Στήριξης»*. Εκείνο συνήφθη μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία αντιπροσωπεύει εδώ τα κράτη- μέλη και περιλαμβάνει: το Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής (εφεξής ΜΟΧΠ, για τις ανάγκες της εργασίας πρώτο «Μνημόνιο», σε ισχύ από τις 6 Μαΐου 2010¹⁷⁷), το Μνημόνιο στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής (εφεξής ΣΠΟΠ, για τις ανάγκες της εργασίας δεύτερο «Μνημόνιο», σε ισχύ από τις 12 Φεβρουαρίου 2012¹⁷⁸), και το Τεχνικό Μνημόνιο Συνεννόησης (εφεξής ΤΜ, για τις ανάγκες της εργασίας τρίτο «Μνημόνιο»). Στο σύνολό του, βάσει της τρίτης παραγράφου του πρώτου άρθρου του Ν. 3845/2010, εκπονήθηκε από το ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών με την αρωγή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου¹⁷⁹. ωστόσο, ως προς την κατάρτισή

¹⁷⁶ Οι άλλες δύο είναι οι εξής: α) η «Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης» μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και των κρατών- μελών της Ευρωζώνης της 8.5.2010, με 7 Παραρτήματα, για τη χορήγηση του ποσού 80.000.000.000 ευρώ, το οποίο θα κατέβαλαν τα δεκαπέντε κράτη της Ευρωζώνης, εκτός του ΔΝΤ και β) η Συμφωνία μεταξύ Ελληνικής Δημοκρατίας και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), με την οποία εγκρίνει το ΔΝΤ τον από 10 Μαΐου 2010 διακανονισμό χρηματοδότησης αμέσου ετοιμότητας από το ΔΝΤ και τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Στήριξης, γνωστή ως Συμφωνία Έγκρισης ΔΝΤ (Κασιμάτης, 2010: 9).

¹⁷⁷ Το εν λόγω Μνημόνιο περιλαμβάνεται ως παράρτημα ΙΙΙ του νόμου 3845/2010 «Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη μέλη της Ζώνης του Ευρώ και το ΔΝΤ», ΦΕΚ Α 65/6.5.2010.

¹⁷⁸ Κι εκείνο περιλαμβάνεται ως παράρτημα ΙV στο νόμο 3845/2010. Ωστόσο, στις 12 Φεβρουαρίου 2012 ψηφίστηκε ο Ν. 4046/2012 «Έγκριση των Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημόσιου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας» (ΦΕΚ 28/14.2.2012) για τη συμφωνία αυτού του Μνημονίου.

¹⁷⁹ Ειδικότερα, αναφέρεται ότι: « Για την εφαρμογή του Μηχανισμού Στήριξης που συγκροτήθηκε σύμφωνα με τις Δηλώσεις των προηγούμενων παραγράφων, καταρτίστηκε από το Υπουργείο Οικονομικών, με τη συμμετοχή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου σχέδιο προγράμματος (Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής

του καθοριστικός ήταν ο ρόλος της Τρόικας και δη του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου.

Παρά τον όποιο αντίλογο κι αν έχει αναπτυχθεί¹⁸⁰, το «Μνημόνιο», υπογεγραμμένο ως πολιτικό κείμενο από τον Υπουργό Οικονομικών και το Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, αποτελεί δεσμευτική διεθνή συμφωνία¹⁸¹ με την επισύναψή του στη «Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης της 8.5.2010»¹⁸². Αν και επί της παρούσης σκοπός δεν είναι η διεξαγωγή συζήτησης επί της νομικής του φύσης, αλλά επί του

Πολιτικής και Μνημόνιο Συνεννόησης στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής) το οποίο με επιστολές του Υπουργού Οικονομικών και του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος διαβιβάστηκε, αφ' ενός προς τον Πρόεδρο του Συμβουλίου των Υπουργών Οικονομικών της Ευρωζώνης, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και αφ' ετέρου προς το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Το σχέδιο προγράμματος προσαρτάται στον παρόντα νόμο ως Παραρτήματα ΙΙΙ και ΙV, στην ελληνική γλώσσα».

¹⁸⁰ Στην απόφαση 668/2012 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας που εκδόθηκε στις 20 Φεβρουαρίου 2012 για την αίτηση που κατέθεσε στις 26.07.2010 ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών μαζί με άλλους φορείς (ΑΔΕΔΥ, ΕΣΗΕΑ, κ.ά) και με πολίτες για ακύρωση ορισμένων αποφάσεων και εκτελεστικών πράξεων του «Μνημονίου» συζητήθηκε, μεταξύ άλλων, εκτενώς το εάν το Μνημόνιο αποτελεί διεθνή συμφωνία ή όχι. Σύμφωνα με την Ολομέλεια, εκείνο δεν αποτελεί διεθνή συμφωνία ή όχι. Σύμφωνα με την Ολομέλεια, εκείνο δεν αποτελεί διεθνή συμφωνία, εμπίπτουσα στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 28 παρ. 2 του Συντάγματος, εφ' όσον με αυτήν δεν μεταβιβάζονται σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που, κατά το Σύνταγμα, ασκούνται από όργανα της Ελληνικής Πολιτείας. Με λίγα λόγια, αποτελεί πρόγραμμα της Ελληνικής Κυβέρνησης, στο πλαίσιο του οποίου καθορίζονται οι στόχοι της πολιτικής για τη δημοσιονομική εξυγίανση που θα ακολουθήσει η χώρα με την παράλληλη ενεργοποίηση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Στήριξης. Ως κυβερνητικό πρόγραμμα, το Μνημόνιο δεν αναγνωρίζει αρμοδιότητες σε όργανα διεθνών οργανισμών ούτε θεσπίζει άλλους κανόνες δικαίου και δεν έχει άμεση εφαρμογή, αλλά, για να πραγματοποιηθούν οι εξαγγελόμενες με αυτό πολιτικές, πρέπει να εκδοθούν σχετικές πράξεις από τα αρμόδια, κατά το Σύνταγμα, όργανα του Ελληνικού Κράτους (νόμοι ή κανονιστικές διοικητικές πράξεις κατ' εξουσιοδότηση νόμου). Εν συνεχεία, ένας επιπρόσθετος λόγος για τον οποίο δεν αποτελεί διεθνή συνθήκη είναι το γεγονός πως δεν αναλαμβάνονται αμοιβαίες δεσμεύσεις των μερών που υπέγραψαν το κείμενό του στην αγγλική γλώσσα, ούτε προβλέπονται νομικά μέσα για τον εξαναγκασμό των ελληνικών αρχών στην πιστή και απαρέγκλιτη εφαρμογή του ή άλλου είδους νομικής φύσεως, μέσω των οποίων θα επιτυγχανόταν εμμέσως ο ίδιος ο σκοπός, ούτε προκύπτει ότι τα υπογράψαντα το συγκεκριμένο κείμενο μέρη θέλησαν να προσδώσουν νομική δεσμευτικότητα στο κείμενο αυτό. Έτσι, δεν έχει ισχύ υπέρτερη των τυπικών νόμων. Εν αντιθέσει με την Ολομέλεια, γνώμη μειοψηφίας που κατατέθηκε υποστήριξε ότι τα εν λόγω κείμενα αποτελούν διεθνή συμφωνία, καθώς: α) έχουν συναφθεί μεταξύ υποκειμένων του διεθνούς δικαίου, δηλαδή της Ελληνικής Δημοκρατίας αφ' ενός και της Επιτροπής αφ' ετέρου και β) έχουν ως έννομη συνέπεια την αναγνώριση στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή αρμοδιότητες για το σχεδιασμό και την εκτέλεση βασικών τομέων της γενικής πολιτικής του κράτους, ο καθορισμός και η κατεύθυνση της οποίας, σύμφωνα με το άρθρο 82 του Συντάγματος ανήκει στην Ελληνική Κυβέρνηση. Τέλος, υπάρχει και μια ενδιάμεση άποψη επί του θέματος, σύμφωνα με την οποία το «Μνημόνιο» δεν αποτελεί διεθνή συμφωνία, καθώς «δεν περιέχει κανόνες δικαίου και τα συμβαλλόμενα μέρη δεν στοχεύουν να προσδώσουν διεθνή νομική δεσμευτικότητα στις διατάξεις του», υπάγεται ωστόσο στο άρθρο 28 παρ. 2 του Συντάγματος για λόγους κυρώσεως. Για περισσότερα επί της τελευταίας άποψης βλ. Δικαίος Ε., «Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου. Νομολογία- Νομοθεσία- Θεωρία*, εκδ.: Σάκκουλα, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2011, σελ.: 21-37.

¹⁸¹ Να σημειωθεί ότι σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο, ο όρος Μνημόνιο Συνεννόησης (Memorandum of Understanding) παραπέμπει σε «διμερείς ή πολυμερείς συμφωνίες που δεν είναι νομικά δεσμευτικές και αφορούν σε ζητήματα τεχνικής φύσεως, με περιπτώσεις όμως να καλύπτουν τομείς ουσιαστικής σημασίας». Επί του θέματος βλ. Ρούκουνας Εμμ., *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*, τεύχ. 1, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σελ.: 150-151.

¹⁸² Κασσιμάτης, ό.π., βλ. υποσημείωση 176, σελ.: 10.

περιεχομένου του, εντούτοις ήταν απαραίτητη η εν λόγω διευκρίνιση προκειμένου να συνειδητοποιηθεί η ισχύς του ως υπερκείμενο δίκαιο, από την οποία απορρέει η νομική σκοπιά της μελέτης και ερμηνείας των διατάξεών του.

Προχωρώντας σε μια ανάγνωση του περιεχομένου του πρώτου «Μνημονίου», μέσω της οποίας αναδεικνύονται οι στόχοι που είχαν τεθεί, τα συμπεράσματα που εξάγει κανείς επιβεβαιώνουν τα όσα διατυπώθηκαν στην αρχή. *Prima facie*, συνοψίζοντας τους στόχους του, εκείνοι διαμορφώνονται ως εξής:¹⁸³

- i) Διόρθωση των δημοσιονομικών και εξωτερικών ανισορροπιών και αποκατάσταση της εμπιστοσύνης της ελληνικής οικονομίας στις διεθνείς αγορές,*
- ii) Διατήρηση της σταθερότητας του τραπεζικού συστήματος και ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας μέσω της εφαρμογής όλων των διαθέσιμων δημοσιονομικών, χρηματοπιστωτικών και διαρθρωτικών πολιτικών,*
- iii) Εκσυγχρονισμός δημοσίου τομέα, αύξηση αποτελεσματικότητας και ευελιξίας των αγορών προϊόντων και εργασίας.*

Κατά τα προεκτεθέντα, συνειδητοποιείται πως οι διατάξεις του πρώτου «Μνημονίου» αποτελούν γενικές κατευθύνσεις πολιτικής στηριζόμενες στο τρίπτυχο «προσαρμογή- ευελιξία- αποτελεσματικότητα». Επεξηγώντας το, εκείνες δεν απέβλεπαν μόνο σε μια διόρθωση των μακροοικονομικών μεγεθών της οικονομίας, αλλά περιελάμβαναν ένα σύνθετο πλέγμα μέτρων για τη διόρθωση των δημοσιονομικών ανισορροπιών, συνοδευόμενα από μεταρρυθμίσεις σε ποικίλους τομείς της ελληνικής δημόσιας πολιτικής. Ως προς τις τελευταίες δε, εκείνες συνοψίζονται ως εξής:

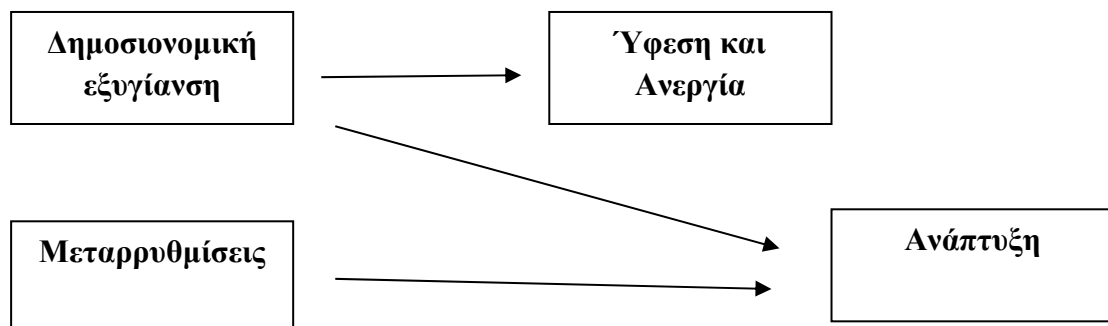
- i) «Εκλογίκευση του ρυθμιστικού συστήματος της χώρας με το άνοιγμα των κλειστών επαγγελματών,*
- ii) Μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμός της Δημόσιας Διοίκησης,*
- iii) Μεταρρύθμιση των εργασιακών σχέσεων στον ιδιωτικό τομέα και*
- iv) Αλλαγή των δομών του ασφαλιστικού συστήματος με αύξηση του ορίου συνταξιοδότησης και αλλαγή του τρόπου υπολογισμού της σύνταξης, με*

¹⁸³ Για περαιτέρω στοιχεία βλ. Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής (Ν. 3845/2010, παράρτημα ΙΙΙ, ό.π. βλ. υποσημείωση 177).

*απώτερο σκοπό τη βελτίωση των μακροοικονομικών δημοσιονομικών προοπτικών της χώρας».*¹⁸⁴

Απώτερος στόχος ήταν η αποκλιμάκωση της κρίσης, μέσω μιας αρχικής περαιτέρω κλιμάκωσής της λόγω της ασκούσας περιοριστικής πολιτικής με σκοπό τη δημοσιονομική εξυγίανση, στην οποία θα συνέβαλε και μια σειρά μεταρρυθμίσεων στις αγορές εργασίας, καθώς σε ποικίλους τομείς της δημόσιας πολιτικής, με τους δεύτερους να οδηγούν σε μια εν γένει κρατική εξυγίανση. Με λίγα λόγια, ο χαρακτήρας του προαναφερθέντος στόχου είναι διττός: i) *διορθωτικός* του υφιστάμενου προβλήματος, θέτοντας την οικονομία σε τροχιά ανάπτυξης, έστω και μέσω μιας προσωρινής πτωτικής της πορείας, ιδωμένη υπό όρους ανοίγματος της οικονομίας και δημιουργίας ευνοϊκών συνθηκών για επενδύσεις¹⁸⁵ και ii) *προληπτικός*, καθώς η επίτευξη ενός «κρατικού εξορθολογισμού» θέτει τις βάσεις για τυχόν καλύτερη αντίδραση σε μελλοντικές κρίσεις, πέρα από την οικοδόμηση -έστω και με κίνδυνο πτωτικών τάσεων, μιας και στο υφιστάμενο χρηματοπιστωτικό σύστημα θα προκύπτουν- εύρωστων οικονομιών.

Απεικαζόμενη εικονικά, η προηγούμενη ανάλυση μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Πηγή: Καζάκος , 2011: 141.

Δύο ζητήματα, τα οποία αλληλοσυνδέονται, είναι άξια αναφοράς στο σημείο αυτό:

¹⁸⁴ Καζάκος Π., *Μετά το «Μνημόνιο. Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα υπό Διεθνή Έλεγχο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2011, σελ.: 82.

¹⁸⁵ Ibid, σελ.: 141.

i) **Η πρόβλεψη για δίκαιη κατανομή του κόστους προσαρμογής.** Εδώ το ζήτημα επανέρχεται στα αρχικώς παρατεθέντα σημεία επί των μειώσεων των εισοδημάτων. Το περιεχόμενο της προβλεπόμενης στο κείμενο εισοδηματικής μείωσης ευθυγραμμιζόταν με παράλληλη δέσμευση για προστασία των ευάλωτων ομάδων από τις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης, τοποθετημένη στο ευρύτερο πλαίσιο διατήρησης της κοινωνικής συνοχής, της αντιμετώπισης της φτώχειας και της προστασίας της απασχόλησης. Στη de facto, ωστόσο, εφαρμογή του, δεν ελήφθησαν ανάλογες κοινωνικές παράμετροι προς αυτήν την κατεύθυνση, προχωρώντας σε μια άνευ των οριοθετημένων κριτηρίων οριζόντια περικοπή μισθών και συντάξεων.¹⁸⁶ αυτό συνιστά την αφετηρία α) για οποιαδήποτε σκέψη περί άσκησης πολιτικής λιτότητας και β) το έναυσμα, όχι τόσο για την ένταση της οικονομικής κρίσης, μιας κι εκείνη προβλεπόταν ως το αρχικό στάδιο για την τελική αποκλιμάκωσή της, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, όσο της μετατροπής της σε κοινωνική κρίση, ιδωμένη υπό την έννοια της φτώχειας, μέσω της οποίας αποστερείται η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, όπως θα αναλυθεί στις επόμενες σελίδες. Σ' αυτό έρχεται να προστεθεί και ο φαύλος κύκλος που καλλιεργείται από την αδυναμία σύζευξης της εισοδηματικής πολιτικής με την πολιτική κοινωνικής προστασίας που προβλεπόταν στο πρώτο κείμενο, στη βάση της οποίας η δημοσιονομική εξυγίανση μέσω της προσαρμογής των εισοδημάτων θα συνοδευόταν από την ενδυνάμωση των προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης προς διόρθωση τυχόν διαρθρωτικών ανισορροπιών.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Συγκεκριμένα, στο πρώτο «Μνημόνιο» προβλέπονταν τα εξής: «α) για τις μειώσεις στις συντάξεις: η απάλειψη της 13^{ης} και 14^{ης} σύνταξης αντισταθμίζεται για όσους λαμβάνουν λιγότερο από 2.500 ευρώ μηνιαίως με την υιοθέτηση ενός νέου ενιαίου επιδόματος 800 ευρώ ετησίως. Η μείωση βαραίνει περισσότερο όσους λαμβάνουν υψηλότερες συντάξεις και β) για τις μειώσεις στους μισθούς: η πληρωμή του 13^{ου} και 14^{ου} μισθού θα απαλειφθεί για όλους τους εργαζομένους. Για την προστασία των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων, για όσους λαμβάνουν λιγότερο από 3.000 ευρώ μηνιαίως θα υιοθετηθεί ένα ενιαίο επίδομα 1.000 ευρώ ετησίως ανά εργαζόμενο το οποίο θα χρηματοδοτηθεί μέσω μείωσης επιδομάτων για τους υψηλόμισθους. Επιπλέον, οι ελάχιστες συντάξεις και τα οικογενειακά επιδόματα δε θα περικοπούν και τα πιο ευάλωτα στρώματα θα αποζημιωθούν από τις πιθανές αρνητικές συνέπειες των πολιτικών. Για την επίτευξη πνεύματος συναίνεσης στις πολιτικές για την αντιμετώπιση της κρίσης, η κυβέρνηση θα καλέσει εκπροσώπους επιχειρήσεων και εργαζομένων να υπογράψουν ένα κοινωνικό συμβόλαιο για όλη τη διάρκεια του προγράμματος. Τα παραπάνω προωθούνται στο πνεύμα της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής, της αντιμετώπισης της φτώχειας και της προστασίας της απασχόλησης».

¹⁸⁷ Ειδικότερα, στο πρώτο «Μνημόνιο» προβλεπόταν ότι «η προσαρμογή των εισοδημάτων σε βιώσιμα επίπεδα είναι αναγκαία για τη στήριξη της δημοσιονομικής διόρθωσης και της μείωσης του πληθωρισμού σε επίπεδα κάτω από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης, καθώς και για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας κόστους και τιμών και τιμών σε μόνιμη βάση. Τα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης θα πρέπει να

- ii) **Η αφετηρία για την άσκηση της πολιτικής λιτότητας.** Με ευθύνη, επομένως, της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά και της Τρόικας- σε πρώτη φάση σε μικρότερο βαθμό- τίθενται τα θεμέλια για το συνεχόμενο κύκλο λήψης μέτρων λιτότητας, στο πλαίσιο του οποίου χάνεται η ιδιαίτερη σημασία που μπορεί να έχουν οι μεταρρυθμίσεις για την ελληνική οικονομία και κοινωνία. Εξάλλου, το νόημα αυτών είναι πλέον εξισωτικό της διόρθωσης του μακροοικονομικού σκέλους, μιας και στο χρέος της Ελλάδας έχουν εκτεθεί τα κράτη- μέλη της Ευρωζώνης. Έτσι, η αναφορά στην αδυναμία της εφαρμογής του «Μνημονίου» ξεκινάει πρωτίστως από την αδυναμία, αλλά κυρίως την ελλιπή προσπάθεια του ελληνικού πολιτικού και διοικητικού συστήματος να προχωρήσει στην υλοποίηση του μεταρρυθμιστικού πλαισίου. Συνεπεία αυτού, είναι να σημειώνονται διαφορετικές ταχύτητες εφαρμογής του ανά περιοχή πολιτικής,¹⁸⁸ ενώ ακόμα και σ' αυτές που σημειώθηκαν προσπάθειες, οι στόχοι στη διόρθωση του μακροοικονομικού σκέλους δεν έχει επιτευχθεί στη βάση των προβλέψεων με απόρροια τη λήψη ακόμα περαιτέρω μέτρων λιτότητας, τα οποία θεσμοθετούνται στο δεύτερο «Μνημόνιο» με πρωτεύοντα στόχο την δημοσιονομική εξυγίανση και τη ρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα και δευτερευόντως το εκσυγχρονιστικό διοικητικό έργο.

Επομένως, τα συμπεράσματα της πρώτης ολιστικής μεν, κατατοπιστικής δε ανάγνωσης, τα οποία διαμορφώνουν ένα «υπόστρωμα» για τη μελέτη των διαστάσεων της κρίσης, *inter alia* κι εκείνης της προσβολής της αξιοπρέπειας του ανθρώπου είναι τα εξής:

- i) Αδυναμία και ευθύνη του ελληνικού πολιτικού και διοικητικού συστήματος για την επιλεκτική εφαρμογή των ρυθμίσεων του «Μνημονίου», θέτοντας με αυτόν τον τρόπο τη βάση για τις μελλοντικές πιέσεις που έχει δεχτεί η χώρα να εφαρμόσει τις δεσμεύσεις της,

ενδυναμωθούν για να αντιμετωπίσουν υποβόσκουσες διαρθρωτικές ανισορροπίες που οφείλονται στη γήρανση του πληθυσμού, καθώς τα κόστη ασφαλιστικών παροχών στην Ελλάδα προβλέπεται να είναι από τα υψηλότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση με τις τρέχουσες πολιτικές, καθώς οι μεγαλύτερες υπερβάσεις ετησίως στον προϋπολογισμό προέρχονται συστηματικά από τα ταμεία κοινωνικής ασφάλισης, οι μεταρρυθμίσεις για την περιφρούρηση της βιωσιμότητας του συστήματος δεν μπορούν πλέον να αναβληθούν».

¹⁸⁸ Καζάκος, ό.π., βλ. υποσημείωση 184, σελ.: 85.

- ii) Ευθύνη της Τρόικας¹⁸⁹ για την αδυναμία επίβλεψης του προγράμματος προσαρμογής και την ευθύς αμέσως επόμενη επιβολή σκληρότερων δημοσιονομικών μέτρων, υπό το φόβο των διαστάσεων που μπορούσε να λάβει η κρίση χρέους στα υπόλοιπα κράτη- μέλη της Ευρωζώνης που αποτελούν δανειστές λόγω της μη επίτευξης των μακροοικονομικών στόχων που είχαν τεθεί¹⁹⁰,
- iii) Τόνωση του «φιλοκυκλικού» χαρακτήρα των μέτρων λιτότητας¹⁹¹, λόγω της προαναφερθείσας αποτυχίας εκπλήρωσης των στόχων και της προβολής- επιλογής της βελτίωσης αυτών από την ελληνική πλευρά ένεκα της προλεγόμενης αδυναμίας της να προχωρήσει σε διαρθρωτικές αλλαγές επί ποικίλων τομέων της δημόσιας πολιτικής. Όλα αυτά σε συνδυασμό με τις ενωσιακές και ελληνικές θεσμικές ανεπάρκειες συντείνουν στην αρχή της εμφάνισης δυσμενών συνεπειών, οι οποίες σωρευτικά εκφράζονται στην αύξηση του ποσοστού της φτώχειας και στην αλληλένδετη με αυτή παραβίαση μιας σειράς δικαιωμάτων που πλήττουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, όπως εξηγείται εκτενώς ευθύς αμέσως.

2.1.2. Η δεύτερη ανάγνωση του «Μνημονίου»: η συνθετότητα στη συνάντηση νομικής και πολιτικής πραγματικότητας

Επακόλουθο της πρώτης είναι η δεύτερη και πιο «σύνθετη» ανάγνωσή του, περατωθείσα όχι μόνο επί του κειμένου, αλλά μέσω μιας διασταυρούμενης ματιάς επί της περιόδου εφαρμογής του, ειδικά εκείνης του δεύτερου «Μνημονίου», όπου είναι

¹⁸⁹ Επί του θέματος βλ. αναλυτικότερα το επόμενο κεφάλαιο επί της απόδοσης των ευθυνών. Ο ρόλος της Τρόικας συζητήθηκε πρόσφατα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όπου μέσω δύο Ψηφισμάτων του καταδικάστηκαν έντονα οι ενέργειές του. Ευρύτερα επί του θέματος βλ. Ψηφίσματα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., βλ. υποσημείωση 158.

¹⁹⁰ Ενδεικτικά, βάσει του Προϋπολογισμού του 2011 με στόχο την επίτευξη των στόχων που είχαν τεθεί από τις μνημονιακές ρυθμίσεις πραγματοποιούνταν οι εξής εκτιμήσεις για την ελληνική οικονομία (παρατίθενται από το 2011 και μετά, όπου καλύπτεται αμιγώς η χρονική περίοδος από την εφαρμογή του): α) Για τη μεταβολή του ΑΕΠ (%): 2011: -3,0%, 2012: 1,1% και 2013: 2,1, ενώ η πραγματική μεταβολή διαμορφώθηκε ως εξής: 2011: -7,1, 2012: -7,0 και 2013: -3,9, β) για τη μεταβολή του ελλείμματος (% ΑΕΠ): 2011: -7,4, 2012: -6,5 και 2013: -4,9, ενώ η πραγματική μεταβολή διαμορφώθηκε ως εξής: 2011: -9,6, 2012: -8,9 και 2013: -12,7 και γ) για τη μεταβολή του ποσοστού της ανεργίας (%): 2011: 14,6, 2012: 14,8 και 2013: 14,3, ενώ η πραγματική μεταβολή διαμορφώθηκε ως εξής (λαμβάνομένων υπόψη των τελευταίων τριμήνων): 2011: 20,7, 2012: 26,0 και 2013: 27,8.

¹⁹¹ Επιτροπή Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Έκθεση σχετικά με τις πτυχές της απασχόλησης και τις κοινωνικές πτυχές του ρόλου κα των εργασιών της Τρόικας (ΕΚΤ, Επιτροπή και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες της ζώνης του ευρώ που έχουν υπαχθεί σε πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής [2004/2007(INI)], 20.2.2004, (Εισηγητής: Alejandro Cercas), σελ.: 10.

πιο έντονα εμφανείς οι συνέπειές του. Η συνθετότητα αυτή βρίσκεται a pro rata της επιχειρηματολογίας των συνεπειών του στην ανίχνευση της προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία αμφιταλαντεύεται μεταξύ δικαιοπολιτικών οριοθετήσεων. Η αμφιταλάντευση αυτή λειτουργεί ως στοιχείο αναμόχλευσης της προβληματικής που παρατέθηκε στις προηγούμενες σελίδες, συνεπεία της οποίας είναι η στοιχειοθέτησή της να εξακολουθεί να πραγματοποιείται με βηματικό τρόπο, χωρισμένη σε «θεματικές ενότητες», ανάλογα με το πού έγκειται παραβίαση και πού προκύπτει σύγκρουση των δύο πεδίων, νομικού και πολιτικού, με το πρώτο, μάλιστα, να συναντάται στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων.

2.1.2α) Περί της μείωσης της ιδιοκτησίας (;) το ανάγνωσμα

Ως επισφράγιση της παρατήρησης που σημειώθηκε σχετιζόμενη με τον τρόπο θεώρησης της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων, το οποίο οδηγεί σε μια σύγκρουση μεταξύ των νομικών στοιχειοθετήσεών της, αλλά και της ευρύτερης σύγκρουσης μεταξύ νομικής και πολιτικής πραγματικότητας λειτουργεί η επισκόπηση μιας ενδεχόμενης προσβολής της από τη μείωση και στέρηση της ιδιοκτησίας. Εν προκειμένω, οι συγκρούσεις που προκύπτουν στη νομική της θεώρηση λειτουργούν ως ομόκεντροι κύκλοι με το δικαιοπολιτικό πεδίο, εν είδει κέντρου, να επαρκεί για την αιτιολόγηση της παραβίασής της μέσα από τις συνέπειες του μίγματος πολιτικής λιτότητας και οικονομικής ύφεσης με κορυφαία έκφραση όλων την αύξηση της φτωχοποίησης τμήματος του πληθυσμού της χώρας, όπως αντλήθηκε ως συμπέρασμα στην πρώτη ανάγνωση του «Μνημονίου».

Ξεκινώντας την οικοδόμηση της επιχειρηματολογίας από τη σφαίρα της πολιτικής πραγματικότητας, μέσω πρωτίστως της παρουσίας της κατεχοχίν συνέπειας που επήλθε από την τρέχουσα διαμορφωθείσα κατάσταση, τη φτώχεια, η οποία με τη σειρά της ως κατάσταση συλλαμβάνεται ως διάδραση απορρεόντων και καταληγόντων ad hoc επιμέρους καταστάσεων, κρίνεται χρήσιμο να προσδιοριστεί τι συνιστά μείωση της ιδιοκτησίας. Η απάντηση επ' αυτού δε θα μπορούσε να μην αρχίσει από την οριοθέτηση των μορφών της ιδιοκτησίας, όπως εκείνες προκύπτουν από τον ορισμό της. Έτσι, ορίζεται ότι εκείνη περιλαμβάνει μια σειρά οικονομικών παροχών των πολιτών προσδιορισμένων ως «οικονομικών-περιουσιακών

δικαιωμάτων, όπως εκείνων των μισθών, των συντάξεων, των επιδομάτων και κάθε άλλων δόσεων ή εφάπαξ, παροχών προς αυτούς που θα μπορούσε να θεμελιωθεί στο ισχύον μέχρι την προσβολή δίκαιο». ¹⁹² Συνιστά, επομένως, ένα οικονομικό δικαίωμα, η παραβίαση του οποίου οδηγεί σε μια σειρά παραβιάσεων επιπρόσθετων οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως θα αποκαλυφθεί στη συνέχεια.

Εν προκειμένω και συγκεκριμένα στην μετα-«Μνημονίου» εποχή, προκύπτει μια de facto μείωση της ιδιοκτησίας του πληθυσμού της χώρας, απορρέουσα των προβλεπόμενων διατάξεων των κειμένων του «Μνημονίου». Συνοπτικά, εκείνες εκδηλώθηκαν ως εξής:

- i) Μείωση του μισθολογίου του δημοσίου τομέα με μείωση των δώρων Πάσχα, Χριστουγέννων, επιδόματος αδείας και των επιδομάτων που καταβάλλονται σε δημοσίους υπαλλήλους,
- ii) Μείωση των δώρων Πάσχα, Χριστουγέννων και επιδομάτων αδείας στους συνταξιούχους με ταυτόχρονη προστασία αυτών που λαμβάνουν χαμηλότερες συντάξεις,
- iii) Μείωση των υψηλότερων συντάξεων και ειδική πρόβλεψη για μείωση των συνταξιοδοτικών παροχών (κατά 6% ετησίως) για τα άτομα που συνταξιοδοτούνται μεταξύ των ηλικιών 60 και 65 με περίοδο συνεισφορών μικρότερη των 40 ετών,
- iv) Μείωση κατά 22% του βασικού μισθού (διαμορφωθέν από 751 € στα 586 €) και 32% για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας μέχρι 25 ετών. ¹⁹³

Τρεις παρατηρήσεις χρήζουν μνείας στο σημείο αυτό:

- i) Η παράλειψη καταχώρησης του ποσού εκείνου που νοείται ως υψηλή σύνταξη, συνεπεία της οποίας είναι οι συνεχόμενες περικοπές άνευ ορίων στις ήδη μειωμένες συντάξεις,
- ii) Οι ενοποιήσεις των ασφαλιστικών ταμείων σε συνδυασμό με τη μείωση προς αυτά της κρατικής επιχορήγησης στο πλαίσιο των ευρύτερων περικοπών δημοσίων δαπανών, τις μειωμένες ασφαλιστικές εισφορές λόγω της αύξησης

¹⁹² Κασσιμάτης, ό.π., βλ. υποσημείωση 176, σελ.: 40.

¹⁹³ Η συγκέντρωση των στοιχείων αυτών έγινε από: Μνημόνιο στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής (Ν. 3845/2010, παράρτημα IV) και του Ν. 4046/2012, ό.π., βλ. υποσημείωση 177 και 178.

των ανέργων και την αύξηση των ποσοστών των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων μειώνουν τα αποθεματικά των ταμείων, οδηγώντας στις συνεχόμενες περικοπές των συντάξεων και

- iii) Οι μειώσεις στις απολαβές ενισχύθηκαν περαιτέρω σε μια «άτυπη» μεν, αλλά ρεαλιστική δε βάση λόγω των αυξήσεων που έλαβαν χώρα στους συντελεστές του ΦΠΑ και σε φόρους, όπως επί παραδείγματι στους ειδικούς φόρους κατανάλωσης στα καύσιμα, τον καπνό και το αλκοόλ, κ.ά, καθώς και της φορολόγησης των ακινήτων, αλλά και των ειδών πολυτελείας, κ.ά.¹⁹⁴

“I wish Merkel could understand that austerity leads the economy to perform more poorly. It leads to more unemployment, lower wages and more inequality. There is no instance of a large economy getting to growth through austerity.”

*Professor Joseph Stiglitz,
Nobel Laureate in Economics
& former Chief Economist at
the World Bank*

Συνεπεία των μειώσεων, «τυπικών» και «άτυπων» κι εν ολίγοις της «τυπικής» και «άτυπης» στέρησης της ιδιοκτησίας, απορρέουσα του παγιωμένου πλέον «δόγματος» της λιτότητας είναι η δυσχερής οικονομική κατάσταση στην οποία περιήλθε ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της χώρας,¹⁹⁵ αποδεδειγμένη από:¹⁹⁶

- i) Την αύξηση του ποσοστού της απόλυτης και σχετικής φτώχειας¹⁹⁷, αποδεδειγμένης βάσει σχετιζόμενων με αυτές δειχτών· το ποσοστό της σχετικής

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι βάσει Ανακοίνωσης της Επιτροπής, ο πρωταρχικός στόχος για τη μείωση της φτώχειας στηρίχτηκε επακριβώς στο περιεχόμενο των παρατιθέμενων παρατηρήσεων, υπολογισμένων όλων των χωρών της ΕΕ. Συγκεκριμένα, βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, Ευρωπαϊκή Πλατφόρμα για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο για κοινωνική και εδαφική συνοχή, COM (2010), 758 τελικό, Βρυξέλλες της 16.12.2010, σελ.: 4.

¹⁹⁶ Τα στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται συγκεντρώθηκαν και διασταυρώθηκαν από πολλαπλές πηγές, όπως: Eurostat, 2012c, *Headline Targets*, t2020_50,51,52,53 (8.11.2012), δημοσιευμένο στο: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/europe_2020_indicators/headline_indicators, Eurostat, 2012h, *At-risk-of-poverty thresholds* (ilc_li01) (5.11.12), δημοσιευμένο στο: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02&lang_, Eurostat, 2012d, *Income and Living Conditions. Main Tables*, tessi126, (15.10.2013), δημοσιευμένο στο: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/income_social_inclusion_living_conditions/data/main_tables, European Commission, *EU Employment and Social Situation*, Quarterly Review, September 2012 και Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, *Ετήσια Έκθεση 2013: Η Ελληνική Οικονομία και Απασχόληση*, δημοσιευμένη στο: <http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/ekthesh-15email.pdf>. Ειδικά για την τελευταία παρατήρηση βλ. Ελληνική Στατιστική Αρχή, *Δελτίο Τύπου για την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2012* (29.11.2013), δημοσιευμένη στο: http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0801/PressReleases/A0801_SFA05_DT_AN_00_2012_01_F_GR.pdf.

¹⁹⁷ Η έννοια της απόλυτης φτώχειας σχετίζεται με το επίπεδο επιβίωσης και τις βασικές ανάγκες του ανθρώπου και αναφέρεται στην «έλλειψη κάποιου στοιχειώδους (ελαχίστου επιπέδου) εισοδήματος που είναι αναγκαίο για την κάλυψη βασικών αναγκών ενός ατόμου ή νοικοκυριού (Υφαντόπουλος et al, 2009: 241), ενώ η σχετική φτώχεια έχει ως σημείο αναφοράς το μέσο εισόδημα κι αναφέρεται σ' ένα

φτώχειας αυξήθηκε από 19,7% το 2008 σε 23,1% το 2011, ενώ το ποσοστό εν γένει της φτώχειας ανήλθε στο 23,7% το 2011 και 29,9% για το 2012, με 1 στους 2 φτωχούς να έχει εισόδημα κάτω από 334 ευρώ. Επιπλέον, το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας διαμορφώθηκε για το 2011 στο 21,4% από 19,7% που ήταν το 2008 (βλ. Παράρτημα ΙΙε),

- ii) Την αύξηση των ποσοστών του δείκτη Gini, ο οποίος εκφράζει την ανισοκατανομή του εισοδήματος, όπου από 0.033 που ήταν το 2010 διαμορφώθηκε για το 2011 στο 0,343,
- iii) Την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης βάσει του δείκτη φτώχειας που κατασκευάζεται επί του σταθερού ορίου φτώχειας σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης, βάσει του οποίου το ποσοστό της φτώχειας διαμορφώθηκε στο 35,8% το 2011 έναντι 20,1% για το 2008,
- iv) Την πτωτική τάση κατά 10,2% της προηγούμενης χρονιάς που κατέγραψε η μηνιαία δαπάνη των νοικοκυριών (ανερχόμενη στα 1.637,10 ευρώ) με την παράλληλη μεταβολή του καταναλωτικού προτύπου.

Η ένταση των προηγούμενων επιπτώσεων ενισχύεται και από τα συνεχώς αυξανόμενα ποσοστά της ανεργίας, αποτόκου της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας¹⁹⁸. εκείνη σχετίζεται με το ζήτημα της περιουσίας που εξετάζεται, μιας και εκφράζει το ανενεργό εργατικό δυναμικό της χώρας, το οποίο δεν λαμβάνει εισόδημα ή λαμβάνει επίδομα ανεργίας για κάποιο χρονικό διάστημα, το ποσό του οποίου έχει περιοριστεί στη «μνημονιακή» επιταγή περί μείωσης των δαπανών του κράτους. Έτσι, μέρος αυτής συντελεί στη διαμόρφωση του ποσοστού της φτώχειας, πέρα από τις όποιες άλλες κοινωνικές συνέπειές της, ο ρόλος των οποίων θα εξεταστεί παρακάτω.

Στη βάση της παραβολής αυτών των παρατηρήσεων, οδηγείται κανείς και στα εξής επιπρόσθετα συμπεράσματα:

- i) Δικαιολογείται η συρρίκνωση της μεσαίας τάξης ως απόρροια της μείωσης της ιδιοκτησίας,

σύνολο ατόμων μιας χώρας που έχουν επίδομα κάτω του προαναφερθέντος κατά 40%, 50% ή 60%. (Ibid: 243).

¹⁹⁸ Oxfam, "A Cautionary tale: The true cost of austerity and inequality in Europe", 174 Oxfam Briefing Paper, September 2013, σελ.: 7.

- ii) Επιβεβαιώνεται η γενικευμένη αντίληψη που θέλει τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα να έχουν δεχτεί το μεγαλύτερο βάρος της ύφεσης.

Υπό τα προεκτεθέντα και υπό το φως της πρώτης ανάγνωσης του «Μνημονίου», διαπιστώνεται ότι η διάδραση μεταξύ των μειώσεων της ιδιοκτησίας και της αύξησης των ποσοστών της φτώχειας, απόλυτης και σχετικής, συνεπάγεται την ίδια την παραβίαση του δικαιώματος της προστασίας κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, θεσπιζομένου στο άρθρο 30 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη.¹⁹⁹ Επιπλέον, λόγω της εννοιολογικής σύλληψής της ως μείωση της απόλαυσης μιας σειράς ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μέσω της ανάλυσης αυτών πλέκεται περαιτέρω η αιτίαση περί προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μέσω της νοηματικής σύνδεσής τους με εκείνα, με πρώτο²⁰⁰ το δικαίωμα περί «αξιοπρεπούς διαβίωσης σε όλους όσους δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους», λόγω της περικοπής σχετικών επιδομάτων, κατοχυρωμένου στο άρθρο 34 παρ. 3 του ΧΘΔ²⁰¹. Εξάλλου, βάσει του ορισμού που έχει δοθεί από τον ΟΗΕ, η έννοια της φτώχειας συλλαμβάνεται «όχι μόνο ως η αποστέρηση των οικονομικών και υλικών πόρων, αλλά ως η αποστέρηση της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και η πλέον μαζική, κατάφωρη και συστηματική παραβίαση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των ατομικών και πολιτικών, όπως και των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών».²⁰² Η διάσταση αυτή επιβεβαιώνεται και στο κείμενο της Διακήρυξης της Διεθνούς Διάσκεψης της Βιέννης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα βάσει της οποίας «η ακραία φτώχεια απαγορεύει την εξ' ολοκλήρου και αποτελεσματική απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων»²⁰³. Επομένως, ιδωμένη ως συλλογικής

¹⁹⁹ Άρθρο 30 του Αναθεωρημένου Κοινωνικού Χάρτη- Το δικαίωμα προστασίας κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: «Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος προστασίας κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν: α. να λαμβάνουν μέτρα, στο πλαίσιο μιας συνολικής και συγκροτημένης προσέγγισης, για την προαγωγή της αποτελεσματικής πρόσβασης των ατόμων τα οποία διαβιών ή κινδυνεύουν να περιπέσουν σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού ή φτώχειας- καθώς και των οικογενειών τους, συγκεκριμένα, στην απασχόληση, τη στέγαση, την κατάρτιση, την εκπαίδευση, τον πολιτισμό και την κοινωνική και ιατρική φροντίδα, β. να επανεξετάζουν αυτά τα μέτρα, με σκοπό την προσαρμογή τους- αν θεωρηθεί αναγκαίο».

²⁰⁰ Κατ' ουσίαν αυτό που μας απασχολεί στην παρούσα ενότητα, μιας και τα υπόλοιπα παραβιασθέντα δικαιώματα θα αναλυθούν εκτενώς παρακάτω.

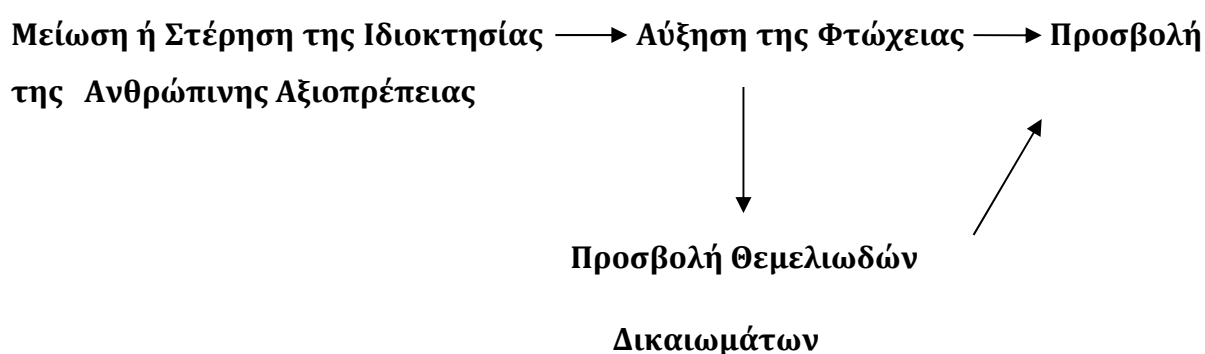
²⁰¹ Άρθρο 34 παρ. 3 του ΧΘΔ: «Η Ένωση, προκειμένου να καταπολεμηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός και η φτώχεια, αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα κοινωνικής αρωγής και στεγαστικής βοήθειας προς εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης σε όλους όσοι δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους, σύμφωνα με τις λεπτομερέστερες διατάξεις που ορίζονται στο κοινοτικό δίκαιο και τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές».

²⁰² Τσεβρένης, ό.π., βλ. υποσημείωση 7, σελ.: 130.

²⁰³ Συγκεκριμένα, στην παρ. 14 του πρώτου Κεφαλαίου της Διακήρυξης της Βιέννης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα [United Nations, *The Vienna Declaration and Programme of Action*, World Reference on

φύσεως έννοια, είτε γίνεται ευθεία αναγωγή στην παραβίαση του δικαιώματος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως εκείνη κατοχυρώνεται στο άρθρο 1 του ΧΘΔ, είτε μέσω της παραβίασης δικαιωμάτων στα οποία θεωρείται βάση τους, όπως το προαναφερθέν, καλύπτοντας με αυτόν τον τρόπο και το κενό που προκύπτει από την έλλειψη ενός ορισμού σε νομική πράξη, η οποία δημιουργεί πρόβλημα στην αναγνώριση μιας τυχόν καταπάτησής της, είτε εν τέλει ως αξίας και γενικής αρχής, όπως εκείνη θεσπίζεται σε πληθώρα διεθνών και ενωσιακών κειμένων, όπως αναλύθηκε στο πρώτο μέρος.

Άρα, σύμφωνα με τα αναλυθέντα, εκτυλίσσεται η εξής γραμμική εξέλιξη²⁰⁴, η οποία νέμεται μεταξύ νομικού και πολιτικοκοινωνικού πεδίου, μιας και προκύπτουν παραβιάσεις διατάξεων ενωσιακού και διεθνούς δικαίου, οι οποίες στοιχειοθετούν και την απaráμιλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας:

Έτσι, σύμφωνα με την παραπάνω εικονική απεικόνιση, προκύπτει ότι η ανίχνευση της προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας πραγματοποιείται από την επισκόπηση των συνεπειών της στέρησης της ιδιοκτησίας. Η παρατήρηση αυτή δεν είναι τυχαία, μιας και μια ευθεία αναγωγή της προσβολής της συνδεόμενη με την έννοια του περιορισμού της ιδιοκτησίας δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση, όπως αποκαλύπτεται στις επόμενες σελίδες.

Και κάπου εδώ με την προηγούμενη διαπίστωση παρεισφρρεί το ζήτημα της σύγκρουσης μεταξύ των αμιγώς νομικών θεωρήσεων. *Ab initio*, ρίχνοντας μια

Human Rights, Vienna, 14-15 June 1993, [A/CON.157/24]] αναφέρεται ότι: *"The existence of widespread extreme poverty inhibits the full and effective enjoyment of human rights; it's immediate alleviation and eventual elimination must remain a high priority for the international community"*.

²⁰⁴ Η εικονική απεικόνιση ανήκει στη γράφουσα.

προσεχτική ματιά σ' όλη την προηγούμενη ανάλυση, διαπιστώνει κανείς πως δεν έγινε μνεία σε καταπάτηση του δικαιώματος στην προστασία της ιδιοκτησίας, όπως εκείνο κατοχυρώνεται στο πρώτο άρθρο του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (εφεξής ΠΠΠ)²⁰⁵ της ΕΣΔΑ, καθώς επίσης και στο άρθρο 17 παρ. 1 του ΧΘΔ²⁰⁶, αν και η σκιαγράφηση της πολιτικής πραγματικότητας συναινεί σ' αυτό. Ο νομικός, ωστόσο, πραγματισμός φέρει τη συζήτηση σ' άλλο επίπεδο, υποστηρίζοντας πως δεν παραβιάζεται το δικαίωμα της προστασίας αυτής, αλλά συντελείται μια δικαιολογημένη επέμβαση (interference) στην απόλαυσή της, υπό το πρίσμα προστασίας της δημόσιας ωφελείας, δηλαδή του δημοσίου συμφέροντος.

Πώς, όμως, τίθεται θέμα προάσπισης του δημοσίου συμφέροντος, ειδικά σε περιπτώσεις οικονομικής κρίσης; Η απάντηση διυλίζει μέσα από την έννοια της κατάστασης έκτακτης ανάγκης στην οποία περιήλθε η χώρα, με κορυφαία απόληξή της την προσφυγή της στον ευρωπαϊκό και διεθνή μηχανισμό στήριξης. Η οριακή αυτή κατάσταση επιβεβαιώνεται από τα επόμενα στοιχεία, προσδιοριστικών της έννοιας της κατάστασης έκτακτης ανάγκης:

- *«Υπαγωγή της Ελλάδας στη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος στην Ε.Ε., ένα στάδιο πριν την επιβολή των κυρώσεων σ' αυτήν,*
- *Υποχρέωση περιορισμού ελλείμματος, το οποίο λόγω της ύφεσης δεν επέτρεπε τη συγκέντρωση υψηλών εσόδων,*
- *Υψηλές δανειακές ανάγκες, οι οποίες δύσκολα θα καλύπτονταν από τις αγορές,*
- *Υφιστάμενο αυξημένο κόστος δανεισμού και υψηλό έλλειμμα που δεν άντεχε επιπρόσθετη επιβάρυνση μέσω ακόμη πιο αυξημένου κόστους δανεισμού, χωρίς να οδηγήσει το πρόγραμμα σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας σε εκτροχιασμό,*

²⁰⁵ Άρθρο 1 του ΠΠΠ- Προστασία της Ιδιοκτησίας: «Παν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας αυτού ειμή δια λόγους δημόσιας ωφελείας και υπό τους προβλεπόμενους, υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου όρους.

Αι προαναφερόμεναι διατάξεις δεν θίγουν το δικαίωμα παντός Κράτους όπως θέση εν ισχύ Νόμους ούς ήθελε κρίνει αναγκαίον προς ρύθμισιν της χρήσεως αγαθών συμφώνως προς το δημόσιον συμφέρον ή προς εξασφάλισιν της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων».

²⁰⁶ Άρθρο 17 του ΧΘΔ: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να είναι κύριος των νομίμων κτηθέντων αγαθών του, να τα χρησιμοποιεί, να τα διαθέτει και να τα κληροδοτεί. Κανείς δεν μπορεί να στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνον για λόγους δημόσιας ωφελείας, στις περιπτώσεις και υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στο νόμο και έναντι δίκαιης και έγκαιρης αποζημίωσης για την απώλειά της. Η χρήση των αγαθών μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς από το νόμο, εφόσον αυτό είναι αναγκαίο προς το γενικό συμφέρον. 2. Η πνευματική ιδιοκτησία προστατεύεται».

- Τράπεζες αποκομμένες από τη διεθνή διατραπεζική αγορά, αντιμετωπίζοντας τεράστιο πρόβλημα ρευστότητας, που θα επιδεινωνόταν δραματικά εάν η χώρα πτώχευε, εξ αιτίας του αυξημένου όγκου κρατικών ομολόγων που κατείχαν,
- Χρηματιστήριο σε διαρκώς πτωχευτική τάση,
- Υψηλό δημόσιο χρέος το οποίο αποκτούσε εκρηκτική δυναμική λόγω των αυξανόμενων δανειακών αναγκών της χώρας.»²⁰⁷

Παρά ταύτα, η θεμελίωση του επιχειρήματος αυτού δεν λαμβάνει υπόψη δύο ζητήματα:

- i) Εκείνο της επιφύλαξης που παραθέτει ο νομοθέτης ως «αντιστάθμισμα» της εξαίρεσης του κανόνα που επιτρέπει τη στέρηση του εν λόγω δικαιώματος· και στα δύο άρθρα, η πρόβλεψη της στέρησης της ιδιοκτησίας οφείλει να εναρμονίζεται με τα όσα η νομοθεσία προβλέπει επ' αυτού, με τη διάταξη της ΕΣΔΑ να τη συμπληρώνει περαιτέρω, θέτοντας ως απαρέγκλιτη προϋπόθεση την προάσπιση των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου. Το τελευταίο παραπέμπει, *inter alia*, και στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ως γενικής αρχής δικαίου, ενώ από ανάλογη σκοπιά μπορεί να μελετηθεί η διάταξη του ΧΘΔ, μιας και ως επιφύλαξη δύναται να θεωρηθεί η ίδια η επεξήγηση του πρώτου άρθρου του κειμένου του Χάρτη, όπου η ανθρώπινη αξιοπρέπεια θεμελιώνεται ως η βάση όλων των δικαιωμάτων και
- ii) Εκείνο της προστασίας της αρχής της αναλογικότητας κατά το σχεδιασμό και τη λήψη των μέτρων· τα τεθέντα μέτρα που συνιστούν «άτυπη» μείωση της ιδιοκτησίας δεν λειτουργούν ως αντιστάθμισμα της «τυπικής» προαναφερθείσας μείωσής της, γεγονός που συντελεί στην αύξηση του βάρους των μέτρων για τους πολίτες.

Στον ισχυρισμό περί μη καταπάτησης του δικαιώματος στην περιουσία επενεργούν και δύο εκδοθείσες αποφάσεις²⁰⁸, εκ των οποίων τη μία εξέδωσε το ΣτΕ²⁰⁹ μετά από

²⁰⁷ Γκλαβίνης Π., ό.π. βλ. υποσημείωση 156, σελ.: 39-40.

²⁰⁸ Αναλυτικά επί του περιεχομένου τους βλ. στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁰⁹ Ευρύτερα βλ.: Απόφαση ΣτΕ 668/2012 (Ολομ.): «Δημόσιο Χρέος- Δημοσιονομικό Έλλειμμα- Ευρωπαϊκή Νομοθεσία- Μνημόνιο Συνεννόησης- Διεθνής Σύμβαση- Ψήφιση από την Βουλή- Αίτηση για κύρωση- Περικοπές σε μισθούς, επιδόματα και συντάξεις- Εργαζόμενοι στο Δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα- Αρχή της αναλογικότητας- Προστασία της περιουσίας- Αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη- συνταγματικότητα της ρύθμισης».

μαζικές προσφυγές σ' αυτό και την άλλη το ΕΔΔΑ²¹⁰. Το σκεπτικό και των δύο αποφάσεων αναγνώρισε την κρισιμότητα της κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, δίνοντας παράλληλα απάντηση στα δύο τεθέντα ζητήματα, τα οποία απασχολούν κάθε παράθεση ανάλογου ισχυρισμού:

- i) Αίρεται η διαπίστωση περί παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας, μιας και α) στο πρώτο «Μνημόνιο» πάρθηκαν μέτρα για την κατανομή του βάρους των μέτρων, μολονότι δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη, και β) στο δεύτερο «Μνημόνιο» οι προβλέψεις περί της προαναφερθείσας «άτυπης» μείωσης της περιουσίας, όπως η αύξηση των φορολογικών επιβαρύνσεων, έγκειται στο πλαίσιο επίτευξης δημοσιονομικής εξυγίανσης της χώρας, ως στόχου προστασίας του δημοσίου συμφέροντος και
- ii) Μιας και συντρέχουν όλοι αυτοί οι λόγοι που δικαιολογούν την στέρηση της ιδιοκτησίας, δικαιολογείται η *in concreto* παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπροστά στη στάθμιση των έννομων αγαθών υπέρ της προστασίας του κρατικού συμφέροντος.

Υπό το φως, επομένως, της ανάλυσης που προηγήθηκε, συνειδητοποιείται μια σύγκρουση μεταξύ των νομικών αναγνωσμάτων που στοιχειοθετούν την παραβίαση της αξιοπρέπειας, δικαιολογημένης στη βάση του τρόπου με τον οποίο εκείνη θα δομηθεί κάθε φορά. Με αδιάψευστο, βέβαια, στοιχείο τις συνέπειες που εντοπίζονται στο κοινωνικοπολιτικό φάσμα, ακόμα και η περίπτωση άρσης του δικαιώματος της προστασίας της, αναγνωσμένου ως σταθμιζόμενου έννομου αγαθού, αφήνει ανοιχτό το πεδίο για διαφορετική προσέγγιση, πιο «ανθρωποκεντρική», όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

²¹⁰Ευρύτερα βλ.: Cour européenne des droits de l'homme (première section), Décision Ioanna KOUFAKI contre la Grèce et ADEDY contre la Grèce, nos 57665/12 & 57657/12, 7/7/2013.

2.1.2β) Περί της μείωσης του οικονομικού και κοινωνικού κεκτημένου το ανάγνωσμα

Μολονότι αποτελούν συνέχεια της προηγούμενης θεματικής, η επιλογή των τεθέντων θεμάτων να συζητηθούν μεμονωμένα δεν πρέπει να θεωρείται τυχαία· αφής στιγμής η σημασία τους είναι εξίσου σημαντική με εκείνη των προηγούμενων, κρίθηκε σκόπιμο να μην «χαθεί» μέσα στις νομικές αναζητήσεις των αιτιάσεων επί της αναγνώρισης ή μη της στέρησης της ιδιοκτησίας, η οποία σε κάθε περίπτωση οδήγησε στην καταπάτηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, απορρέουσα από την αποδεδειγμένη αύξηση της φτώχειας.

Αφορώσα την τελευταία, η στέρηση της απόλαυσης μιας σειράς λοιπών οικονομικών- μιας και έχει γίνει εκτενή μνεία σ' εκείνο της ιδιοκτησίας- και κοινωνικών δικαιωμάτων συλλαμβάνεται ως προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, νοούμενης υπό της συλλογικής της φύσεως, κάτω από την εννοιολογική ομπρέλα της φτώχειας, αλλά και τη ζώσα πραγματικότητα που σκιαγραφήθηκε διεξοδικά παραπάνω. Ωστόσο, κι εδώ, η νομική της προσέγγιση χρήζει προσοχής προκειμένου η ευθεία αναγωγή στο περιεχόμενό της προσδιορισμένου τόσο ως γενικής αρχής όσο και ως δικαιώματος να μην καταστεί «πανάκεια»· έτσι, μια εν είδει «νομική ταυτοποίηση» μέσω μιας εννοιολογικής σύνδεσης του δικαιώματος που καταπατάται με εκείνη, ανακύπτουσα από μια νομική πράξη, θεωρείται θεμιτή.

Η απάντηση που δίνεται στο ερώτημα που ευλόγως αναδύεται περί της παράλληλης εξέτασης των δύο αυτών «κεκτημένων» είναι λίγο πολύ αναμενόμενη, υποθάλποντας, ωστόσο, μια διευκρίνιση που χρήζει αναφοράς. Συγκεκριμένα, εκείνη επαφίεται της δυναμικής που αναβλύζει από τις συνέπειες της αλληλεπίδρασης των παραβιάσεων τους και δη των οικονομικών που έχουν σοβαρό αντίκτυπο στην κοινωνία. Μολαταύτα, κι εδώ έγκειται η διευκρίνιση, ο αγωγίμος χαρακτήρας είναι συνώνυμος μόνο των οικονομικών δικαιωμάτων κι όχι των κοινωνικών, όπου στα τελευταία παρέχεται ένα είδος χαλαρής προστασίας τόσο από τις εγγυήσεις των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου²¹¹, όσο κι από εκείνες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, μιας κι εκείνες παρέχουν ένα είδος «πολιτικής προστασίας», αφού σε

²¹¹ Κασσιμάτης, ό.π., βλ. υποσημείωση 176, σελ.: 52.

περίπτωση παραβιάσεώς τους δεν μπορούν να προσβληθούν στο ΕΔΔΑ.²¹² Βέβαια, δύναται να γίνουν δικαστικώς επιδιώξιμα, από τη στιγμή που, λόγω του ότι ανήκουν στον status positivus, εγείρονται τόσο αξιώσεις για την εφαρμογή τους, όσο και ευθύνες σε περίπτωση παράλειψης προστασίας τους είτε από το κράτος είτε από το υπερεθνικό μόρφωμα αντίστοιχα.²¹³ Επιπλέον, συνιστούν εγγύηση «για θεσμούς και αξίες που δύναται να αποτελέσουν τη βάση για την ερμηνεία άλλων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων».²¹⁴

Υπό των προαναφερθέντων σημείων, η δόμηση της παρούσας επιχειρηματολογίας δεν θα μπορούσε να μην ξεκινήσει από τα υψηλά ποσοστά της ανεργίας (βλ. Παράρτημα IIδ), τα οποία συνόδευσαν την έκρηξη των ποσοστών της φτώχειας, όπως συζητήθηκε παραπάνω. Τα υψηλά αυτά ποσοστά μπορούν να αναγνωστούν ως στέρηση του δικαιώματος στην ελευθερία του επαγγέλματος και της εργασίας (άρθρο 15 του ΧΘΔ)²¹⁵, μιας και συμπεραίνεται πως η έλλειψη θέσεων εργασίας μεταφράζεται, *inter alia*, και ως στέρηση των επιλογών στην εύρεση εργασίας, αλλά και του αυτού καθαυτού δικαιώματος στην εργασία, σύμφωνα με το άρθρο 1 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη.²¹⁶ Η προκείμενη ανάγνωση, όμως, δεν σταματά εδώ· προβαίνει περαιτέρω σε μια διασταυρούμενη ματιά μεταξύ πολιτικής πραγματικότητας και νομικών κειμένων, τα οποία συγκλίνουν υπέρ της παραβίασης μιας σειράς δικαιωμάτων σχετιζομένων επί των εργασιακών θεμάτων.

²¹² Βενιέρης, ό.π., βλ. υποσημείωση 83, σελ.: 76-81.

²¹³ Ferrand J., *Foundations et naissances des Droits de l'Homme: l'Odyssée des Droits de l'Homme*, ed. l'Harmattan, Grenoble, 2003, σελ.: 430, αλλά και Δεληγιάννη- Δημητράκου Χρ., «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 3, 2013, σελ.: 140.

²¹⁴ Δεληγιάννη- Δημητράκου, ό.π..

²¹⁵ Άρθρο 15 του ΧΘΔ- Ελευθερία του επαγγέλματος και δικαίωμα προς την εργασία: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να εργάζεται και να ασκεί το επάγγελμα, το οποίο επιλέγει ελεύθερα ή αποδέχεται ελεύθερα. 2. Κάθε πολίτης της Ένωσης είναι ελεύθερος (-η) να αναζητά απασχόληση, να εργάζεται, να εγκαθίσταται ή να παρέχει υπηρεσίες σε κάθε κράτος- μέλος. 3. Οι υπήκοοι τρίτων χωρών που έχουν άδεια να εργάζονται στο έδαφος των κρατών-μελών δικαιούνται συνθηκών εργασίας αντιστοίχων με εκείνες που απολαύουν οι πολίτες της Ένωσης».

²¹⁶ Άρθρο 1 του ΕΚΧ- Το δικαίωμα για εργασία: «Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος για εργασία, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση: 1. Να αποδέχονται, ως έναν από τους πρωταρχικούς τους σκοπούς και αρμοδιότητες, την πραγματοποίηση και τη διατήρηση του υψηλότερου και σταθερότερου δυνατού επιπέδου απασχόλησης για την επίτευξη της πλήρους απασχόλησης. 2. Να προστατεύουν την αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος του εργαζομένου να εξασφαλίζει τη διαβίωσή του σε μια απασχόληση που αναλαμβάνει ελεύθερα. 3. Να συστήνουν ή να διατηρούν δωρεάν υπηρεσίες απασχόλησης για όλους τους εργαζομένους. 4. Να παρέχουν ή και να προάγουν κατάλληλο επαγγελματικό προσανατολισμό, κατάρτιση και αποκατάσταση».

Πιο συγκεκριμένα, η υφιστάμενη κατάσταση έχει συναινέσει στην ύπαρξη άδικων και άθλιων συνθηκών εργασίας, αποδεδειγμένης και βάσει πρόσφατης έρευνας, όπου ένα υψηλό ποσοστό των Ελλήνων και συγκεκριμένα το 82% καταγγέλλει τις συνθήκες εργασίας (βλ. Παράρτημα ΙΙΙβ) όπως εκείνες διαμορφώθηκαν κατά την τελευταία πενταετία, τη χρονική περίοδο, με λίγα λόγια, της κρίσης, αλλά και των μνημονιακών δεσμεύσεων.²¹⁷ Αυτό σε συνδυασμό με την ανυπαρξία «εποικοδομητικών» προβλέψεων επί των κειμένων του «Μνημονίου» για προστασία του «εργασιακού» κεκτημένου, ως αντιστάθμισμα στα λοιπά μέτρα που προβλέφθηκαν και της ίδιας της έντασης της οικονομικής κρίσης, εκτός του ότι παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας, «συναινεί» στην παραβίαση του άρθρου 31 του ΧΘΔ περί της προστασίας των δίκαιων και πρόσφορων συνθηκών εργασίας²¹⁸, αλλά και των άρθρων 2²¹⁹ και 3²²⁰ του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, περί του δικαιώματος σε αξιοπρεπείς όρους εργασίας και του δικαιώματος για ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας αντιστοίχως. Η δε επιλογή του κατ' ουσίαν προσδιορισμού «μη εποικοδομητικός» δεν πρέπει να θεωρείται τυχαία, μιας και η μίζερη πρόβλεψη στο πρώτο «Μνημόνιο» περί της ενίσχυσης της αγοράς εργασίας μέσω της υπογραφής ενός «κοινωνικού συμβολαίου» μεταξύ του κράτους και των επιχειρήσεων, το οποίο προέβλεπε, όπως και πραγματοποιήθηκε, τη μείωση των κατώτατων μισθών για τους νεοεισερχόμενους στον επαγγελματικό στίβο, με απώτερο στόχο την προώθηση της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας θίγει στο μέγιστο βαθμό όλα τα προαναφερθέντα

²¹⁷ Flash Eurobarometer (398), "Working Conditions, Survey Requested by the European Commission, Directorate- General for Employment, Social Affairs and Inclusion and co-ordinated by the Directorate-General for Communication (DG COMM " Strategy, Corporate Communication Actions and Eurobarometer" Unit)", April 2014, δημοσιευμένη στο:

http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_398_pres_en.pdf

²¹⁸ Άρθρο 31 του ΧΘΔ: «1. Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε υγιεινές, ασφαλείς και αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας. 2. Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε ένα όριο μέγιστης διάρκειας εργασίας, σε ημερήσιες και εβδομαδιαίες περιόδους ανάπαυσης, καθώς και σε ετήσια περίοδο αμειβόμενων διακοπών».

²¹⁹ Διεξοδικά βλ. δεύτερο κεφάλαιο του πρώτους μέρους της παρούσας εργασίας.

²²⁰ Άρθρο 3 του ΕΚΧ- Το δικαίωμα για ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας: «Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος για ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση: 1. Να διατυπώνουν, να εφαρμόζουν και περιοδικά να αναθεωρούν μια συνεκτική εθνική πολιτική για την ασφάλεια και υγιεινή στην εργασία και στο εργασιακό περιβάλλον. Πρωταρχικός σκοπός της πολιτικής αυτής θα είναι η βελτίωση της επαγγελματικής ασφάλειας και υγιεινής και η πρόληψη ατυχημάτων και τραυματισμών που προέρχονται, συνδέονται ή επισυμβαίνουν κατά τη διάρκεια της εργασίας, ιδιαίτερα με την ελαχιστοποίηση των αιτίων των κινδύνων που ενυπάρχουν στο εργασιακό περιβάλλον, 2. να εκδίδουν κανονισμούς ασφαλείας και υγείας, 3. να προβλέπουν την επιβολή τέτοιων κανονισμών με μέτρα επιθεώρησης, 4. να προάγουν τη σταδιακή ανάπτυξη των υπηρεσιών επαγγελματικής υγείας για όλους τους εργαζομένους, κυρίως, με προληπτικές και συμβουλευτικές υπηρεσίες».

δικαιώματα²²¹, όπως επίσης και του άρθρου 4 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη περί του δικαιώματος για αξιοπρεπείς αποδοχές.²²²

Η ψαλίδα όμως των παραβιάσεων δεν κλείνει εδώ, καθώς μεταφέρεται στο αμιγώς κοινωνικό κεκτημένο το οποίο βάλλεται με ποικίλους τρόπους. Ένας από τους τρόπους αυτούς αποδεικνύεται με την επαναφορά στο πεδίο των περικοπών και συγκεκριμένα σε εκείνες που συντελούνται στο ελληνικό δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα. Σε απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων,²²³ εκείνες κρίθηκαν ότι συνιστούν παράβαση του άρθρου 12 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, δηλαδή του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλεια,²²⁴ γνωμοδοτώντας ότι με αυτό τον τρόπο δεν εξασφαλίζεται η αξιοπρεπής διαβίωση των συνταξιούχων. Με τη διαπίστωση αυτή πραγματοποιείται μια δεύτερη «επαναφορά» στις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, προκειμένου να καταδειχθεί η παράβαση της κοινωνικής ασφάλειας και κοινωνικής αρωγής βάσει του άρθρου 34 παρ.1 του ΧΘΔ²²⁵ στο πλαίσιο προστασίας της στην ενωσιακή έννομη τάξη.

Βέβαια, το αναλυθέν πλέγμα παραβάσεων τοποθετείται στο κέντρο ανάλογων προσβολών ενωσιακών διατάξεων, οι οποίες ρυθμίζουν γενικές ενδοενωσιακές

²²¹ Παράρτημα III του Ν. 3845/2010, ό.π., βλ. υποσημείωση 177.

²²² Για το δικαίωμα βλ. δεύτερο κεφάλαιο πρώτου μέρους.

²²³ Ευρύτερα βλ.: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Απόφαση επί του παραδεκτού, 7 Δεκεμβρίου 2012, καταγγελία υπ' αριθμόν 78/2012.

²²⁴ Άρθρο 12 του ΕΚΧ- Το δικαίωμα για κοινωνική ασφάλεια: «Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος για κοινωνική ασφάλεια, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν: 1. Να εγκαθιδρύουν ή να διατηρούν ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλειας, 2. Να διατηρούν το σύστημα κοινωνικής ασφάλειας σε ικανοποιητικό επίπεδο, ίσο τουλάχιστον με εκείνο το οποίο είναι απαραίτητο για την επικύρωση του Ευρωπαϊκού Κώδικα Κοινωνικής Ασφάλειας, 3. Να καταβάλουν προσπάθειες για την προοδευτική βελτίωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας σε υψηλότερο επίπεδο, 4. Να λαμβάνουν μέτρα, με τη σύναψη κατάλληλων διμερών ή πολυμερών συμβάσεων, ή με άλλα μέσα, υποκείμενα στις προϋποθέσεις που καθορίζονται σ' αυτές τις συμφωνίες, για να διασφαλίζουν: α. ίση μεταχείριση μεταξύ των υπηκόων άλλων Συμβαλλόμενων Μερών αναφορικά με τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλειας, συμπεριλαμβανομένης της διατήρησης των επιδομάτων που προκύπτουν από τη νομοθεσία της κοινωνικής ασφάλειας, ανεξάρτητα από τις μετακινήσεις των προστατευόμενων προσώπων μεταξύ των εδαφικών περιοχών των Συμβαλλόμενων Μερών αναφορικά με τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλειας, συμπεριλαμβανομένης της διατήρησης των επιδομάτων που προκύπτουν από τη νομοθεσία της κοινωνικής ασφάλειας, ανεξάρτητα από τις μετακινήσεις των προστατευόμενων προσώπων μεταξύ των εδαφικών περιοχών των Συμβαλλόμενων Μερών, β. τη χορήγηση, διατήρηση και αποκατάσταση των δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλειας με μέσα όπως ο συνυπολογισμός των περιόδων ασφάλισης ή απασχόλησης που συμπληρώνονται σύμφωνα με τη νομοθεσία καθενός από τα Συμβαλλόμενα Μέρη».

²²⁵ Άρθρο 34 του ΧΘΔ- Κοινωνική ασφάλεια και κοινωνική αρωγή: «1. Η Ένωση αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα πρόσβασης στις παροχές κοινωνικής ασφάλειας και στις κοινωνικές υπηρεσίες που εξασφαλίζουν προστασία σε περιπτώσεις όπως η μητρότητα, η ασθένεια, το εργατικό ατύχημα, η εξάρτηση ή το γήρας, καθώς και σε περίπτωση απώλειας της απασχόλησης, σύμφωνα με τις λεπτομερέστερες διατάξεις που ορίζονται στο κοινοτικό δίκαιο και στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές».

ενέργειες. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για την παραβίαση του άρθρου 9 της ΣυνθΛΕΕ, αφής στιγμής που τα ενωσιακά συστατικά μέρη της Τρόικας κατά τη διαμόρφωση των κειμένων του «Μνημονίου», αλλά και την επίβλεψη της εφαρμογής του στράφηκαν προς αντίθετη κατεύθυνση του περιεχομένου των απαιτήσεων που θέτει το άρθρο αυτό, που εν πολλοίς τίθενται από την ίδια την ΕΕ, σύμφωνα με τις οποίες εκείνες οφείλουν να «συνδέονται με την προαγωγή υψηλού επιπέδου απασχόλησης, με τη διασφάλιση της κατάλληλης κοινωνικής προστασίας, με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και με το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, κατάρτισης και προστασίας της ανθρώπινης υγείας». Επιπλέον, εκείνη συνοδεύεται κι από την παράβαση μιας επιπρόσθετης πρόβλεψης στο κείμενο της Συνθήκης και συγκεκριμένα εκείνης του άρθρου 151 της ΣυνθΛΕΕ, σύμφωνα με την οποία «κάθε δράση που αναλαμβάνεται από την ΕΕ και τα κράτη μέλη της πρέπει να συνάδει με τα θεμελιώδη δικαιώματα που ορίζονται στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του 1961 και στον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων του 1989, με σκοπό τη βελτίωση, μεταξύ άλλων, του κοινωνικού διαλόγου».

Υπό την πρωθύστερη ανάλυση, συμπεραίνεται πρωτίστως πως τα θεμέλια που εγγυώνται μια αξιοπρεπή ζωή έχουν σειστεί από τη διαμορφωθείσα πολιτική πραγματικότητα. Εκείνο προκύπτει τόσο βάσει των θεωρητικών καταβολών που καταγράφηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, με πρώτη εκείνη της σύνδεσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με την ποιότητα της ζωής, αλλά και των αποδεδειγμένων παραβιάσεων μιας σειράς δικαιωμάτων του ανθρώπου από την κατάσταση της φτώχειας στην οποία έχει περιέλθει σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, τα οποία με τη σειρά τους οδηγούν και στην εκδήλωση άλλων δυσμενών καταστάσεων, τα οποία *prima facie* μπορεί να μην φαίνεται πως πλήττουν την αξιοπρέπεια του ατόμου, ωστόσο η απόληξή τους μερικές φορές ακόμα και σε βιαιοπραγίες συνιστά άλλο ένα δείγμα απaráμιλλης προσβολής της.

Γίνεται λόγος, επομένως, για την έκρηξη μίσους και ρατσισμού, αποτόκου (;) της κρίσης ή μάλλον εντεινόμενη από τις οικονομικές συγκυρίες,²²⁶ η οποία έχει λάβει μεγάλες και πολυποίκιλες διαστάσεις, ξεκινώντας από την έκρηξη των εν λόγω συναισθημάτων σε επίπεδο κοινωνίας και καταλήγοντας στην είσοδο της Χρυσής

²²⁶ Αναφορά στην ένταση της ρητορικής μίσους γίνεται και στη ετήσια έκθεση του FRA για το 2013. Συγκεκριμένα, βλ.: FRA, Fundamental rights: key legal and policy developments in 2013, 2014.

Αυγής στην ελληνική Βουλή στις 12 Ιουνίου 2012.²²⁷ Η ρητορεία αυτή του μίσους εξισορροπείται πλέον με πρακτικές, εκφάνσεις των οποίων είναι οι βιαιοπραγίες και αφαιρέσεις ζωών, κυρίως μεταναστών, νοούμενες ως καταπάτηση του δικαιώματος στη ζωή, όπως εκείνο κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 του ΧΘΔ και του αντίστοιχου της ΕΣΔΑ,²²⁸ οι οποίες ανάγονται ευθέως, είτε βάσει των νομικών κειμένων, είτε μέσω υφιστάμενης νομολογίας, σε προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Αν και δεν απορρέει ευθέως ως συνέπεια από τις διατάξεις του «Μνημονίου», εντούτοις υπάγεται στο ευρύτερο πλαίσιο των όσων διαδραματίζονται στην πολιτική πραγματικότητα, διαμορφωθείσα υπό του πλέγματος της συνεχούς εκχύλισης της κρίσης και του εδραιωμένου πλέον δόγματος της λιτότητας. Επιπλέον, προσμετράται ως πλήγμα στο κοινωνικό κεκτημένο, αφής στιγμής που εκείνο δεν συντίθεται μόνο μέσα από τα κοινωνικά δικαιώματα, αλλά εν γένει από τις κοινωνικές εκφάνσεις. Τέλος, δεν πρέπει να λησμονείται το γεγονός πως η συγκεκριμένη παραβίαση θεωρείται ως ισχυρός τριγμός για τη δημοκρατική κοινωνία και το κράτος δικαίου, μιας και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί τον πυρήνα αυτών, όπως αναλύθηκε.

2.1.3. Η τρίτη ανάγνωση του «Μνημονίου»: από το *acquis communautaire* στο *acquis "intergouvernemental"*

Οι αναγνώσεις του «Μνημονίου» δεν σταματάνε εδώ. Ήδη, έχει προοικονομηθεί η έκβαση της συζήτησης μέσω της εν συνόλω ανάλυσης που έχει πραγματοποιηθεί, η οποία συγκλίνει της άποψης πως η υιοθέτηση των «Μνημονίων» και η εν γένει άσκηση της ρητορείας της λιτότητας δεν έχει αντίκτυπο μόνο στο ελληνικό έδαφος· θέτει υπό δοκιμασία τα όρια αντοχής της ενωσιακής έννομης τάξης πραγμάτων, με εύλογο το ανακύπτον ερώτημα για το πόσο εν τέλει θα αντέξει το ευρωπαϊκό κεκτημένο απέναντι στην ολοένα διευρυνόμενη δημοσιονομική, και κυρίως, κατά τη γράφουσα, κοινωνική κρίση.²²⁹

²²⁷ Την κατάσταση αυτή σκιαγραφεί σε Έκθεσή του ο Επίτροπος του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Νιλς Μούιζνιεκς, ο οποίος καλεί τις αρμόδιες ελληνικές αρχές να εφαρμόσουν τους νόμους και να προβούν στην καταστολή των ποινικών αδικημάτων που προέρχονται από την εκδήλωση ρατσιστικών φαινομένων, αντισημιτισμού, μισαλλοδοξίας και λοιπών εκφάνσεων μίσους. Ευρύτερα βλ. Έκθεση του Νιλς Μούιζνιεκς, Επιτρόπου του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου Μετά την Επίσκεψή του στην Ελλάδα από τις 28 Ιανουαρίου έως την 1^η Φεβρουαρίου 2013, CommDH (2013) 6, Στρασβούργο, 16 Απριλίου 2013.

²²⁸ Παρατίθενται αναλυμένα στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της εργασίας.

²²⁹ Γιαννακόπουλος, ό.π., βλ. υποσημείωση 161.

Υπό του αναλυθέντος πλέγματος αιτιών και αιτιατού, συνειδητοποιείται πως μέσω της διακυβερνητικής εκτροπής και της αποδειχθείσας μέσω των παραβιάσεων διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, δηλαδή μιας σειράς θεμελιωδών δικαιωμάτων, *inter alia*, και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, έχει επέλθει απομείωση της κοινοτικής-ενωσιακής μεθόδου,²³⁰ κάνοντας λόγο, πλέον, γι' αυτό που ορίζει η γράφουσα ως μετάβαση από το *acquis communautaire* στο *acquis "intergouvernemental"*. Εύλογο, ωστόσο, είναι να ξεχωρίζεται η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και να εγείρονται περαιτέρω προβληματισμοί για το πώς η προσβολή της οδηγεί σ' αυτό το συμπέρασμα.

Και κάπου εδώ λειτουργούν επικουρικά όλες οι προηγούμενες αναλύσεις και οριοθετήσεις αυτής. *Ab initio*, δεν πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι εκείνη αποτελεί το βασικό συστατικό ενός κράτους δικαίου και μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όπως συζητήθηκε στο πρώτο μέρος. Επιπλέον, μια παραβίαση του άρθρου 2 της ΣυνθΕΕ, όπου θεσπίζεται οδηγεί σε ένα κύμα τριγμών για το ενωσιακό οικοδόμημα, αφού βάσει διατύπωσης του ιδίου του άρθρου *«η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων»*.

Επιπλέον, η έννοιά της είναι συνδεδεμένη με μια πληθώρα σκοπών και στόχων της Ένωσης, ακόμα και της άσκησης της οικονομικής πολιτικής, η οποία και δεν ασκήθηκε ποτέ, όπως συζητήθηκε εκτενώς παραπάνω. Συνεπεία αυτού και δεδομένης της έντασης που έλαβε η κρίση, η οποία οδήγησε στην μη υλοποίηση λοιπών άλλων σκοπών της Ένωσης, όπως εκείνων της κατοχύρωσης απασχόλησης σε ένα μεγάλο ποσοστό των πολιτών, της επίτευξης κοινωνικής προόδου, καθώς και ισότητας

²³⁰ Η ΕΟΚΕ μέσω πρόσφατης γνωμοδότησής της διατύπωσε τις εξής παρατηρήσεις: *«Η ΕΟΚΕ προβληματίζεται έντονα όσον αφορά την ανησυχητική απομείωση της κοινοτικής μεθόδου που παρατηρείται τελευταία υπέρ μίας διακυβερνητικής προσέγγισης καθοδηγούμενης κυρίως από πολύ λίγα κράτη μέλη, γεγονός που έχει συμβάλει στην περιορισμένη φύση της πολιτικής ανταπόκρισης. Τα σοβαρά προβλήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν έχουν αντιμετωπιστεί από τη σκοπιά της Ένωσης, αλλά από τη σκοπιά μεμονωμένων κρατών μελών και σύμφωνα με τις πολιτικές απαιτήσεις τους»* αυτό συμβαίνει εν μέρει διότι τα θεσμικά όργανα της Ένωσης έχουν διαδραματίσει δευτερεύοντα ρόλο στη διακυβερνητική προσέγγιση που υιοθετήθηκε τα τελευταία δύο χρόνια [...]. Ευρύτερα βλ. Γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με θέμα: Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. Ετήσια Επισκόπηση της Ανάπτυξης 2012, COM(2011) 815 τελικό, με γενικό εισηγητή τον κ. David Croughan, EUR/003, Βρυξέλλες, 22 Φεβρουαρίου 2012.

μεταξύ των πολιτών, οικονομικής και κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης είναι μέσω της αναγωγής τους στην προσβολή της αξιοπρέπειας του ανθρώπου να βάλλεται και το ίδιο το ενωσιακό κεκτημένο, τόσο *ex lege*, όσο και μέσω της απτής πολιτικής πραγματικότητας.

Στη βάση, επομένως, όλων αυτών συνειδητοποιείται μια διεπίπεδη ανάγνωση της προσβολής της αξιοπρέπειας, καθώς μπορεί να ξεκινάει φαινομενικά από το εθνικό επίπεδο, εντούτοις εκείνη καταλήγει να ανιχνεύεται και στο υπερεθνικό. Η διεπίπεδη αυτή σύνδεση διαφαίνεται και στο πεδίο προτάσεων εξομάλυνσης της κατάστασης μέσω της δυναμικής που εκείνη ως δικαίωμα και αρχή ελλοχεύει, προκειμένου η ευρωπαϊκή δημόσια τάξη να λειτουργήσει εκ νέου υπό τους όρους που προτάσσει ο νομικός της πολιτισμός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ ΣΤΗ ΛΥΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΟΔΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Το κεφάλαιο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει την τέταρτη ανάγνωση του «Μνημονίου» μέσα από την οποία γεννώνται σκέψεις για τρόπους «διόρθωσης των σελίδων του». Η διόρθωση αυτή δύναται να προκύψει από τη δυναμική που ελλοχεύει η ίδια η παραβιασθείσα ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η οποία ανιχνεύεται τόσο νομολογιακά όσο και σε επίπεδο χάραξης της πολιτικής.

Ι. Η νομολογία ως η συνέχεια της πολιτικής με άλλα μέσα

Ο τίτλος είναι ενδεικτικός της συζήτησης που επρόκειτο να ακολουθήσει με το ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ να αναλαμβάνουν πρωταγωνιστικούς ρόλους, με τα μέσα, φυσικά, που προβλέπονται στα νομικά κείμενα του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου και της ΕΣΔΑ περί της δυνατότητας προσφυγών.

Κι εδώ η όλη η προβληματική- σκέψη για το ενδεχόμενο μελλοντικών προσφυγών ξεκινάει από την ελληνική περίπτωση λόγω των συνεπειών που επήλθαν από την εφαρμογή του «Μνημονίου», με αποκορύφωμα την ίδια την προσβολή της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, όπως επίσης και μιας σειράς επιπρόσθετων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι παραβιάσεις αυτές συνιστούν αντίστοιχες διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, όπως επίσης και των διατάξεων της ΕΣΔΑ, με ορισμένες από αυτές λόγω του χαρακτήρα των δικαιωμάτων που προστατεύουν να μπορούν να προσβληθούν στα δικαιοδοτικά συστήματα, όπως συζητήθηκε παραπάνω, μολονότι είναι δύσκολη η σύνδεση και στοιχειοθέτηση της επιχειρηματολογίας για παραβίαση της αξιοπρέπειας. Όθιση, ωστόσο, για τυχόν προσφυγές δίνουν προϋπάρχουσες ανάλογες ενέργειες, όπως παρατίθενται παρακάτω, ανεξαρτήτου βέβαια του περιεχομένου επί της αναγνωρισιμότητας ή μη του παραδεκτού. Ωστόσο, αυτό που χρήζει μνείας για την πληρέστερη κατανόηση είναι πως αφορούνται το ενωσιακό δικαιοδοτικό σύστημα, μιας και οι προσφυγές σ' αυτό διαφοροποιούνται από εκείνες του ΕΔΔΑ, υψίστης σημασίας διαδραματίζει ο ρόλος με τον οποίο ενήργησαν τα ενωσιακά θεσμικά όργανα, ως «αρχιτέκτονες» στη δομή της Τρόικας, δηλαδή η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και

η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Εκείνος, σύμφωνα με την ειδική αναφορά που έγινε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αλλά και υπό του πρίσματος των παραβιάσεων των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου μέσα από την ανάγνωση του «Μνημονίου», ξέφυγε του πραγματικού σκοπού για τον οποίο έχουν συσταθεί, εγείροντας ζητήματα για πράξεις και παραλείψεις κατά τη διάρκεια των ενεργειών τους, προκειμένου να τους αποδοθούν ευθύνες, όπως η Συνθήκη ορίζει.

Επομένως, κατά τα προεκτεθέντα, στο ΕΔΔΑ κρίνονται οι αυτές καθαυτές διατάξεις του «Μνημονίου» μέσα από προσφυγές κατά της Ελλάδας, στο δε ΔΕΕ υπό του θέματος που μελετάται, έχει εξέχουσα σημασία να εξεταστεί ο ρόλος των προαναφερθέντων οργάνων και δη της Επιτροπής, προκειμένου μια μελλοντική απόφαση καταδικαστέα αυτού να συμβάλλει στην εν γένει επαναφορά της ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης, επαναλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο πως η ελληνική κρίση είναι και ευρωπαϊκή. Ας τα δούμε όμως πιο αναλυτικά.

A. Η περίπτωση προσφυγής στο ΔΕΕ: προς έναν έλεγχο των ενωσιακών συστατικών μερών της Τρόικας;

Εξετασθείσας, επομένως, της παρεκτροπής του ρόλου των ενωσιακών οργάνων, η οποία διαφάνηκε με τις παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου με απτό παράδειγμα τις ρυθμίσεις που προέβλεπε το «Μνημόνιο», εγείρεται το ερώτημα του εάν εδώ μπορεί να ασκηθεί από νομικό ή φυσικό πρόσωπο προσφυγή ακυρώσεως κατά έλλειψης κύρους πράξεως των θεσμικών οργάνων για λόγους παραγόμενων έννομων αποτελεσμάτων που τα πλήττουν βάσει του άρθρου 264 της ΣυνθΛΕΕ.²³¹

Εν προκειμένω κι όπως ήδη αναφέρθηκε, τα κείμενα του πρώτου και δεύτερου «Μνημονίου» ενσωματώθηκαν ως παραρτήματα του Ν. 3845/2010 μέσω των αποφάσεων 2010/320/ΕΕ²³² και 2010/486/ΕΕ²³³ του Συμβουλίου, διαμορφωθείσες

²³¹ Άρθρο 264 εδ. 4 και 5 της ΣυνθΛΕΕ: «Κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο μπορεί, υπό τις προϋποθέσεις του πρώτου και του δεύτερου εδαφίου, να ασκεί προσφυγή κατά των πράξεων των οποίων είναι αποδέκτης ή που το αφορούν άμεσα και ατομικά, καθώς και κατά των κανονιστικών πράξεων που το αφορούν άμεσα χωρίς να περιλαμβάνουν εκτελεστικά μέτρα.

Οι πράξεις για τη δημιουργία λοιπών οργάνων και οργανισμών της Ένωσης μπορούν να προβλέπουν ειδικές προϋποθέσεις και πρακτικές ρυθμίσεις όσον αφορά τις προσφυγές που ασκούνται από φυσικά ή νομικά πρόσωπα κατά πράξεων αυτών των λοιπών οργάνων ή οργανισμών που προορίζονται να παράγουν έννομα αποτελέσματα έναντι των εν λόγω προσώπων.

²³² Απόφαση του Συμβουλίου της 8^{ης} Ιουνίου 2010 απευθυνόμενη προς την Ελλάδα με σκοπό την ενίσχυση και εμβάθυνση της δημοσιονομικής εποπτείας, διά της οποίας ειδοποιείται η Ελλάδα να λάβει τα μέτρα μείωσης του ελλείμματος που κρίνονται αναγκαία για την αντιμετώπιση της κατάστασης

από άποψη περιεχομένου από την Τρόικα και το ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών. Πρόκειται, επομένως, για πράξεις ενωσιακού δικαίου, όπου λόγω του ότι το περιεχόμενό τους παραβίαζε διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου κι έθιγαν θεμελιώδη δικαιώματά του, όπως αναλύθηκε πρωθύστερα, θα μπορούσε να ασκηθεί προσφυγή ακυρώσεώς τους εντός όμως δύο μηνών από τη δημοσίευσή τους και της κοινοποίησής τους στον προσφεύγοντα, όπως ορίζει το άρθρο 263 ΣυνθΛΕΕ εδ. 6.²³⁴ Εντούτοις, λόγω του χρονικού διαστήματος που έχει παρέλθει άνευ ad hoc διεξαχθεισών ανάλογων ενεργειών, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Εν ευθέτω χρόνω, όμως, και λόγω του ότι ενδέχεται να παραχθούν επιπρόσθετες ενωσιακές πράξεις εναρμονισμένες με το περιεχόμενο των μνημονιακών διατάξεων με απώτερο σκοπό την καθ' ολοκληρίαν εφαρμογή του, ενέργεια ανάλογου περιεχομένου μπορεί να πραγματοποιηθεί εντός του χρονικού διαστήματος που θέτει η Συνθήκη. Εντούτοις, μια τέτοια ενδεχόμενη απόφαση του ΔΕΕ είναι αναγνωριστική του ζητήματος που θίγεται, καθώς αδυνατεί να απευθύνει εντολές προς συμμόρφωση στα θεσμικά όργανα.²³⁵

Στην προκειμένη περίπτωση, μια μελλοντική ακύρωση πράξης σχετιζόμενη με τις «μνημονιακές» δεσμεύσεις, θα έφερνε έμμεσα στο προσκήνιο και το μερίδιο της ευθύνης που έχει κυρίως η Επιτροπή, αλλά και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα στη σύνθεση των κειμένων του «Μνημονίου», όπως επίσης και της εφαρμογής τους, ανοίγοντας περαιτέρω τη συζήτηση για τη δράση των δύο αυτών στην κρίση που έχει πλήξει πληθώρα χωρών της Ευρωζώνης.

Η ευθύνη αυτή, η οποία μεταφράζεται κατ' ουσίαν σε έλεγχο του κύρους και της ερμηνείας εν γένει των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων και οργανισμών της ΕΕ- εδώ της ΕΚΤ και της Επιτροπής- δύναται να εξεταστεί μέσω μελλοντικών

υπερβολικού ελλείμματος που κρίνονται αναγκαία για την αντιμετώπιση της κατάστασης υπερβολικού ελλείμματος (2010/320/ΕΕ), ΕΕ L 145 της 11.6.2010.

²³³ Απόφαση του Συμβουλίου της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 2010 για τροποποίηση της Απόφασης 2010/320/ΕΕ απευθυνόμενης προς Ελλάδα με σκοπό την ενίσχυση και εμβάθυνση της δημοσιονομικής εποπτείας διά της οποίας ειδοποιείται η Ελλάδα να λάβει τα αναγκαία για την αντιμετώπιση της κατάστασης υπερβολικού ελλείμματος (2010/486/ΕΕ), ΕΕ L 241/ 12 της 14.9.2010.

²³⁴ Άρθρο 263 εδ. 6 της ΣυνθΛΕΕ: «Οι προσφυγές που προβλέπονται στο παρόν άρθρο ασκούνται εντός δύο μηνών, υπολογιζόμενων, κατά περίπτωση, από τη δημοσίευση της πράξεως, την κοινοποίησή της στον προσφεύγοντα ή, ελλείψει δημοσιεύσεως ή κοινοποίησεως, από την ημέρα κατά την οποία ο προσφεύγων έλαβε γνώση της πράξεως».

²³⁵ Χριστιανός Β.Α., *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011 σελ.: 119.

προδικαστικών ερωτημάτων βάσει του άρθρου 267 της ΣυνθΛΕΕ²³⁶ σε τυχόν αποφάσεις που θα εισέλθουν στο ΣτΕ λόγω μέτρων που πρέπει να ληφθούν μέσω νομοθεσίας που έχει υιοθετηθεί στο ευρύτερο πλαίσιο εφαρμογής του «Μνημονίου», φτάνει το τελευταίο να μην απορρίψει το αίτημα αυτό, όπως έκανε έστω και με σιωπηρό τρόπο στην απόφαση 668/2012 για τα μέτρα του «Μνημονίου».

Ενέργειες σαν κι αυτή δεν είναι άγνωστες στην πρακτική των κρατών-μελών, όπου σαν ένδικο βοήθημα ασκήθηκε και στην περίοδο της τρέχουσας κρίσης. Ο δρόμος δε προς αυτήν την κατεύθυνση άνοιξε πρόσφατα και με το Συνταγματικό Δικαστήριο της Καρλσρούης, όπου σε απόφασή του²³⁷, αφού έκρινε πως το πρόγραμμα αγοράς ομολόγων από την ΕΚΤ που είχε εξαγγελθεί το 2012 περί της «ποσοτικής χαλάρωσης» αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο, έθεσε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με το ποιος ευθύνεται για τη σταθερότητα του ευρώ και την άσκηση εν γένει της νομισματικής πολιτικής και συγκεκριμένα, αν είναι υπεύθυνη η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ή η γερμανική κυβέρνηση. Σαφέστατα, υπό μια *sticto sensu* νομική ματιά, η συγκεκριμένη υπόθεση αποτελεί ένα κακό παράδειγμα, μιας και εθνικό δικαστήριο, αντί του ΔΕΕ που είναι το κατεξοχήν αρμόδιο, κρίνει πράξη άκυρη για λόγους παραβίασης του ενωσιακού δικαίου, ωστόσο «κάνει ένα βήμα μπροστά», μιας και υπονομεύοντας τη δράση της ΕΚΤ ενόψει οικονομικής κρίσης, δύναται να φέρει τη συζήτηση επί των όλων ενεργειών που έχουν στην ουσία θρυμματίσει τη ζώνη του ευρώ, αλλά και την προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.²³⁸

Αν και η προγενέστερη ενέργεια δεν σχετίζεται ευθέως με το ζήτημα των παραβιάσεων των δικαιωμάτων, εντούτοις δύναται μέσω του ΣτΕ να τεθεί προδικαστικό ερώτημα σχετικά με τον τρόπο που δρα η Επιτροπή στο πλαίσιο εν γένει της κρίσης και το κατά πόσο εκείνη προωθεί το κοινό συμφέρον, υπό όρους που

²³⁶ Άρθρο 267 της ΣυνθΛΕΕ: «Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποφαινεται με προδικαστικές αποφάσεις: α) επί της ερμηνείας των Συνθηκών, β) επί του κύρους και της ερμηνείας των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης. Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα, δύναται, αν κρίνει ότι απόφαση επί του ζητήματος είναι αναγκαία για την έκδοση της δικής του απόφασης, να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο για να αποφανθεί επ' αυτού. Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα σε εκκρεμή υπόθεση και του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, οφείλει να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο. Όταν ανακύπτει τέτοιο ζήτημα σε εκκρεμή υπόθεση ενώπιον του δικαστηρίου κράτους μέλους, η οποία αφορά πρόσωπο υπό κράτηση, το Δικαστήριο αποφαινεται το συντομότερο δυνατόν».

²³⁷ Ευρύτερα βλ. Bverfg, Principal Proceedings ESM/ECB: Pronouncement of the Judgment and Referral for a Preliminary Ruling to the Court of Justice of the European Union, 2BvR 2728/13 vom, 14.1.2014.

²³⁸ Pliakos Ast., «Le premier renvoi préjudiciel de la Cour Constitutionnelle allemande à la CJUE : un pas en avant, deux pas en arrière?», υπό δημοσίευση.

διαμορφώνει το κοινοτικό-ενωσιακό κεκτημένο, στο πλαίσιο του οποίου ευρύτερος σκοπός της Ένωσης είναι η προαγωγή και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των αξιών, μεταξύ των οποίων είναι και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Καταλυτικό ρόλο σ' αυτήν την περίπτωση διαδραματίζει το περιεχόμενο της τρίτης ανάγνωσης του «Μνημονίου», μέσω του οποίου αναδείχθηκε πως πέρα από τις επιπτώσεις που είχε στην ελληνική κοινωνία, εκείνο ως κείμενο παραγόμενο, μεταξύ άλλων, κι από τα θεσμικά όργανα της ΕΕ πλήττει την ενωσιακή συνταγματική θέσμιση, ιδωμένη υπό όρους αξιών στο ευρύτερο πλαίσιο του κράτους δικαίου. Άρα, ένα τυχόν τέτοιας θεματικής προδικαστικό ερώτημα θα άνοιγε το δρόμο για συζητήσεις επί τόσο του διακυβεύματος για περισσότερη κοινωνική Ευρώπη όσο για το πού πορεύεται η δυναμική της ενοποίησης.

Β. Το ενδεχόμενο μιας μελλοντικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ. Προς μια «πληθωρική» απόφαση;

Θιγούντος του ζητήματος παραβίασης των διατάξεων της ΕΣΔΑ από το περιεχόμενο του «Μνημονίου», όπως εκείνο διαφάνηκε έντονα στην εφαρμογή του, το ενδεχόμενο μιας προσφυγής για λόγους προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από την επιβολή των μέτρων λιτότητας και κυρίως, η αναγνώριση του παραδεκτού επ' αυτού, για πολλούς θα επανατοποθετούσε το δικαστικό συλλογισμό στο πνεύμα ενός σοφιστικού χαρακτήρα, ενώ για άλλους θα επιτελούνταν απλά ο ρόλος τον οποίο υπηρετεί. Σε κάθε περίπτωση, η απόφαση που θα εξέδιδε θα ήταν πληθωρικού περιεχομένου *mutatis mutandis* του χαρακτήρα του Δικαστηρίου²³⁹, το οποίο μας έχει συνηθίσει –ένεκα και του περιεχομένου των θεμάτων που εκδικάζει- σε τέτοιου είδους αποφάσεις.

Ως έναυσμα, βέβαια, για την συζήτηση που έπεται δεν θα πρέπει να λογίζεται μόνο η ένταση των παραβιάσεων των διατάξεων της ΕΣΔΑ· η ώθηση που δίνεται από μια ήδη εκδικασθείσα υπόθεση στους κόλπους του Δικαστηρίου είναι ισχυρότερη ακόμα κι από τις παραβιάσεις, αφής στιγμής αντλούνται κάποια συμπεράσματα ενθαρρυντικά για μια τυχόν μελλοντική προσφυγή. Ας τα δούμε, όμως, πιο αναλυτικά.

²³⁹ Για λόγους συντομίας για τις ανάγκες του κεφαλαίου, θα χρησιμοποιείται εναλλακτικά της σύντηξης του ΕΔΔΑ ο προσδιορισμός «Δικαστήριο».

1. Μια διαφορετική «ανάγνωση» της απόφασης ΚΟΥΦΑΚΗ κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας

Η αινιγματικότητα του τίτλου δεν θα πρέπει να οδηγήσει σε στρεβλώσεις του περιεχομένου του νοήματος που κρύβει· η έννοια της ανάγνωσης εδώ δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια παράθεση σκέψεων, οι οποίες πηγάζουν από την ήδη εκδικασθείσα υπόθεση και το περιεχόμενο της απόφασής της και που στην ουσία απαντούν στο ερώτημα περί του πως θα μπορούσε το ΕΔΔΑ να είχε κρίνει παραδεκτή την προσφυγή προς προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

1.1. Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης και η απόφαση που εξέδωσε το Δικαστήριο²⁴⁰

Με τις υπ' αριθμόν 57665/12 και 57657/12 Ιωάννα ΚΟΥΦΑΚΗ κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας συνεκδικάστηκαν στις 7 Μαΐου 2013 οι εν λόγω υποθέσεις εισερχόμενες στους κόλπους του Δικαστηρίου²⁴¹ στις 31 Αυγούστου 2012 επί τη βάση του άρθρου 34 που επιτρέπει τις ατομικές προσφυγές²⁴². Εκείνες θίγουν το ζήτημα των μειώσεων και των περικοπών που δέχτηκαν τα εκάστοτε εισοδήματα που εισέπρατταν από την εφαρμογή του προγράμματος δημοσιονομικής εξυγίανσης της χώρας, όπως διαμορφώθηκε *in concreto* με τις προβλέψεις των διατάξεων του «Μνημονίου» και επέκεινα με την νομοθεσία που υιοθετήθηκε στην ελληνική έννομη τάξη πραγμάτων προς επισφράγιση των μέτρων του «Μνημονίου».

Πιο συγκεκριμένα, αντικείμενο και των δύο υποθέσεων ήταν οι μειώσεις σε επιδόματα, μισθούς και συνταξιοδοτικές απολαβές, ως έκφραση στέρησης της ιδιοκτησίας, η οποία συνιστά παραβίαση του πρώτου εδαφίου του πρώτου άρθρου του ΠΠΠ. Εν προκειμένω, στην πρώτη υπόθεση η προσφεύγουσα, δικηγόρος Αθηνών, δέχτηκε μειώσεις στις μηνιαίες της απολαβές από την εργασία της, όπου

²⁴⁰ Στην παράθεση, βέβαια, των περιστατικών ενσωματώνονται επιμέρους σχολιασμοί για την καλύτερη εμβάθυνση στην υπόθεση.

²⁴¹ Για τις ανάγκες του παρόντος κεφαλαίου χρησιμοποιείται ως σύντμηση του ΕΔΔΑ.

²⁴² Άρθρο 34 της ΕΣΔΑ- Ατομικές Προσφυγές: «Το Δικαστήριο μπορεί να επιληφθεί της εξέτασης προσφυγής που υποβάλλεται από κάθε φυσικό πρόσωπο, μη κυβερνητικό οργανισμό ή ομάδα ατόμων, που ισχυρίζεται ότι είναι θύμα παραβίασης, από ένα από τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη, των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στη Σύμβαση ή στα Πρωτόκολλά της.

Τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να μην παρεμποδίζουν με κανένα μέτρο την αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος αυτού».

επιπροσθέτως, σημειώθηκε και η τελική κατάργηση των επιδομάτων Χριστουγέννων και Πάσχα και αδείας βάσει των νόμων 3833/2010²⁴³ και 3845/2010²⁴⁴, λόγω του ότι οι προηγούμενες μηνιαίες της απολαβές ξεπερνούσαν τα 3.000 ευρώ. Με τη σειρά της, η δεύτερη υπόθεση αφορώσα προσφυγή της ΑΔΕΔΥ κατά της Ελλάδας σχετίζεται με τις μειώσεις των εν λόγω επιδομάτων για τους συνταξιούχους του δημοσίου, ενώ παράλληλα τα κατάργησε πλήρως για όσους βρίσκονταν σε ηλικία κάτω των 60 ετών βάσει του Ν. 3847/2010.²⁴⁵

Εν συνεχεία, οι δύο αυτοί ενάγοντες μαζί με άλλους προσέφυγαν με αιτήσεις ακύρωσης των νόμων αυτών στο Συμβούλιο της Επικρατείας με αιτιολογική ratio την αντίθεση αυτών προς το Σύνταγμα καθώς και ως προς επιμέρους διεθνή και ενωσιακά νομικά κείμενα, *inter alia* και του πρώτου άρθρου του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ.²⁴⁶ Στις 20 Φεβρουαρίου 2012, το ΣτΕ με απόφαση της Ολομέλεια του απέρριψε τις αιτήσεις ακύρωσης του «Μνημονίου», εκδικάζοντας ότι δεν έχει επέλθει παραβίαση του πρώτου άρθρου του ΠΠΠ και παραθέτοντας αιτιολογική σκέψη επί της λήψης των μέτρων ως προς την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης. Επιπλέον, απέρριψε σιωπηρά το τεθέν ερώτημα περί ενδεχομένου προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ με το χαρακτηρισμό «προδήλως αβάσιμο», το οποίο ερείδεται ζητήματος παραβίασης του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ²⁴⁷ περί

²⁴³ Ευρύτερα βλ. Ν. 3833/2010, Προστασία της Εθνικής Οικονομίας- Επείγοντα Μέτρα για την Αντιμετώπιση της Δημοσιονομικής Κρίσης (ΦΕΚ Α' 40/15-03-2010).

²⁴⁴ Ευρύτερα βλ. Ν. 3845/2010, ό.π., βλ. υποσημείωση 177.

²⁴⁵ Ευρύτερα βλ. Ν. 3847/2010, Επανακαθορισμός των επιδομάτων εορτών Χριστουγέννων και Πάσχα και του επιδόματος αδείας για τους συνταξιούχους και βοηθηματούχους του Δημοσίου (ΦΕΚ 67Α/11.5.2010).

²⁴⁶ Για το εν λόγω άρθρο βλ. την ανάλυσή του στο προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁴⁷ Άρθρο 6 της ΕΣΔΑ- Δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης: «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα όπως η υπόθεσίς του δικασθή δίκαιως, δημοσία και εντός λογικής προθεσμίας υπό ανεξαρτήτου και αμερολήπτου δικαστηρίου, νομίμως λειτουργούντος, το οποίον θα αποφασίση, είτε επί των αμφισβητήσεων επί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του αστικής φύσεως, είτε επί του βασίμου πάσης εναντίον του κατηγορίας ποινικής φύσεως. Η απόφασις δέον να εκδοθή δημοσία, η είσοδος όμως εις την αίθουσαν των συνεδριάσεων δύναται να απαγορευθή εις τον τύπον και τον κοινόν καθ' όλην ή μέρος της διαρκείας της δίκης προς το συμφέρον της ηθικής, της δημοσίας τάξεως ή της εθνικής ασφαλείας εν δημοκρατική κοινωνία, όταν τούτο ενδείκνυται υπό των συμφερόντων των ανηλίκων ή της ιδιωτικής ζωής των διαδίκων, ή εν τω κρινομένω υπό του Δικαστηρίου ως απολύτως αναγκαίου μέτρω, όταν υπό ειδικάς συνθήκας η δημοσιότητα θα ηδύνάτο να παραβιάζη τα συμφέροντα της δικαιοσύνης. 2. Παν πρόσωπον κατηγορούμενον επί αδικήματι τεκμαίρεται ότι είναι αθών μέχρι της νομίμου αποδείξεως της ενοχής του. 3. Ειδικώτερον, πας κατηγορούμενος έχει δικαίωμα : α) όπως πληροφορηθή, εν τη βραχυτέρα προθεσμία εις γλώσσαν την οποίαν εννοεί και εν λεπτομερεία την φύσιν και τον λόγον της εναντίον του κατηγορίας. β) όπως διαθέτη τον χρόνο και τας αναγκαίας ευκολίας προς προετοιμασίαν της υπερασπίσεώς του. γ) όπως υπερασπίσῃ ο ίδιος εαυτόν ή αναθέση την υπεράσπισίν του εις συνήγορον της εκλογής του, εν ή δε περιπτώσει δεν διαθέτει τα μέσα να πληρώση συνήγορον να τω παρασχεθή τοιούτος δωρεάν, όταν τούτο ενδείκνυται υπό του συμφέροντος της δικαιοσύνης. δ) να εξετάσῃ ή ζητήσῃ όπως εξετασθώσιν οι μάρτυρες κατηγορίας και επιτύχη την

μη πραγματοποίησης δίκαιης δίκης, αφής στιγμής όχι μόνο απέρριψε σχετικό αίτημα, αλλά απαξίωσε να απαντήσει και σ' αυτό.²⁴⁸ Ενδεικτικά, επ' αυτού παρατίθενται ορισμένα σημεία από την απόφαση του ΣτΕ:

«[...] Επειδή [...] με τους νόμους 3833 και 3845/2010 ελήφθησαν διάφορα μέτρα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η περικοπή αποδοχών των εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και συνταξιοδοτικών παροχών αφ' ενός μεν για την άμεση αντιμετώπιση της διαπιστωθείσης από το νομοθέτη οξείας δημοσιονομικής κρίσεως, η οποία, κατ' αυτόν, είχε καταστήσει αδύνατη την εξυπηρέτηση των δανειακών αναγκών της χώρας μέσω των διεθνών αγορών και πιθανό το ενδεχόμενο χρεοκοπίας της, και αφ' ετέρου για την εξυγίανση των δημοσίων οικονομικών με τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος κατά τρόπο δυνάμενο να διατηρηθεί και μετά την τριετή περίοδο, στην οποία κατ' αρχήν απέβλεπαν τα λαμβανόμενα μέτρα. Ειδικώς δε η λήψη των μέτρων του ν. 3845/2010, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η περαιτέρω περικοπή αποδοχών και συνταξιοδοτικών παροχών, η οποία συνεπάγεται, κατά τις εκτιμήσεις του νομοθέτη, τη μείωση του ελλείμματος της γενικής κυβέρνησης κατά 2,5 περίπου εκατοστιαίες μονάδες του Α.Ε.Π., κρίθηκε αναγκαία από τον νομοθέτη εν όψει του ότι, κατά την εκτίμησή του, τα προγενεστέρως θεσπισθέντα με τις διατάξεις του ν. 3833/2010 μέτρα απεδείχθησαν ανεπαρκή για την αντιμετώπιση της δυσμενούς οικονομικής καταστάσεως της χώρας, με συνέπεια να καταστεί αναγκαία η προσφυγή στον αποφασισθέντα από τα λοιπά, πλην της Ελλάδας, κράτη μέλη της Ευρωζώνης ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης της ελληνικής οικονομίας. Με τα δεδομένα αυτά, η θεσπισθείσα με τους νόμους 3833/2010 και 3845/2010 περικοπή αποδοχών και επιδομάτων εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και συνταξιοδοτικών παροχών αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και προωθήσεως διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων της ελληνικής οικονομίας, το οποίο, συνολικώς εφαρμοζόμενο, αποσκοπεί τόσο στην αντιμετώπιση της κατά την εκτίμηση του νομοθέτη άμεσης ανάγκης καλύψεως οικονομικών αναγκών της χώρας όσο και στη βελτίωση της μελλοντικής δημοσιονομικής και οικονομικής της καταστάσεως, δηλαδή στην εξυπηρέτηση σκοπών, που συνιστούν

πρόσκλησιν και εξέτασιν των μαρτύρων υπερασπίσεως υπό τους αυτούς όρους ως των μαρτύρων κατηγορίας. ε) να τύχη δωρεάν παραστάσεως διερμηνέως, εάν δεν εννοεί ή δεν ομιλεί την χρησιμοποιουμένην εις το δικαστήριον γλώσσαν».

²⁴⁸ Γαβαλάς Ν.Κ. Το Μνημόνιο μεταξύ σφύρας και άκμονος: από το ΣτΕ στο ΕΔΔΑ, 25.03.2014, σελ.: 5, δημοσιευμένο στο: www.constitutionalism.gr

κατ' αρχήν σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος και αποτελούν, ταυτοχρόνως, και σκοπούς κοινού ενδιαφέροντος των κρατών μελών της Ευρωζώνης, εν όψει της καθιερουμένης από τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ενώσεως υποχρεώσεως δημοσιονομικής πειθαρχίας και διασφάλισης της σταθερότητας της ζώνης του ευρώ στο σύνολό της. Τα μέτρα δε αυτά, λόγω της φύσεώς τους, συμβάλλουν αμέσως στην περιστολή των δημοσίων δαπανών. Εν όψει τούτων, με τα δεδομένα, που, κατά τον νομοθέτη, συνέτρεχαν κατά τον χρόνο θεσπίσεως των επιμάχων μέτρων, τα μέτρα αυτά δεν παρίστανται, κατ' αρχήν, απρόσφορα, και μάλιστα προδήλως, για την επίτευξη των επιδιωκομένων με αυτά σκοπών, ούτε μπορεί να θεωρηθούν ότι δεν ήταν αναγκαία, λαμβανομένου, άλλωστε, υπόψη ότι η εκτίμηση του νομοθέτη ως προς τα ληπτέα μέτρα για την αντιμετώπιση της υπ' αυτού διαπιστωθείσης κρίσιμης δημοσιονομικής καταστάσεως υπόκειται σε οριακό μόνον δικαστικό έλεγχο. Συνεπώς, αβασίμως προβάλλεται με την κρινόμενη αίτηση ότι οι λόγοι, κατ' επίκληση των οποίων επιχειρείται η περικοπή των αποδοχών και των επιδομάτων των εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και των επιδομάτων εορτών και αδείας των συνταξιούχων των οργανισμών κοινωνικής ασφαλίσεως, δεν αρκούν για τη δικαιολόγηση, από της απόψεως αυτής, της αναγκαιότητας λήψεως των επιμάχων μέτρων και ότι με τα μέτρα αυτά επιδιώκεται αποκλειστικώς η εξυπηρέτηση των ταμειακών συμφερόντων του Δημοσίου.

[...]Η περικοπή των αποδοχών των ανωτέρω εργαζομένων και των συνταξιοδοτικών παροχών αποβλέπει κυρίως, κατά την εκτίμηση του νομοθέτη, στον περιορισμό των δαπανών της γενικής κυβερνήσεως, ο οποίος θα συμβάλει στη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος της χώρας. Στις δαπάνες δε της γενικής κυβερνήσεως περιλαμβάνονται και οι δαπάνες των οργανισμών κοινωνικής ασφαλίσεως, ανεξαρτήτως του ότι οι οργανισμοί αυτοί αποτελούν αυτοτελή, σε σχέση με το νομικό πρόσωπο του κράτους, νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με οικονομική αυτοτέλεια. Εν όψει δε του ότι η περικοπή των αποδοχών των εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα αποβλέπει, κατά τα προεκτεθέντα, κυρίως στον ανωτέρω σκοπό, δεν ασκεί καμία επιρροή ως προς την προσφορότητα του μέτρου αυτού ή την ανάγκη λήψεώς του το αν η περικοπή των ανωτέρω αποδοχών μπορεί πράγματι να ασκήσει περαιτέρω επίδραση, όπως εκτιμά ο νομοθέτης, και στη διαμόρφωση των αποδοχών των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα, η οποία θα οδηγήσει σε μείωση του κόστους παραγωγής των εγχωρίων προϊόντων και διόρθωση της τιμής των προϊόντων

και υπηρεσιών και, κατά συνέπεια, σε χαμηλότερο πληθωρισμό, αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, ενδυνάμωση της απασχόλησης και, τελικώς, σε αύξηση του Ακαθαρίστου Εθνικού Προϊόντος.

Περαιτέρω, οι προβαλλόμενοι με την κρινόμενη αίτηση ισχυρισμοί περί παραβάσεως της αρχής της αναλογικότητας είναι απορριπτέοι. Ειδικότερα, αβασίμως προβάλλεται ότι ο νομοθέτης παρέλειψε να εξετάσει προ της λήψεως των συγκεκριμένων μέτρων, το ενδεχόμενο υιοθέτησεως εναλλακτικών λύσεων, ηπιότερων, δηλαδή, μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής και αντιμετώπισης της, κατά την εκτίμηση του νομοθέτη, δυσμενούς οικονομικής καταστάσεως της Χώρας. Και τούτο διότι, όπως προκύπτει από τα ανωτέρω εκτεθέντα, η αντιμετώπιση της δυσμενούς οικονομικής καταστάσεως της Χώρας και, περαιτέρω, η δημοσιονομική εξυγίανση αυτής δεν στηρίζεται μόνον στην μείωση των δαπανών μισθοδοσίας των εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και των δαπανών των κοινωνικοασφαλιστικών οργανισμών, αλλά στη λήψη και άλλων μέτρων, οικονομικών, δημοσιονομικών και διαρθρωτικών, η συνολική και συντονισμένη εφαρμογή των οποίων εκτιμάται από το νομοθέτη ότι θα συμβάλει στην έξοδο της Χώρας από την κρίση και στη βελτίωση των δημοσιονομικών της μεγεθών, κατά τρόπο δυνάμενο να διατηρηθεί και στο μέλλον, δηλαδή μετά την πάροδο της τριετίας, στην οποία, κατ' αρχήν αποβλέπει το περιλαμβανόμενο στο Μνημόνιο πρόγραμμα. [...]Εξ άλλου, απορριπτέος τυγχάνει και ο προβαλλόμενος με ισχυρισμός ότι, κατά παράβαση της αρχής της αναλογικότητας, δεν προσδόθηκε προσωρινός χαρακτήρας στα επίμαχα μέτρα. Και τούτο διότι, ανεξαρτήτως του αν από την εν λόγω αρχή απορρέει τέτοιου είδους απαίτηση, πάντως, με το σύνολο των μέτρων, που έχει λάβει ο νομοθέτης, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και τα επίμαχα, επιδιώκεται, όπως έχει ήδη εκτεθεί, όχι μόνον η αντιμετώπιση της, κατά την εκτίμηση του νομοθέτη, οξείας δημοσιονομικής κρίσεως, αλλά και η εξυγίανση των δημοσίων οικονομικών, κατά τρόπο που θα διατηρηθεί και στο μέλλον.

Περαιτέρω με τα επίμαχα μέτρα εξασφαλίζεται, κατ' αρχήν, ισορροπία ανάμεσα στις απαιτήσεις του συντρέχοντος εν προκειμένω γενικού συμφέροντος και την ανάγκη προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων και συνταξιούχων, εν όψει και του συγκεκριμένου ύψους των επερχομένων περικοπών, καθώς και του γεγονότος ότι προβλέπεται η καταβολή επιδομάτων εορτών και αδειάς, έστω και σε μειωμένα εν σχέσει με το προϊσχύον δίκαιο ποσά, σε εργαζομένους και συνταξιούχους, των οποίων, αντιστοίχως, οι αποδοχές ή η σύνταξη δεν υπερβαίνει το ποσό των 3.000 ή

των 2.500 ευρώ από το ηλικιακό δε κριτήριο των 60 ετών, με τη συμπλήρωση των οποίων και μόνον συνταξιούχος δικαιούται τα νέα επιδόματα εορτών και αδείας, εξαιρούνται ευπαθείς ομάδες, όπως π.χ. όσοι λαμβάνουν σύνταξη λόγω αναπηρίας ή με το καθεστώς των βαρέων και ανθυγιεινών ή των οικοδομικών επαγγελμάτων ή, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, αν είναι δικαιούχοι συντάξεως εκ μεταβιβάσεως. Εν όψει των ανωτέρω, οι επίμαχες ρυθμίσεις δεν αντίκεινται στο άρθρο 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου, ούτε στην κατοχυρωμένη από το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' του Συντάγματος αρχή της αναλογικότητας[...]. [...] Περαιτέρω, με τα ανωτέρα δεδομένα δεν συντρέχει περίπτωση παραβιάσεως ούτε του προστατεύοντος την ιδιοκτησία άρθρου 17 του Συντάγματος, ανεξαρτήτως αν η ιδιοκτησία κατά το εν λόγω άρθρο έχει ή όχι την αυτή έννοια με την κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου περιουσία, αλλά ούτε και της αρχής της προστατευόμενης εμπιστοσύνης, εφ' όσον δεν κατοχυρώνεται από καμία συνταγματική ή άλλη διάταξη δικαίωμα ορισμένου ύψους αποδοχών ή συντάξεων και δεν αποκλείεται κατ' αρχήν διαφοροποίηση αυτών αναλόγως με τις συντρέχουσες εκάστοτε συνθήκες. Εξ άλλου, το γεγονός ότι ο νομοθέτης θέσπισε ως υποχρεωτική τη μείωση των επιδομάτων για όλους τους εργαζομένους και των συνταξιοδοτικών παροχών για όλους τους συνταξιούχους χωρίς να προβλέψει ευχέρεια της Διοικήσεως να κρίνει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση αν εξασφαλίζεται ισορροπία ανάμεσα στις απαιτήσεις του γενικού συμφέροντος και την ανάγκη προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος του εργαζομένου ή του συνταξιούχου – να κρίνει δηλαδή η Διοίκηση, υπό τον έλεγχο στη συνέχεια των δικαστηρίων, αν θα εφαρμόσει ή όχι την θεσπισθείσα από το νομοθέτη ως γενικό μέτρο μείωση σε κάθε ατομική περίπτωση χωριστά – δεν αντίκειται σε κάποια συνταγματική ή άλλη διάταξη.[...] Περαιτέρω, ο λόγος ακυρώσεως περί παραβιάσεως του προστατεύοντος την ανθρώπινη αξία άρθρου 2 του Συντάγματος, ανεξαρτήτως και πάλι αν προβάλλεται παραδεκτώς από τα αιτούντα νομικά πρόσωπα, είναι απορριπτέος εν πάση περιπτώσει ως αβάσιμος, διότι η συνταγματική αυτή διάταξη, όπως, κατά τα προεκτεθέντα, και το άρθρο 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου, δεν κατοχυρώνει δικαίωμα ορισμένου ύψους αποδοχών ή συντάξεως, εκτός αν συντρέχει περίπτωση διακινδυνεύσεως της αξιοπρεπούς διαβιώσεως [...].²⁴⁹

²⁴⁹ Σύνθετη επιλογή των σημείων της σχετικής απόφασης από: Απόφαση 668/2012 του ΣτΕ (Ολομ.), ό.π., βλ. υποσημείωση 209 και Χριστοφορίδου Στ., «Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του

Παρά την απόφαση του ΣτΕ, οι αιτιάσεις των προσφευγόντων έμειναν στις αρχικές τους εκτιμήσεις, φέρνοντας με αυτόν τον τρόπο τις υποθέσεις προς εκδίκαση στο Δικαστήριο. Ειδικότερα, τα σημαντικότερα σημεία του περιεχομένου της πρώτης στηρίχτηκαν στην εξής επιχειρηματολογία:²⁵⁰

- i) *Οι μισθολογικές αποδοχές αποτελούν κομμάτι της προσωπικής περιουσίας του κάθε πολίτη, οπότε περικοπή αυτών συνιστά μείωση της περιουσίας τους. Η δε αιτιολογική ratio για αυτές που επικαλείται λόγους δημόσιας ωφελείας, χρήζει επανεξέτασης μέσω απόδειξης εμπεριστατωμένων οικονομικοτεχνικών μελετών που να αποδεικνύουν ότι η λήψη αυτών των μέτρων ήταν η έσχατη λύση,*
- ii) *Αναφέρει ότι οι εν λόγω νομοθετικές ρυθμίσεις είναι αντίθετες με την αρχή της αναλογικότητας, καθώς δεν συνοδεύτηκαν από αντισταθμιστικά μέτρα, καθώς και με την αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και την αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη και*
- iii) *Τονίζει ότι τα εν λόγω θεσπιζόμενα μέτρα έχουν μειώσει το επίπεδο ζωής.*

Με τη σειρά της, το σκεπτικό των αιτιάσεων της δεύτερης υπόθεσης υπογράμμισε ότι προβλέφθηκαν ίδιες περικοπές για όλους τους δημόσιους υπαλλήλους, δίχως να ληφθεί υπόψη το ποσό των αποδοχών του. Το ίδιο ίσχυσε και στις περικοπές των 13^{ων} και 14^{ων} συνταξιοδοτικών απολαβών των συνταξιούχων δημοσίων υπαλλήλων, πλήττοντας τόσο τους χαμηλοσυνταξιούχους όσο και αυτούς που λαμβάνουν τις υψηλότερες, ενώ καταργήθηκαν πλήρως για όσους είναι κάτω των 60 ετών.

Ως προς το dictum του Δικαστηρίου, εκείνο απέρριψε αμφότερες και τις δύο προσφυγές, κρίνοντάς απαράδεκτο και αβάσιμο το σκεπτικό τους, επαναλαμβάνοντας κατ' ουσίαν την υφιστάμενη απόφαση του ΣτΕ.

Ab initio, έκρινε αβάσιμη την προσφυγή για λόγους παραβίασης του πρώτου άρθρου του ΠΠΠ, καθώς δεν συνέτρεχαν οι λόγοι που δύνανται να την αναγνωρίσουν· με λίγα λόγια, λόγω του ότι νομοθέτης ενήργησε για λόγους δημόσιας ωφελείας, λόγω της κατάστασης έκτακτης ανάγκης στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, απόρροια του οποίου είναι να μην μπορεί να στοιχειοθετηθεί παραβίασή της, μιας και προβλέπεται στο εν λόγω άρθρο. Επιπλέον, βάσει πάγιας νομολογίας του, σημείωσε πως το πρώτο

Ανθρώπου (Πρώτο Τμήμα), Ιωάννα ΚΟΥΦΑΚΗ κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, Προσφυγές υπ' αρ. 57665/2012 και 57657/12, 07/05/2013», 25.06.2013, δημοσιευμένο στο: www.constitutionalism.gr
²⁵⁰ Ibid.

άρθρο του ΠΠΠ δεν κάνει μνεία σε συγκεκριμένο ποσό σύνταξης και αμοιβής στο ευρύτερο πλαίσιο προστασίας της περιουσίας. Παρά ταύτα, οι προβλεπόμενες περικοπές για λόγους δημόσιας ωφελείας οφείλουν να πραγματοποιούνται υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου, κάτι το οποίο δεν ελήφθη υπόψη από το Δικαστήριο, μιας και θεώρησε ότι οι προσφεύγοντες δεν έχουν έρθει σε αρκετά δυσμενή θέση που να αντιστοιχεί σε παραβίαση, π.χ. της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Αυτό ιδιαίτερα στην πρώτη περίπτωση διαφάνηκε μέσα από την τεκμηρίωση των αιτιάσεων της προσφεύγουσας, η οποία παραχώρησε επακριβή στοιχεία επί των μειώσεων που δέχτηκε· ως προς τη δεύτερη, το Δικαστήριο προσέφυγε στην ανάγνωση και ερμηνεία των νόμων, μέσω των οποίων ναι μεν προβλέπονταν περικοπές, εντούτοις εκείνες σταθμίζονταν από τις προβλέψεις του πρώτου «Μνημονίου» περί κατανομής του βάρους των μέτρων με γνώμονα την υπεράσπιση των ασθενέστερων τάξεων. Με λίγα λόγια, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η κατάσταση στην οποία περιήλθαν έθετε σε κίνδυνο της ζωή τους και υπό το φως όλων αυτών κρίθηκε εν προκειμένω ότι οι περιορισμοί που προβλέπονται μέσω της επίμαχης διάταξης νοούνται «ως επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος του σεβασμού της περιουσίας» και όχι ως στέρησή της.

Δόθηκε, επομένως, «πολιτική διάσταση» στην εν λόγω υπόθεση, αφής στιγμής υιοθετήθηκε ως δικαιολογητική ratio των περικοπών η προστασία του δημοσίου συμφέροντος. Εκείνη συμπληρώθηκε από την αναγνώριση των μέτρων (από το Δικαστήριο) ως κατευθυντήριες γραμμές πολιτικής, μιας και διακυβεύονταν υψίστης σημασίας ζητήματα αφορούντα τη γενική πολιτική της χώρας, όπου τόνισε πως πλην των θεσπιζόμενων περικοπών προσωρινού χαρακτήρα, προβλέπονταν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Επ' αυτού, στηρίχτηκε τόσο στην απόφαση 668/2012 της Ολομέλειας του ΣτΕ, όσο και στην αιτιολογική έκθεση του νόμου 3833/2010, βάσει του οποίου η παρούσα κατάσταση θεωρείται ως «η πιο μεγάλη κρίση των δημόσιων οικονομικών της τελευταίας δεκαετίας [...] η οποία έχει υπονομεύσει την αξιοπιστία της χώρας, την προσπάθεια να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πιστώσεών της και απειλεί σοβαρά την εθνική οικονομία». Συνεχίζοντας δε, αναφέρει ότι η κρίση ήταν «ιστορική ευθύνη και εθνικό καθήκον [...] γεγονός που οδηγεί τη χώρα να επιτύχει την δημοσιονομική εξυγίανση βάσει στόχων και μέσα σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο».

Το δυστυχές συμβάν, ωστόσο, σ' αυτήν την περίπτωση πλην της απόρριψης του παραδεκτού ήταν και η μετεξέλιξη της πολιτικής διάστασης που ενυπήρχε σ' έναν αρνητικού περιεχομένου πολιτικό ακτιβισμό από την πλευρά της ΑΔΕΔΥ, αφής στιγμής μέσω της προσφυγής της έθιξε το ζήτημα της στέρησης της περιουσίας από την ασκούσα πολιτική λιτότητα, προβάλλοντας ως επιχείρημα πως έχουν υποστεί ζημία όλοι οι εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι, ενισχυόμενο από τα «κατηγορώ» που επέρριψε στην Ελληνική Κυβέρνηση.²⁵¹ Εδώ βέβαια εντοπίζεται και το νομικό κενό για να χαρακτηριστεί η προσφυγή ως ατομική, μιας και η ίδια η ΑΔΕΔΥ δεν θίγεται από *«άμεσα και προσωπικά από την προσβολή των περιουσιακών στοιχείων»*²⁵², αλλά επίσης δεν προέβη σε αναφορά συγκεκριμένων προσώπων που επλήγησαν από την κρίση.²⁵³ Η παρεμβολή αυτής της διαπίστωσης στο σημείο αυτό κρίνεται ιδιαίτερως σημαντική από τη γράφουσα, προκειμένου τυχόν μελλοντικές προσφυγές από συνδικαλιστικά όργανα ή σωματεία να μην αποκτήσουν χαρακτηριστικά πολιτικού ακτιβισμού, αλλά να φροντίσουν αμιγώς για την προάσπιση του συμφέροντος υπό όρους ενός «γενικού καλού» των πολιτών- εργαζομένων.

Πρόκειται, επομένως, για μια δικαστική απόφαση, με παράπλευρες διαστάσεις, η οποία εκδόθηκε ερμηνεύοντας *in vitro* τη νομική διάταξη και *in limbo* προηγούμενων εκδικασθέντων αποφάσεων, προάγοντας την προστασία του δημοσίου συμφέροντος έναντι μεμονωμένων ατόμων, αφής στιγμής το βάρος των μέτρων δεν ισοδυναμούσε σε έντονο βαθμός εξαθλίωσης του προσωπικού τους βίου. Υπό το πρίσμα αυτό δεν θεωρήθηκε πως θίγεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ως γενική αρχή η οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ακόμα και στην περίπτωση που για λόγους δημόσιας ωφελείας πραγματοποιούνται περικοπές στην ιδιοκτησία. Βέβαια, η τελευταία παρατήρηση αφήνει έμμεσα ανοιχτό το ενδεχόμενο μελλοντικών προσφυγών επί ζητημάτων ανάλογου περιεχομένου, όπου αν διακυβεύεται εντονότερα το επίπεδο διαβίωσης των ατόμων, τότε θα γίνει το πέρασμα από την προστασία του δημοσίου συμφέροντος υπό όρους άσκησης γενικής πολιτικής στην προστασία του δημοσίου συμφέροντος, εκφερομένου υπό την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου, υπό το φως μιας εν γένει ανθρωποκεντρικής προσέγγισης.

²⁵¹ Γαβαλάς, ό.π., βλ. υποσημείωση 248, σελ. 2 και 3.

²⁵² Ibid.

²⁵³ Ibid.

1.2. Η ανάγνωσή της υπό τη «νόρμα» της ρυθμιστικής ευελιξίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

... ή καλύτερα η «ανανοηματοδότηση» της συγκεκριμένης απόφασης μέσω της μετατόπισης του κέντρου βάρους στην προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπροστά στη στάθμιση των εννόμων συμφερόντων. Ως εναρκτήριο λάκτισμα για το τεθέν σκεπτικό λειτούργησαν δύο παράγοντες: i) το «άνοιγμα» που πραγματοποιεί έμμεσα η προηγούμενη απόφαση, υπό την προϋπόθεση όμως να συντρέχουν ισχυροί λόγοι για να τεκμηριωθεί παραβίαση της αξιοπρέπειας του ατόμου και ii) η εν γένει θεωρητική καταβολή, η οποία αναγνωρίζει ότι «η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως κατοχυρώνεται στην έννομη τάξη πραγμάτων που εγκαθιδρύει η ΕΣΔΑ αποτελεί μια *sine qua non* προϋπόθεση για αποτελεσματική οικονομική δραστηριότητα».²⁵⁴

Παρά ταύτα, οι δύο αυτές εναρκτήριοι σκέψεις δεν δύνανται από μόνες τους να αποτελέσουν τη *raison d'être* για την αιτιολόγηση μιας μελλοντικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ κατά του «Μνημονίου» για λόγους προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Έτσι, η επιχειρηματολογία υπέρ μιας τέτοιας ενέργειας χρήζει επέκτασης, ακολουθώντας κι εδώ βηματικό τρόπο για την στοιχειοθέτησή της, ο οποίος έγκειται στην παράθεση τριών παραμέτρων που επαγγέλλονται την περίπτωση διαμόρφωσης μιας νομολογιακής τελλολογίας από το ΕΔΔΑ προς αυτήν την κατεύθυνση. Εκείνες συντίθενται ως εξής:

- i) **Η απόδειξη μέσω απτών στοιχείων πως εκείνη έχει παραβιαστεί σε έσχατο βαθμό.** Όσο κι αν φαίνεται εύκολη υπόθεση, εντούτοις είναι δύσκολο να επικαλεστεί κανείς στοιχεία που να στοιχειοθετούν παραβίαση της αξιοπρέπειας. Θα πρέπει το άτομο ή τα άτομα ή οι φορείς που θα προσφύγουν- οι οποίοι δε, οφείλουν να μην μετατρέψουν την υπόθεση σε πολιτικό ακτιβισμό, όπως συνέβη στην υπόθεση που εξετάστηκε παραπάνω- να έχουν ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία πως εκείνη έχει παραβιαστεί *in limbo* βέβαια της παραβίασης ενός οικονομικού δικαιώματος, μιας και εκείνα έχουν αγωγήμο χαρακτήρα, υπό την προϋπόθεση βέβαια εκείνο να προστατεύεται υπό του κειμένου της ΕΣΔΑ. Και πάλι εδώ μοναδική ισχυρή επίκληση λογίζεται η ύπαρξη

²⁵⁴ Tulkens F., "The European Convention on Human Rights and the Economic Crisis. The issue of Poverty", *EUI Working Papers*, AEL 2013/8, σελ.: 3-4.

παραβίασης της ιδιοκτησίας για λόγους στέρησής της εν όψει των μέτρων λιτότητας που έχουν υιοθετηθεί. Ωστόσο, τα άτομα αυτά θα πρέπει να έχουν περιέλθει σε τέτοια κατάσταση εξαθλίωσης που να μπορούν εκτός του να επικαλεστούν λόγους προσβολής της αξιοπρέπειάς τους, να ξεφύγουν του «σκοπέλου» που θέτει η στάθμιση των εννόμων συμφερόντων για λόγους δημόσιας ωφελείας, μιας κι εκείνη λόγω της κατάστασης στην οποία έχει περιέλθει η χώρα μπορεί εύκολα να στοιχειοθετηθεί και να αναγνωρισθεί.

ii) **Ο τρόπος ερμηνείας του δημοσίου συμφέροντος.** Η παράμετρος αυτή αποτελεί κατ' ουσίαν συνέχεια της πρώτης, ωστόσο ακόμα και σε περίπτωση που τα πραγματικά στοιχεία θέτουν εν αμφιβόλω την αναγνώριση της παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, συνεπεία της οποίας είναι εκείνη να αφήνεται στην κρίση του δικαστή, χρήζει εξέτασης υπό μια καθαρά ανθρωποκεντρική σκοπιά. Αυτό σημαίνει τη «μετάφραση» του δημοσίου συμφέροντος υπό όρους προστασίας των πολιτών, ως εχέγγυο για να σταματήσει η έκθεσή τους σε καταστάσεις που τους οδηγούν σε εξαθλίωση υπό την προϋπόθεση, βέβαια, τα στοιχεία της πολιτικής πραγματικότητας να μη συναινούν προς βελτίωση της υφιστάμενης κατάστασης κι εν προκειμένω της οικονομικής κατάστασης, η οποία τους οδήγησε σ' αυτήν την κατεύθυνση. Επιπροσθέτως, με τη σειρά της η ενέργεια αυτή δεν μπορεί να μεταφραστεί σε δικαστικό ακτιβισμό, από τη στιγμή που η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως γενικής αρχής λαμβάνεται υπόψη σε ενέργειες που συναινούν στην περικοπή των περιουσιακών στοιχείων, όπως ορίζει η διάταξη του πρώτου άρθρου του ΠΠΠ που έχει αναλυθεί εκτενώς παραπάνω. Υφίσταται, επομένως, νομική ακρίβεια κι αυτή είναι που εν τέλει «εκδικάζεται» εν προκειμένω.

iii) **Ο ρόλος της υφιστάμενης νομολογίας στη διαμόρφωση της απόφασης-αναγνώρισης της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.** Πρόσφατα, στην υπόθεση *Nencheva and others v. Bulgaria*,²⁵⁵ το Δικαστήριο αναγνώρισε παραβίαση του δικαιώματος στη ζωή (άρθρο 2) σε δεκαπέντε άτομα, μεταξύ των οποίων και παιδιά- εν προκειμένω στους εκπροσώπους των θυμάτων- τα οποία απεβίωσαν το χειμώνα 1996-1997 εξαιτίας στερήσεώς τους βασικών αναγκών λόγω της δυσμενούς κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει ένεκα

²⁵⁵ *Nencheva and Others v. Bulgaria*, no 48609/06, Eur.Ct. H.R. (18 /06/ 2013).

της οικονομικής κρίσης που βίωνε η χώρα τους. Προς ανάλογη κατεύθυνση, δηλαδή προς αναγνώριση της δυσμενούς κατάστασης του προσφεύγοντος έναντι του δημοσίου συμφέροντος κινήθηκε ο δικαστής και στην υπόθεση Kjartan Asmundsson κατά Ισλανδίας,²⁵⁶ με τον προσφεύγοντα να έχει απολέσει ολοκληρωτικά τη σύνταξή του, επειδή το ασφαλιστικό ταμείο στο οποίο υπαγόταν αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα. Βέβαια, το Δικαστήριο τόνισε πως αν δεν είχε δεχτεί απλά μειώσεις, δεν θα είχε κρίνει επί του παραδεκτού της προσφυγής του. Επομένως, το Δικαστήριο δύναται να ενεργήσει προς ανάλογη κατεύθυνση υπό το φως όμως και των δύο άλλων παραμέτρων, μιας και το περιεχόμενο αυτών που ετέθησαν εδώ τις σκιαγραφεί.

Κατά τα προεκτεθέντα, επομένως, όταν η νομική ακρίβεια συναντήσει τις άνωθεν τρεις παραμέτρους δύναται να οδηγήσει σε μια απόφαση προάσπισης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, φτάνει είτε να συντρέχουν λόγοι, δικαιοϊκής και πολιτικοκοινωνικής φύσεως, που να μπορούν να δικαιολογήσουν το περιεχόμενό της, είτε αν εκείνοι δεν είναι τόσο ισχυροί για να τη στοιχειοθετήσουν, να «κινηθεί» η «ευαισθησία» του δικαστή, το οποίο έχει μεγαλύτερη δυνατότητα να επιτευχθεί αν μεταξύ των προσφευγόντων υπάρχουν παιδιά. Επιπλέον, κατά τη γράφουσα, μιας και οι συνέπειες της κρίσης νέμονται μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού πεδίου, αν τονιστεί η αναγκαιότητα προστασίας της ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης, τότε αυξάνονται οι πιθανότητες επί του να αναγνωριστεί το παραδεκτό επί της προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε ενδεχόμενη προσφυγή. Βέβαια, η προστασία αυτής χρήζει και λήψης μέτρων μέσω της χάραξης μιας ανθρωποκεντρικής δημόσιας πολιτικής, όπως εξετάζεται ευθύς αμέσως.

II. Η πολιτική ως η συνέχεια του δικαίου με άλλα μέσα

Κι εδώ ο τίτλος είναι ενδεικτικός της συζήτησης που έπεται, η διεξαγωγή της οποίας αναμοχλεύει όλες τις προηγούμενες αναλύσεις επί αναλύσεων που διεξήχθησαν. Στόχος της δεν είναι να προβεί σε προτάσεις περί σχεδιασμού πολιτικής υπό όρους ενός νέου «μεγαλεπήβολου» pactum για την έξοδο από την κρίση, πλην της Ελλάδας, της ΕΕ εν συνόλω, αλλά να παρουσιάσει τέσσερις προτάσεις για το μέλλον της

²⁵⁶ Kjartan Asmundsson v. Iceland, no. 60669/00, Eur. Ct. H.R. (12/10/2004).

Ένωσης, μέσω των οποίων θα επανακτηθεί η διάθεση για μια *in vitro* συμμόρφωση με το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο. Τι σημαίνει όμως αυτό;

Η απάντηση στο ερώτημα είναι απλή· η ίδια η Συνθήκη της Λισσαβώνας δίνει τις λύσεις για την έξοδο από την κρίση, υπό την προϋπόθεση μιας ορθούς ερμηνείας και εφαρμογής των διατάξεών της. Με αυτόν τον τρόπο, τίθεται, *inter alia*, τέλος στις γενικευμένες ρήσεις περί θεσπίσεως νέων μηχανισμών και τροποποιήσεως της Συνθήκης για λόγους είτε έλλειψης διατάξεων, δυνάμενων να οδηγήσουν στην υιοθέτηση στρατηγικής και πολιτικών για την αντιμετώπιση της τρέχουσας κατάστασης, είτε «αναντιστοιχίας» του περιεχομένου της με τα δεδομένα της πραγματικότητας. Με λίγα λόγια, η ρητορεία αυτή συναντά την καθαίρεσή της στα όσα η Συνθήκη προβλέπει κι έχουν παραβιαστεί ταυτόχρονα από τις ίδιες της ενωσιακές ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν προς κάθε κατεύθυνση για την αντιμετώπιση της τρέχουσας ύφεσης.

Συνέχεια ή μάλλον έναυσμα στην συζήτηση αυτή δίνει η ολιστική ανάγνωση του «Μνημονίου» και συγκεκριμένα η τρίτη, πραγματοποιηθείσα προς ανάδειξη των τριγμών που δέχτηκε το κοινοτικό κεκτημένο μέσα από την παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Μέσα από αυτήν κατέστη σαφές πως κάθε πολιτική δράση αναφέρεται σ' αυτήν αφής στιγμής εκείνη αποτελεί σκοπό της Ένωσης, η παραβίαση του οποίου προκαλεί «ρήγμα» στην ίδια την ενωσιακή έννομη τάξη πραγμάτων. Δεδομένου αυτού, η δυναμική που ελλοχεύει η έννοιά της επανέρχεται στο προσκήνιο και τίθεται στο επίκεντρο χάραξης μιας δημόσιας πολιτικής, ανθρωποκεντρικής, όπως συνειδητοποιείται, προελεύσεως, η οποία μεταφράζεται υπό όρους κοινωνικής στοχοθέτησης στο σχεδιασμό κάθε δράσης. Κι εδώ εμφανίζεται το διακύβευμα των ημερών που διανύουμε για περισσότερη κοινωνική Ευρώπη, το οποίο υποτάσσεται σ' αυτό που αναδεικνύεται στις παρούσες σελίδες, δηλαδή του διακυβεύματος για εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου.

Με γνώμονα τα δύο αυτά διακυβεύματα και υπό του τι θεωρεί η κοινή γνώμη ως μείζον πρόβλημα άμεσης διευθέτησης στις ενωσιακές καλένδες, με πρώτο εκείνο της ανεργίας και της τόνωσης της ανάπτυξης²⁵⁷ (βλ. Παράρτημα IIIα και IIIβ),

²⁵⁷ Βλ. τα αποτελέσματα των δύο ευρωβαρομέτρων: Eurobarometer of the European Parliament (EP EB 395), «European Youth in 2014. Analytical Synthesis», Brussels, 28 April 2014 και Ευρωβαρόμετρο του

οριοθετούνται τέσσερις προτάσεις- διακυβεύματα εν είδει πρώτων «διπλωματικών χαρτιών» για την διαπραγμάτευση της επανεκκίνησης της ΕΕ υπό των όσων προτάσσονται κάτω από την εφαρμογή του κοινοτικού κεκτημένου, με στόχο την χάραξη μιας δημόσιας πολιτικής εναρμονισμένης των σκοπών της Ένωσης, μεταξύ των οποίων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Τα διακυβεύματα αυτά εδράζονται στην ανάδειξη τεσσάρων πτυχών της Ένωσης, τα οποία είναι:

- i) **Το διακύβευμα μιας Ένωσης δικαίου και απονομής δικαιοσύνης.** Εδώ δεν απαιτείται τίποτα περισσότερο από την ίδια τη λειτουργία των οργανισμών, όπως η Συνθήκη και τα Καταστατικά τους προβλέπουν. Η ενέργεια αυτή θα είναι αρκετή να παράγει μια ατμόσφαιρα δικαίου, περιθάλπουσας του κοινοτικού κεκτημένου μέσα από παραγόμενες πολιτικές που θα προκύπτουν και θα καταλήγουν σ' αυτό.
- ii) **Το διακύβευμα μιας Ένωσης της ανάπτυξης.** Εκείνη δύναται να μεταφραστεί ως τόνωση του κοινωνικού χαρακτήρα της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης²⁵⁸, αλλά και ενεργοποίησης του «Ο», το οποίο είναι εναρμονισμένο της στόχευσης στην εξυπηρέτηση των σκοπών της Ένωσης, *inter alia*, και της «περίθαλψης» μέσω της οικονομικής δραστηριότητας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, μέσω της εξασφάλισης για τους ευρωπαίους πολίτες συνθήκες αξιοπρεπούς διαβίωσης, όπως ορίζει η διάταξη που τη θεσπίζει (άρθρο 119 ΣυνθΛΕΕ).
- iii) **Το διακύβευμα μιας Ένωσης της αλληλεγγύης.** Εκείνη βρίσκεται *in limbo* του προηγούμενου διακυβεύματος, με απώτερο στόχο την εξασφάλιση κοινωνικής συνοχής στο ενωσιακό έδαφος μέσα από την ενεργοποίηση της ισχύος των δικαιωμάτων της αλληλεγγύης, αλλά και μιας σειράς κοινωνικών την οποία επαγγέλλεται η προστασία τους.²⁵⁹ Μέσω της ενεργοποίησης αυτής θα διαμορφωθεί ένα νέο ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, το οποίο συνοδευόμενο από την κοινωνική στοχοθέτηση της ΟΝΕ μπορεί να συμβάλλει

Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (ΕΒ/ΡΕ 79.5), «Ένα χρόνο πριν από τις Ευρωπαϊκές Εκλογές του 2014», τμήμα *Parlemente*, Βρυξέλλες, Δεκέμβριος 2013.

²⁵⁸ Το ζήτημα αυτό αναδείχθηκε και μέσω του Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 21^{ης} Νοεμβρίου 2013 σχετικά με την ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο: «Ενίσχυση της Κοινωνικής Διάστασης της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) [2013/2841(RSP)].

²⁵⁹ Ross M.G. and Y. Borgmann- Prebie, *Promoting Solidarity in the European Union*, Oxford University Press, 2010, σελ.: 40-43 και 73-106.

ακόμα και στην επαναφορά της οικονομίας σε τροχιά ανάπτυξης, μιας και δύναται να καταπολεμήσει μορφές κοινωνικών ανισοτήτων.

- iv) **Το διακύβευμα μιας Ένωσης με πολιτική φωνή.** Ήδη έχει ασκηθεί κριτική στην «απολιτική» Ένωση και την έλλειψη οράματος της πολιτικής της ηγεσίας, η οποία εκδηλώνεται και μέσω της χάραξης χαμηλής ποιότητας πολιτικών. Αυτό για το οποίο μάχεται το συγκεκριμένο διακύβευμα είναι να δοθεί ένα τέλος στη λογική της συναίνεσης που ακολουθεί η Ένωση στην υιοθέτηση των πολιτικών, με μοναδική εξαίρεση εκείνης για την προάσπιση των δικαιωμάτων των πολιτών, μιας κι η προστασία τους δύναται να αποτελέσει κινητήριο μοχλό ακόμα και για την οικονομική ανάκαμψη του ενωσιακού οικοδομήματος.

Συνεπώς, μέσω μιας «διόρθωσης» των αδυναμιών της Ένωσης υπό της ορθής ερμηνείας της Συνθήκης, αναδεικνύεται και στο πολιτικό πεδίο η δυναμική της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ως ένα πρώτο «διπλωματικό» χαρτί το οποίο ενισχυόμενο και από την νομολογιακή της εφαρμογή δύναται να συμβάλλει στην επαναφορά της ενωσιακής δημόσιας τάξης πραγμάτων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

ΤΟ ΙΣΧΥΡΟ «Ε» ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΕ ΩΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΑ ΑΔΥΝΑΜΑ «Ε»

Μέσω του παρόντος μέρους της παρούσας εργασίας απαντάται το ερώτημα που διατρέχει όλες τις σελίδες αυτής. Η απάντηση αυτή προέρχεται από την ίδια τη δυναμική που παρουσιάζει η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο πως το ιδεαλιστικό και για πολλούς «ρομαντικό» περιεχόμενο ενός δικαιώματος μπορεί να κινήσει τα νήματα για τη διευθέτηση μιας σειράς πραγμάτων που θίγουν το άτομο στην ολότητά του. Επομένως, η προστασία της μέσω μιας σειράς δικαιοπολιτικών ενεργειών δεν πρέπει να λογίζεται πως αγγίζει τα όρια της ουτοπίας, από τη στιγμή που η σημασία της εφαρμογής της είναι ιδιαίτερα σημαντική για την πολιτική, αλλά και νομική πραγματικότητα.

Εν προκειμένω, μέσω της νομολογιακής της προστασίας, αλλά και της δυναμικής που εμφανίζει τοποθετούμενη στο επίκεντρο χάραξης της δημόσιας πολιτικής, δύναται να συμβάλλει στην επανεκκίνηση της ΕΕ, η οποία αναδεικνύεται μέσα από την ικανοποίηση τεσσάρων διακυβευμάτων, τα οποία απεικάζουν με ρεαλιστικό τρόπο την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η Ένωση, με το κοινοτικό κεκτημένο να έχει μετατραπεί σε αμιγώς διακυβερνητικό στον απόηχο των ασθενών «Ε» και του αντίστοιχου δυνατού των εθνικιστικών τάσεων και εξάρσεων.

Επομένως, οι προτάσεις για την επίλυση της κρίσης δεν έγκειται σε κάποιο μεγαλεπήβολο όραμα και σχέδιο γι' αυτήν, αλλά στην ίδια την αρχιτεκτονική της δομή, αφής στιγμής που οι αξίες της μετουσιώνονται σε σκοπούς προς υπηρετήση, με εκείνους με τη σειρά τους να δικαιολογούν τη σύσταση και να κατευθύνουν τη δράση του ενωσιακού αυτού μορφώματος.

Κάπου εδώ το «επιστημονικό» αυτό ταξίδι με απώτερο σκοπό τη βαθύτερη μελέτη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ενός δικαιώματος για το σύνολο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, φτάνει στο τέλος του. Και κάπου εδώ συνειδητοποιείται το εύρος της δυναμικής που εκείνη έχει ως δικαίωμα και ως αρχή μέσα από τη δοκιμασία της στο πλαίσιο της ενωσιακής κρίσης, επιβεβαιώνοντας με τον πιο ενδεδειγμένο τρόπο πως τα όρια ενός δικαιώματος τα γνωρίζει κανείς είτε στην πλήρη απόλαυσή του είτε στην πλήρη καταπάτησή του.

Ξεφυλλίζοντας τις σελίδες της παρούσας εργασίας, εύγλωττα μπορεί κάποιος να της προσδώσει έναν δεύτερο εναλλακτικό τίτλο *mutatis mutandis* της δυναμικής που το εν λόγω δικαίωμα παρουσιάζει *in limbo* των σκέψεων και των προτάσεων που παρατίθενται για την εξομάλυνση της υφιστάμενης κρίσης, μέσω της οποίας το άτομο στην ολότητά του βάλλεται, όπως έχει συζητηθεί και αναλυθεί εκτενώς από αρκετούς μελετητές του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι.

Οι παραβιάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ωστόσο, μετατρέπονται εκτός από απειλή για την ίδια την ανθρώπινη φύση, σε απειλή για το ίδιο το κοινοτικό κεκτημένο, καθιστώντας απαραίτητη την επανεκκίνηση της Ένωσης, όπως συζητήθηκε, υπό όρους, όμως, αμιγώς ρεαλιστικούς, θέτοντας τέλος σε γενικευμένες ρήσεις που πραγματεύονται σχέδια και σύμφωνα για μια νέα Ευρώπη. Η νέα διαμορφωθείσα πραγματικότητα δεν χρειάζεται νέα νομικά κείμενα, νέα σύμφωνα εν είδει κοινωνικών συμβολαίων για να εξομαλυνθούν οι ακανθώδεις υφιστάμενες και μελλοντικές καταστάσεις προς κάθε κατεύθυνση. Χρειάζεται μια στροφή στην ασκούσα διαδικασία χάραξης και άσκησης της πολιτικής υπό την *lato sensu* έννοιά της, το νόημα της οποίας συμπυκνώνεται στο εξής τρίπτυχο: α) *εφαρμογή των υφιστάμενων νομικών κειμένων*, αφής στιγμής εκεί θεσπίζονται όλα όσα χρειάζονται για την αντιμετώπιση των ζητημάτων που διακυβεύονται, β) *πολιτικές πρωτοβουλίες για την εφαρμογή τους* και γ) *όραμα* για να την οδηγήσει μπροστά, ακόμα και πέρα του κοινοτικού κεκτημένου, έχοντας ως παρακαταθήκη τις δυτικοευρωπαϊκών προδιαγραφών αξίες της, οι οποίες θέτουν το άτομο στο επίκεντρο κάθε δράσης.

Καθώς προμηνύεται η δεύτερη φάση της ελληνικής και ως επί το πλείστον ενωσιακής κρίσης, καθίσταται σαφές πως έχει έρθει η ώρα η Ένωση να μιλήσει με γλώσσα όπου διαφαίνονται οι καταβολές του νομικού, ιστορικού, φιλοσοφικού και πολιτικού της πολιτισμού, όπου κάθε προαναφερθείσα μεμονωμένη διάσταση αυτού διέπεται από πολιτειακά γνωρίσματα, απορρέοντα από την εκ φύσεως αναγκαιότητα και πεποίθηση για την προστασία του ανθρώπου. Όσο ουτοπικό και ιδεαλιστικό σενάριο κι αν φαντάζει, η αναγκαιότητα αυτή απορρέει τόσο από την στρέβλωση της ηθικής κατά την άσκηση μιας αμιγώς μονεταριστικής φύσεως πολιτικής, η οποία κλιμάκωσε μέχρι και μετάλλαξε την ένταση της κρίσης.

Η έννοια της ηθικής δεν πρέπει να λογίζεται ως μη συνδεδεμένη με τη γλώσσα του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού· αντιθέτως, αφής στιγμής που το περιεχόμενό του είναι διαποτισμένο με αρχές και αξίες που αναδεικνύουν τη σφαίρα εννοιών, *inter alia*, της αλληλεγγύης και της αξιοπρεπούς διαβίωσης, η επαναφορά στην εφαρμογή αυτών συνεπάγεται την επαναφορά της διαλεκτικής της ηθικής στις καλές της ενωσιακής πολιτικής διαδικασίας. Ακόμα κι αν το εν λόγω σκεπτικό μετέχει, *prima facie*, θεωρητικής νόησης, εντούτοις, όπως αποδείχθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, το πνεύμα των ευρωπαϊκών αξιών δύναται να συμβάλλει στην χάραξη ακόμα και της οικονομικής πολιτικής.

Το τελευταίο σημείο είναι εξόχως σημαντικό· με την πρωθύστερη ανάλυση να προμηνύει πως βαδίζουμε, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στη δεύτερη φάση της κρίσης, αφής στιγμής το δρόμο ανοίγει το λοξοδρομημένο από το πνεύμα του κοινοτικού κεκτημένου μοντέλο ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, αναδεικνύεται η φύση νέων διακυβευμάτων για το μέλλον της Ένωσης, απορρέοντα από την προσβολή και στέρηση νέων δικαιωμάτων. Δίχως να είναι αργά, αλλά ίσως και να φαντάζει νωρίς, αξίζει να σημειωθεί πως σημαντικό τμήμα του πληθυσμού στερείται αναγνώρισης μιας σειράς κι άλλων δικαιωμάτων, πλην των αναλυθέντων στα προηγούμενα κεφάλαια, όπως εκείνου της τροφής, της εκπαίδευσης, ακόμα και της ευτυχίας που μετέχουν της εννοίας περί αξιοπρεπούς βίου, ενώ μέρα με τη μέρα η αύξηση της επιθυμίας για απόλαυσή τους είναι ανάλογη της αύξησης του αριθμού των ανθρώπων που τα στερούνται.

Η Ευρώπη, επομένως, φαίνεται πως κάνει συνεχώς βήματα προς τα πίσω, υιοθετώντας πρακτικές οι οποίες σκληραίνουν το κατά τα άλλα ανθρωπιστικό της πρόσωπο. Επιπλέον, κάθε βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση θρυμματίζει περαιτέρω την προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ιδωμένης πλην των άλλων διαστάσεων και υπό της συνθέσεως ενός ενωσιακού κράτους δικαίου συνυφασμένου με το αξιακό σύστημα της υβριδικής πολιτειακής της αρχιτεκτονικής. Κι εδώ ακριβώς ελλοχεύει η πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει η Ευρώπη της κρίσης: την επιλογή της πορείας που εν τέλει πρέπει να ακολουθήσει.

Η απάντηση, φυσικά, δεν είναι άλλη από εκείνη της πορείας της προς τα εμπρός. Ωστόσο, αυτό απαιτεί την απεμπλοκή της από κάθε διακυβερνητικής φύσεως στοιχεία, τα οποία σωρευτικά ενυπάρχουν, τόσο στις αναπτυγμένες τάσεις από την πλευρά των κρατών μελών για επανεθνικοποίηση τομέων πολιτικής, όσο και στις αναπτυγμένες ηγεμονικές τάσεις από την πλευρά ορισμένων από αυτά, οι οποίες απαντούν στην κρίση με τη λήψη πρωτοβουλιών που προασπίζουν το εθνικό συμφέρον έναντι του ενωσιακού.

Αν, λοιπόν, πρέπει να διαπραγματευτεί κάτι η Ένωση είναι η προάσπιση του συμφέροντός της, το οποίο βάσει των σκοπών της λειτουργίας της μεταφράζεται σε προστασία του πολιτειακού συμφέροντος. Εκείνο συγκεντρώνει όλο το κοινοτικό κεκτημένο στο κέντρο του οποίου τοποθετούνται οι ενωσιακοί σκοποί, οι οποίοι διαμορφώνονται υπό όλων των διαστάσεων του πολιτισμού της με προεξέχουσα την πολιτειακή νόρμα την οποία έχουν, αποδεικνύοντας πως εκείνες απορρέουν, αλλά και καταλήγουν στην ιδέα προστασίας του ανθρώπου. Κι αυτό ακριβώς χρειάζονται οι μελλοντικές ενωσιακές δράσεις για το σχεδιασμό της εξόδου από την κρίση: να απορρέουν, αλλά και να καταλήγουν στην προάσπιση του συμφέροντος των ανθρώπων, με στόχο την εξασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσής τους. Για μια Ευρώπη περισσότερο κοινωνική. Για μια Ευρώπη για τους πολίτες, με τους πολίτες...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ι. ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥΣ ΤΟΜΟΥΣ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ❖ Αγραπίδη Β., *Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα στο θεσμικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2006.
- ❖ Αντωνίου Θ., *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2010.
- ❖ Αντωνόπουλος Κ. και Κ. Μαγκλιβέρας, *Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011.
- ❖ Βενιέρης Δ., *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης. Η Κοινωνική Πολιτική του Συμβουλίου της Ευρώπης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- ❖ Γιαταγάνας Ξ., *Η Ενσωμάτωση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Συνθήκες. Άσκηση Συνταγματικού Δικαίου ή Πολιτική Ρητορεία;*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2003.
- ❖ Γκλαβίνης Π., *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010.
- ❖ Γκόρτσος Χρ., *Η διεθνής κρίση, η κρίση στην Ευρωζώνη και το ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα*, Ελληνική Ένωση Τραπεζών, 2011.
- ❖ Γρηγορίου Π., *Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο ευρωπαϊκό δικαιοδοτικό σύστημα στο Βερνίκος Ν., Π. Γρηγορίου, Σ. Δασκαλοπούλου, Κ. Ζώρας και Ν. Σεβαστάκης (επιμ. Βερνίκος Ν.), Ζητήματα Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης και Προστασίας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σελ.: 47-64.
- ❖ Δαγτόγλου Π.Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, τέταρτη ενημερωμένη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2012.

- ❖ De Grauwe P. (επιμ.- πρλγ: Πελαγίδης Θ. και Γ. Ευ. Χορταρέας), *Τα Οικονομικά της Νομισματικής Ένωσης*, 6^η διεθνής έκδοση, εκδ.: Παπαζήση, Αθήνα, 2008.
- ❖ Gomien D., Harris D. and L. Zwaak (επιμ.-μτφρ: Τσατσαρέλη Ε.), *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης: Δίκαιο και Πρακτική*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2001.
- ❖ Hix S., *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2009.
- ❖ Ιορδάνογλου Χρ., *Η Οικονομία 1974- 2000. Επιβράδυνση- Στασιμότητα- Ανάκαμψη* στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 10^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ.: 66-100.
- ❖ Ιωακειμίδης Π.Κ., *Η θέση της Ελλάδας στο Διεθνές, Ευρωπαϊκό και Περιφερειακό Σύστημα. Ιστορικές Εννοιολογήσεις και Σύγχρονη Πραγματικότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2007.
- ❖ Ιωάννου Κρ., Κ. Οικονομίδης, Χ. Ροζάκης και Α. Φατούρος, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο. Θεωρία των Πηγών*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988.
- ❖ Ιωάννου Κρ. και Στ. Περράκης, *Εισαγωγή στη Διεθνή Δικαιοσύνη, τ. Α', Γενική Θεωρία και Θεσμικές Εφαρμογές, γ' έκδοση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2009.
- ❖ Καζάκος Π., *Μετά το «Μνημόνιο». Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα υπό Διεθνή Έλεγχο*, εκδ.: Παπαζήση, Αθήνα, 2011.
- ❖ Κανελλοπούλου- Μαλούχου Ν. Αθ., *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης. Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012.
- ❖ Καραμούζης Ν., *Από τη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση στην ελληνική δημοσιονομική εκτροπή και την κρίση της Ευρωζώνης: Οι προκλήσεις για το ελληνικό τραπεζικό σύστημα και τη χώρα* στο Καραμούζης Ν.Β. και Γκ. Α. Χαρδούβελης, *Από την Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας επιφυλάσσει το μέλλον;*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2011.
- ❖ Κασιμάτης Γ., *Οι συμφωνίες δανεισμού της Ελλάδας με το ΔΝΤ*, έκδ. Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, Αθήνα, 2010.

- ❖ Κόντης Αντ., *Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις*, τόμος Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006.
- ❖ Κουγέας Β.Δ. και Ε. Μπαλτά, *Ευρωπαϊκό Δημοσιονομικό Δίκαιο. Οι Πηγές-Πρωτογενές και Παράγωγο Δίκαιο. Όργανα και Κοινοτικό Προϋπολογισμός. Ίδιοι Πόροι. Προστασία των Οικονομικών Συμφερόντων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Δημοσιονομικές Προοπτικές*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008.
- ❖ Κτιστάκης, Γ., *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Με αφορμή τα 50 χρόνια του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου του Ανθρώπου (1959-2009)*, Αθήνα, εκδ.: Παπαζήση, 2009.
- ❖ Μαγγανάς Αντ., Λ. Καρατζά, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αποφάσεις και Πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002.
- ❖ Mankiw Gr. N. (μτφρ: Σταματάκης Ν.), *Αρχές της Οικονομικής*, τόμος Β', Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα, 2002.
- ❖ Μαντζούτσος Αλ. Απ., *Πολιτικά Δικαιώματα & Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2009.
- ❖ Μποτόπουλος Κ., *Οδηγός για τη Λισαβόνα. Ταξίδι στο νέο θεσμικό τοπίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ.: Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010.
- ❖ Νάσκου-Περράκη Π., *Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών. Η Θεσμική Διάσταση*, 5^η αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση, εκδ. Θέμις, Αθήνα, 2011.
- ❖ Nugent N., *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2009.
- ❖ Ο' Neil J., *Κρίση και οικονομικός κύκλος: Η άποψη της αγοράς στο Καραμούζης Ν.Β. και Γκ. Α. Χαρδούβελης, Από την Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας επιφυλάσσει το μέλλον;*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2011.
- ❖ Παπαγιάννης. Δ, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 4^η έκδοση, εκδ.: Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 2011.
- ❖ Παπαδημητρίου Γ., *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Σταθμός στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2001.

- ❖ Πασσάς Α. Γ., *Η Εθνική Δημόσια Διοίκηση στην Ευρωπαϊκή Ενωσιακή Πολιτική Διαδικασία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012.
- ❖ Περράκης Στ., *Δικαιώματα του Ανθρώπου και Ηνωμένα Έθνη: 60 Χρόνια Μετά στο Δίπλα Χ. και Εμ. Δούση (επιμ.), Εξήντα Χρόνια από την ίδρυση των Ηνωμένων Εθνών. Ειρήνη, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Βιώσιμη Ανάπτυξη, Θεσμική Μεταρρύθμιση*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2007, σελ.: 133-145.
- ❖ Περράκης, Στ., *Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ηνωμένα Έθνη. Περιφερειακά Συστήματα*, εκδ.: Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2009.
- ❖ Περράκης Στ., *Διαστάσεις Διεθνούς Προστασίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Προς ένα jus universalis*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2013.
- ❖ Περράκης Στ., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Συμβούλιο της Ευρώπης- Ευρωπαϊκή Ένωση-ΟΑΣΕ. Μια σύνθεση Σημειώσεων από τις Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2013.
- ❖ Πλιάκος Α. *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικό & Ουσιαστικό Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012.
- ❖ Ρούκουνας Εμ., *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1995.
- ❖ Ρούκουνας Εμ., *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*, τεύχ. 1, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011.
- ❖ Σισιλιάνος Λ.-Αλ. (πρλ: Ροζάκης Χρ.), *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: ερμηνεία κατ' άρθρο: δικαιώματα- παραδεκτό- δίκαιη ικανοποίηση- εκτέλεση*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013.
- ❖ Στεφάνου Κ.Α. και Χ. Βλ. Γκόρτσος, *Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006.
- ❖ Taylor P., *Το αβέβαιο μέλλον της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2010.

- ❖ Τσεβρένης Β. (πρλ. Παντελής Α.), *Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια: Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής της εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2012.
- ❖ Τσέκος Θ., *Η ελληνική διαδρομή προς την ευρωπαϊκή διοικητική σύγκλιση στο Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, Ελληνική Πανεπιστημιακή Ένωση Ευρωπαϊκών Σπουδών, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2008, σελ.: 320-329.
- ❖ Υφαντόπουλος Γ.Ν., Δ. Μπαλούρδος και Κ.Β. Νικολόπουλος, *Οικονομικές και Κοινωνικές Διαστάσεις του Κράτους Πρόνοιας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2009.
- ❖ Χαρδούβελης Γκ. Α., *Το χρονικό της διεθνούς και της συνακόλουθης ελληνικής και ευρωπαϊκής κρίσης: Αίτια, αντιδράσεις, επιπτώσεις, προοπτική* στο Καραμούζης Ν.Β. και Γκ. Α. Χαρδούβελης, *Από την Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας επιφυλάσσει το μέλλον;*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2011, σελ.: 31-128.
- ❖ Χριστιανός Β.Α., *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011.
- ❖ Χριστιανός Β.Α., *Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012.
- ❖ Χρυσόχοου Δ.Ν., *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία. Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ❖ Capps P., *Human Dignity and the Foundations of International Law*, Hart Publishing, Portland, 2009.
- ❖ Donnelly J., *Universal Human Rights in Theory and Practice*, 3rd edition, Cornell University Press, New York, 2013.
- ❖ Douzinas C., *The End of Human Rights*, Oxford, Hart Publishing, 2000.

- ❖ Eriksen E.O. (επιμ.), *Making the European Polity: Reflexive Integration in the EU*, Routledge, London, 2005.
- ❖ Ferrand J., *Fondations et naissances des Droits de l' Homme: l' Odyssée des Droits de l' Homme*, ed. l' Harmattan, Grenoble, 2003.
- ❖ Hirsch Em., *Traité de bioéthique. Fondements, principes, repères*, ed. ERES, Paris, 2010.
- ❖ Joseph S. and M. Castan, *The International Covenant on Civil and Political Rights. Cases, Materials and Commentary*, 3rd edition, Oxford University Press, 2013.
- ❖ Kant I. (ed. Gregor M.), *"The Metaphysics of Morals"*, Cambridge University Press, 1996.
- ❖ Lebech M., *On the Problem of Human Dignity: A Hermeneutical and Phenomelological Investigation*, ed. Königshausen & Neumann, Würzburg, 2009.
- ❖ Moreau M.-A., *"Before and After the Economic Crisis. What implications for the "European Social Model?"* , Edward Elgar Publishing, Northampton, 2011.
- ❖ Morsink J., *The universal declaration of human rights: origins, drafting and intent*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1999.
- ❖ Ross M.G. and Y. Borgmann- Prebie, *Promoting Solidarity in the European Union*, Oxford University Prees, 2010.
- ❖ Simma B., H. Mosler, A. Raudelzhofer, C. Tomuschat, R. Wolfrum, A. Paulus and E. Chaitidou, *The Charter of the United Nations. A Commentary*, 2nd edition, Volume I, Oxford University Press, 2002.
- ❖ Wouters J., Brems E., Smis S., and Schmitt P. (eds.), *Accountability for Human Rights Violations by International Organizations*, International Law, vol. 7, 2010.

II. ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ/ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

A. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ❖ Γαβαλάς Ν.Κ. *Το Μνημόνιο μεταξύ σφύρας και άκμονος: από το ΣτΕ στο ΕΔΔΑ*, 25.03.2014, σελ.: 5, δημοσιευμένο στο www.constitutionalism.gr
- ❖ Γιαννακόπουλος Κ.Θ., «Μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης: το «Μνημόνιο» ως αναπαραγωγή της κρίσης του κράτους δικαίου», 30-01-2011, δημοσιευμένο στο www.constitutionalism.gr.
- ❖ Δεληγιάννη- Δημητράκου Χρ., «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 3, 2013, σελ. 135 επ.
- ❖ Δικαίος Ε., «Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου. Νομοθεσία- Νομολογία-Θεωρία*, εκδ.: Σάκκουλα, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 2011, σελ.: 21-37.
- ❖ Κατρούγκαλος Γ., «Το οικονομικό σύνταγμα και το παρασύνταγμα του Μνημονίου», *Ευρωπαίων Πολιτεία*, τ. 2/2010.
- ❖ Μανιτάκης Αντ., «Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου», 01-08-2013, δημοσιευμένο στο www.constitutionalism.gr.
- ❖ Μαργαρίτης Κ., «Επιρροή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων σε τομείς πολιτικής της ΕΕ: Κάποια παραδείγματα», *Κ.Ε.ΔΙΑ. Working Paper*, 09/2013, διαθέσιμο στο <http://www.kedia.gr>.
- ❖ Novoseloff Α. (μτφρ: Κονταξάκη Χ.), «Η αναμόρφωση των Ηνωμένων Εθνών: Προς ένα περισσότερο προβλέψιμο και προληπτικό ρόλο για Ηνωμένα Έθνη», *ΕΛΙΑΜΕΠ*, 2000, διαθέσιμο στο <http://www.eliamep.gr/old/eliamep/files/op0108.PDF>
- ❖ Χριστοφορίδου Στ., «Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Πρώτο Τμήμα), Ιωάννα ΚΟΥΦΑΚΗ κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, Προσφυγές υπ' αρ. 57665/2012 και 57657/12, 07/05/2013», 25.06.2013, δημοσιευμένο στο www.constitutionalism.gr

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ❖ Addo M.K. and N. Grief, “Does Article 3 of The European Convention on Human Rights Enshrine Absolute Rights?”, *EJIL*, Vol. 9, 1998, pp: 510-524.
- ❖ Anderson Q.C. D. & C.C.Murphy, “The Charter of Fundamental Rights: History and Prospects in post- Lisbon Europe”, *EUI Working Papers*, Department of Law, 2011/08.
- ❖ Carozza P., “Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights: A Reply”, *EJIL*, vol. 19, no.5, 2008, pp: 931-944.
- ❖ Cowen S., “Can ‘Dignity’ Guide South Africa’s Equality Jurisprudence?”, *SAJHR*, vol. 17, 34, 2001.
- ❖ Dor E., “Les coûts et l’ impact des plans de secours aux pays en détresse de la périphérie de la zone euro” , *IESEG Working Paper Series*, May 2014.
- ❖ Forsythe D.P., The United Nations and Human Rights, 1945-1985, *Political Science Quarterly*, Vol. 100, No. 2, Summer 1985, pp: 249-269.
- ❖ Greaves R., A Commentary on Selected Opinions of Advocate General Jacobs, *Fordham International Law Journal*, Vol. 29, Issue 4, 2005.
- ❖ Helfer L.R., “Consensus, Coherence and the European Convention on Human Rights”, *Cornell International Law Journal*, Vol. 26, 1993, pp: 133-165.
- ❖ Jones J., “Human Dignity in the EU Charter of Fundamental Rights and its interpretation before the European Court of Justice”, *Liverpool Law Review*, 33, 2012, pp: 281-300.
- ❖ Leahy A., S. Healy and Murphy M., “The Impact of the European Crisis. A study of the Impact of the Crisis and Austerity on people with a special focus on Greece, Ireland, Italy, Portugal and Spain”, *Caritas Europa Report*, 2013.
- ❖ Manners I., “Normative Power Europe: a contradiction in terms?”, *Copenhagen Peace Research Institute Working Paper*, 2000.
- ❖ McCrudder Ch., “Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights”, *EJIL*, Vol. 14, no. 4, 2008.

- ❖ Ortiz I. and M. Cummins, “Age of Austerity: A Review of Public Expenditures and Adjustment Measures in 181 Countries”, *Initiative for Policy Dialogue and the South Centre Working Paper*, May 2013.
- ❖ Papastamkos G. und A. Kotios, “Krise der Eurozone. Krise des Systems oder der Politik?”, *IEP*, November 2011, που υπάρχει ως μεταφρασμένη απόδοση ως Παπαστάμκος Γ. και Α. Κότιος, «Η κρίση στην Ευρωζώνη. Κρίση του συστήματος ή της πολιτικής;», αναδημοσιευμένο στο προσωπικό ιστολόγιο του κ. Παπαστάμκου στο <http://www.papastamkos.gr/as/fl326.pdf> από την ιστοσελίδα της Ναυτεμπορικής (11/07/2011) στο <http://www.naftemporiki.gr/story/329780>.
- ❖ Pliakos Ast., “Le premier renvoi préjudiciel de la Cour Constitutionnelle allemande à la CJUE : un pas en avant, deux pas en arrière?”, υπό δημοσίευση.
- ❖ Schachter Os., “Human Dignity as a Normative Concept”, *The American Journal of International Law*, Vol. 77, No. 4, Oct. 1993, pp: 848-854.
- ❖ Schmidt V.A., “Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited: Input, Output and “Throughput” “, *Center for International Relations*, 2012.
- ❖ Seitz Fr. And Th. Jost, “The Role of the IMF in the European Debt Crisis”, *Weidener Diskussionspapiere*, N. 32, January 2012.
- ❖ Tulkens F., “The European Convention on Human Rights and the Economic Crisis. The issue of Poverty”, *EUI Working Papers*, AEL 2013/8.
- ❖ Von Bogdandy A., “The European Union as a human rights organization? Human rights and the core of the European Union”, *Common Market Law Review*, 37, 2000, pp: 1307-1338.
- ❖ Wimmer M., “The Dinghy’s Rudder: General Principles of European Union Law through the Lens of Proportionality”, *European Public Law* 20, no.2, 2014, pp: 331-354.

III. ΒΑΣΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

A. ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

A.1. ΝΟΜΙΚΕΣ & ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ (ανά χρονολογική σειρά)

- ❖ Καταστατικός Χάρτης Ηνωμένων Εθνών, Άγιος Φραγκίσκος, 1945.
- ❖ Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 10.12.1948.
- ❖ Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, Ηνωμένα Έθνη, 16.12.1966.
- ❖ Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, Ηνωμένα Έθνη, 19.12.1966.
- ❖ Διακήρυξη της Βιέννης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα [United Nations, *The Vienna Declaration and Programme of Action*, World Reference on Human Rights, Vienna, 14-15 June 1993, (A/CON.157/24)].
- ❖ Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (Αναθεωρημένος), ETS, No. 163 (1996).
- ❖ Χάρτης για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2000/C 364/01), OJ (2000).
- ❖ Εσωτερικός Κανονισμός της Επιτροπής [E (2000) 3614], L 308/26, 8.12.2000.
- ❖ Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση. Μία Λευκή Βίβλος», COM(2001), 428 τελικό, Βρυξέλλες της 25 Ιουλίου 2001.
- ❖ Καταστατικό του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών (ΕΚΤ/2003/ 1), ΕΕ C 29 της 7.2.2003.
- ❖ Απόφαση του Συμβουλίου της 5^{ης} Ιουλίου 2004 για την ύπαρξη υπερβολικού ελλείμματος στην Ελλάδα, 2004/917/ΕΚ, L 389/25 της 30.12.2004.
- ❖ Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 115 της 9^{ης} Μαΐου 2008.
- ❖ Ν. 3833/2010, Προστασία της Εθνικής Οικονομίας- Επείγοντα Μέτρα για την Αντιμετώπιση της Δημοσιονομικής Κρίσης (ΦΕΚ Α' 40/15-03-2010).
- ❖ Ν. 3845/2010, Μέτρα για την Εφαρμογή του Μηχανισμού Στήριξης της Ελληνικής Οικονομίας από τα Κράτη-Μέλη της Ζώνης του Ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΦΕΚ 65Α/6-5-2010).

- ❖ Ν. 3847/2010, Επανακαθορισμός των επιδομάτων εορτών Χριστουγέννων και Πάσχα και του επιδόματος αδείας για τους συνταξιούχους και βοηθηματούχους του Δημοσίου (ΦΕΚ 67Α/11.5.2010).
- ❖ Απόφαση του Συμβουλίου της 8^{ης} Ιουνίου 2010 απευθυνόμενη προς την Ελλάδα με σκοπό την ενίσχυση και εμβάθυνση της δημοσιονομικής εποπτείας, διά της οποίας ειδοποιείται η Ελλάδα να λάβει τα μέτρα μείωσης του ελλείμματος που κρίνονται αναγκαία για την αντιμετώπιση της κατάστασης υπερβολικού ελλείμματος που κρίνονται αναγκαία για την αντιμετώπιση της κατάστασης υπερβολικού ελλείμματος (2010/320/ΕΕ), ΕΕ L 145 της 11.6.2010.
- ❖ Απόφαση του Συμβουλίου της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 2010 για τροποποίηση της Απόφασης 2010/320/ΕΕ απευθυνόμενης προς Ελλάδα με σκοπό την ενίσχυση και εμβάθυνση της δημοσιονομικής εποπτείας διά της οποίας ειδοποιείται η Ελλάδα να λάβει τα αναγκαία για την αντιμετώπιση της κατάστασης υπερβολικού ελλείμματος (2010/486/ΕΕ), ΕΕ L 241/ 12 της 14.9.2010.
- ❖ Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, *Ευρωπαϊκή Πλατφόρμα για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο για κοινωνική και εδαφική συνοχή*, COM (2010), 758 τελικό, Βρυξέλλες της 16.12.2010.
- ❖ European Commission, “*Treaty establishing the European Stability Mechanism (ESM) signed*”, 11 July, 2011, δημοσιευμένη στο http://ec.europa.eu/economy_finance/articles/financial_operations/2011-07-11_esm_treaty_en.htm
- ❖ Ν. 4046/2012 «Έγκριση των Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημόσιου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας» (ΦΕΚ 28/14.2.2012).
- ❖ Γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με θέμα: *Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών.*

Ετήσια Επισκόπηση της Ανάπτυξης 2012, COM(2011) 815 τελικό, (με γενικό εισηγητή τον κ. D. Croughan), EUR/003, Βρυξέλλες, 22 Φεβρουαρίου 2012.

- ❖ *Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Απόφαση επί του παραδεκτού, 7 Δεκεμβρίου 2012, καταγγελία υπ' αριθμόν 78/2012.*
- ❖ *Κανονισμός (ΕΕ) αριθμ. 472/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 21^{ης} Μαΐου 2013 για την ενίσχυση της οικονομικής και δημοσιονομικής εποπτείας των κρατών μελών στη ζώνη του ευρώ τα οποία αντιμετωπίζουν ή απειλούνται με σοβαρές δυσκολίες αναφορικά με τη χρηματοοικονομική τους σταθερότητα (L 140/1, 27.5.2013).*
- ❖ *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 21^{ης} Νοεμβρίου 2013 σχετικά με την ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο: «Ενίσχυση της Κοινωνικής Διάστασης της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ONE) [2013/2841(RSP)].*
- ❖ *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Μαρτίου 2014 σχετικά με τη διερευνητική έκθεση για τον ρόλο και τις εργασίες της Τρόικας (ΕΚΤ, Επιτροπή και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες της ζώνης του ευρώ που έχουν υπαχθεί σε πρόγραμμα προσαρμογής [2013/2277(INI)].*
- ❖ *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2014 σχετικά με τις πτυχές της απασχόλησης και τις κοινωνικές πτυχές του ρόλου και των εργασιών της Τρόικας (ΕΚΤ, Επιτροπή και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες της ζώνης του ευρώ που έχουν υπαχθεί σε πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής [2014/2007(INI)].*

A.2. ΛΟΙΠΑ ΕΓΓΡΑΦΑ/ ΕΚΘΕΣΕΙΣ/ ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

- ❖ *Allard C., “More Europe, Not Less”, IMF Publications, September 2011.*
- ❖ *Έκθεση του Νιλς Μούιζνιεκς, Επιτρόπου του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Μετά την Επίσκεψή του στην Ελλάδα από τις 28 Ιανουαρίου έως την 1^η Φεβρουαρίου 2013, CommDH (2013) 6, Στρασβούργο, 16 Απριλίου 2013.*
- ❖ *Ελληνική Στατιστική Αρχή, Δελτίο Τύπου για την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2012 (29.11.2013), δημοσιευμένη στο http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0801/PressReleass/A0801_SFA05_DT_AN_00_2012_01_F_GR.pdf*

- ❖ EU Network of Independent Experts on Fundamental Rights, *Commentary of the Charter of Fundamental Rights of the European Union*, June 2006, που είναι δημοσιευμένο στο http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/networkcommentaryfinal_en.pdf
- ❖ Eurobarometer of the European Parliament (EP EB 395), «*European Youth in 2014. Analytical Synthesis*», Brussels, 28 April 2014, δημοσιευμένο στο http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2014/youth/eb_395_synthesis_youth_en.pdf
- ❖ European Commission, *EU Employment and Social Situation*, Quarterly Review, September 2012.
- ❖ European Commission, “*EU Employment and Social Situation. Recent trends in the geographical mobility of workers in the EU*”, Quarterly Review, Supplement June 2014.
- ❖ European Parliament, *Report on the impact of the financial and economic crisis on human rights*, (by I. Vaidere, rapporteur), Committee on Foreign Affairs, 1 March 2013.
- ❖ Eurostat, 2012c, *Headline Targets*, t2020_50,51,52,53 (8.11.2012), δημοσιευμένο στο http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/europe_2020_indicators/headline_indicators
- ❖ Eurostat, 2012d, *Income and Living Conditions. Main Tables*, tessi126, (15.10.2013), δημοσιευμένο στο http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/income_social_inclusion_living_conditions/data/main_tables,
- ❖ Eurostat, 2012h, *At -risk-of-poverty thresholds* (ilc_li01) (5.11.12), δημοσιευμένο στο http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02&lang.
- ❖ Ευρωβαρόμετρο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (EB/PE 79.5), «*Ένα χρόνο πριν από τις Ευρωπαϊκές Εκλογές του 2014*», τμήμα Parlemetre, Βρυξέλλες, Δεκέμβριος 2013.
- ❖ Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, «*Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*», Έκθεση που κατατέθηκε από το Διεθνές Κέντρο Έρευνας και

Πληροφόρησης για την Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία το 2012, δημοσιευμένη στο

http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_el.pdf

- ❖ Flash Eurobarometer (398), *“Working Conditions, Survey Requested by the European Commission, Directorate- General for Employment, Social Affairs and Inclusion and co-ordinated by the Directorate- General for Communication (DG COMM “ Strategy, Corporate Communication Actions and Eurobarometer” Unit)”*, April 2014, δημοσιευμένη στο http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_398_pres_en.pdf
- ❖ FRA, Fundamental rights: key legal and policy developments in 2013, 2014.
- ❖ Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, *Ετήσια Έκθεση 2013: Η Ελληνική Οικονομία και Απασχόληση*, δημοσιευμένη στο <http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/ekthesh-15email.pdf>
- ❖ Merrouche O. and E. Nier, *“What Caused the Global Financial Crisis?- Evidence on the Drivers of Financial Imbalances 1999-2007”*, *IMF Working Paper* 10/265.
- ❖ Oxfam, *“A Cautionary tale: The true cost of austerity and inequality in Europe”*, 174 *Oxfam Briefing Paper*, September 2013.
- ❖ Reidy A., *The prohibition of torture: a Guide to the implementation of Article 3 of the European Convention on Human Rights*, Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2003.
- ❖ Sgherri S. and Ed. Zoli, *“Euro Area Sovereign Risk During the Crisis”*, *IMF Working Paper*/09/222, October 2009.

B. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. Αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ανά χρονολογική σειρά)

- ❖ *East African Asian v. the United Kingdom*, no. 4715/70, 4783/71 και 4827/71, 3 E.H.R.R. (06/03/1978).
- ❖ *Tyrer v. United Kingdom*, no. 5856/72, Eur. Ct. H.R. (25/04/1978).
- ❖ *Müller and Others v. Switzerland*, no. 12850/87 Eur. Ct. H.R. (27/08/1992).

- ❖ Tomasi v. France, no. 12850/87 Eur. Ct. H.R. (27/08/1992).
- ❖ Pretty v. United Kingdom, no. 2346/02, 24 E.H.R.R. (29/04/2002).
- ❖ Kjartan Asmundsson v. Iceland, no. 60669/00, Eur. Ct. H.R. (12/10/2004).
- ❖ Siliadin v. France, no. 73316/01, Eur. Ct. H.R. (26.7.2005).
- ❖ Nencheva and Others v. Bulgaria, no 48609/06, Eur.Ct. H.R. (18 /06/ 2013).
- ❖ Ioanna KOUFAKI contre la Grèce et ADEDY contre la Grèce, n°s 57665/12 & 57657/12, Eur. Ct. H. R., (07/07/2013).

2. Αποφάσεις του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (πρώην Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ανά χρονολογική σειρά)

- ❖ ΔΕΚ- Υπόθεση 108/63, Merlini, 21.1.1965.
- ❖ ΔΕΚ- Υπόθεση C- 168/91, Konstantinidis v. Stadt Altensteig και Landratsamt Calw, 30.3.1993.
- ❖ ΔΕΚ- Υπόθεση C-36/02, Omega Spielhallen-und Automatenaustellungen GmbH v Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn, 14.10.2004.

3. Αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας:

- ❖ Απόφαση ΣτΕ 668/2012 (Ολομ.): «Δημόσιο Χρέος- Δημοσιονομικό Έλλειμμα- Ευρωπαϊκή Νομοθεσία- Μνημόνιο Συνεννόησης- Διεθνής Σύμβαση- Ψήφιση από την Βουλή- Αίτηση για κύρωση- Περικοπές σε μισθούς, επιδόματα και συντάξεις- Εργαζόμενοι στο Δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα- Αρχή της αναλογικότητας- Προστασία της περιουσίας- αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη- συνταγματικότητα ρύθμισης».

4. Αποφάσεις του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου

- ❖ Bverfg, Principal Proceedings ESM/ECB: Pronouncement of the Judgment and Referral for a Preliminary Ruling to the Court of Justice of the European Union, 2BvR 2728/13 vom, 14.1.2014.

Γ. ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

- ❖ Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/>
- ❖ Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: <http://curia.europa.eu>
- ❖ Ελληνική Στατιστική Αρχή: <http://www.statistics.gr>
- ❖ European Agency for Safety and Health at Work: <https://osha.europa.eu>
- ❖ Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- ❖ Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: <http://www.echr.coe.int>
- ❖ Ευρωπαϊκή Ένωση: www.europa.eu
- ❖ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: <http://ec.europa.eu>
- ❖ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: <http://www.europarl.europa.eu>
- ❖ Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή: <http://www.eesc.europa.eu>
- ❖ Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών: <http://www.ohchr.org>
- ❖ Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ: www.fra.europa.eu
- ❖ Συμβούλιο της Επικρατείας: <http://www.ste.gr>
- ❖ Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: <http://www.consilium.europa.eu>
- ❖ Συμβούλιο της Ευρώπης: <http://hub.coe.int/>

IV. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν. Αθ., *Ευρωπαϊκός Συνταγματικός Πολιτισμός. Α' Μέρος*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις για το τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών για το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ «ΜΝΗΜΟΝΙΟΥ»

1993-1999

Η περίοδος αυτή είναι ενδεικτική της ελληνικής προσπάθειας για ικανοποίηση των κριτηρίων του Μάαστριχτ προκειμένου να ενταχθεί στη ζώνη του ευρώ. Μόλις το 1999, κατορθώνει να μειώσει το έλλειμμα της στο 3,1%, με τιθέμενο στόχο βάσει των κριτηρίων το 3%.

2001

Η Ελλάδα γίνεται μέλος της Ευρωζώνης.

2004

Υπάγεται στη διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος (άρθρο 104 της τότε ΣυνθΕΚ, 126 της σημερινής ΣυνθΛΕΕ) βάσει Αποφάσεως 2004/917/ΕΚ του Συμβουλίου της 5^{ης} Ιουλίου 2004 για την ύπαρξη υπερβολικού ελλείμματος στην Ελλάδα (L 389/25) της 30.12.2004.

2007

Έξοδος της Ελλάδας από τη διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος με την Απόφαση 2007/465/ΕΚ του Συμβουλίου της 5^{ης} Ιουνίου 2007.

2009

Το δημοσιονομικό έλλειμμα της χώρας ξεφεύγει του 3% . Το Συμβούλιο εκδίδει γνώμη βάση κατ' εφαρμογή του άρθρου 5 παρ. 3 του Κανονισμού 1466/ 97 επί του επικαιροποιημένου προγράμματος σταθερότητας για το 2008-2011. Παράλληλα, η

Επιτροπή εκδίδει σύσταση προς το Συμβούλιο για την έκδοση αποφάσεως περί ύπαρξης υπερβολικού ελλείμματος στην Ελλάδα.

Όμως, λόγω του ότι το άνωθεν πρόγραμμα δεν προέβλεπε μείωση του ελλείμματος της γενικής κυβέρνησης, η Επιτροπή απηύθυνε στις 24.3.2009 σύσταση προς το Συμβούλιο για την έκδοση αποφάσεως περί ύπαρξης υπερβολικού ελλείμματος στην Ελλάδα με βάση το άρθρο 104 παρ.6 της ΣΕΚ (σημερινό άρθρο 126 της ΣΛΕΕ). Με βάση το άρθρο 104 παρ. 7 της ΣΕΚ, στις 6.4.2009 το Συμβούλιο απηύθυνε σύσταση προς την Ελλάδα για τον τερματισμό του δημοσιονομικού της ελλείμματος και την υιοθέτηση αποτελεσματικών μέτρων μέχρι την 24.10.2009, προκειμένου να τερματισθεί το έλλειμμα. Στις 27.4.2009, στην απόφαση 2009/415/EK του Συμβουλίου, διαπιστώθηκε πως το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελλάδας υπολογιζόταν στο 3,6% του ΑΕΠ για το 2008 και αναμενόταν να διαμορφωθεί στο 4,4% του ΑΕΠ για το 2009 και στο 4,2% του ΑΕΠ για το 2010. Το δε ακαθάριστο δημόσιο χρέος είχε διαμορφωθεί στο 94,6% του ΑΕΠ το 2008 και αναμενόταν να διαμορφωθεί για το 2009 στο 96,25% του ΑΕΠ και για το 2010 στο 98,5% του ΑΕΠ.

Τον Οκτώβριο του 2009, οπότε και διεξήχθησαν εκλογές στη χώρα, η τότε κυβέρνηση αποκάλυψε πως για το έτος 2009 το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης είχε διαμορφωθεί στο 12,5% του ΑΕΠ. Από τότε, οι διεθνείς οίκοι προέβαιναν σε συνεχόμενες υποβαθμίσεις της πιστοληπτικής ικανότητας της Ελλάδας, ενώ στις 23.12.2009 κυρώθηκε από την Βουλή ο προϋπολογισμός του έτους όπου τέθηκε ως στόχος η μείωση του ελλείμματος στο 9,4% του ΑΕΠ.

2010

Στις 14.1.2010, η ελληνική κυβέρνηση παρουσίασε το επικαιροποιημένο πρόγραμμα σταθερότητας και ανάπτυξης 2010-2013, του οποίου οι στόχοι ήταν αφενός η προσαρμογή των δημοσίων οικονομικών μέσω της εφαρμογής αποτελεσματικών δημοσιονομικών και διαρθρωτικών πολιτικών που θα συμβάλλουν στη μείωση του ελλείμματος της γενικής κυβέρνησης και του δημοσίου χρέους και αφετέρου η διασφάλιση συνθηκών οικονομικής ανάπτυξης, ιδίως μέσω της αντιμετώπισης των χρόνιων διαρθρωτικών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας.

Στις 9 Φεβρουαρίου ανακοινώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση το πρώτο πακέτο μέτρων, το οποίο περιελάμβανε πάγωμα μισθών, περικοπές αποδοχών της τάξεως του 10%, και περικοπές υπερωριών και οδοιπορικών. Στις 16.2.2010, το Συμβούλιο εξέφρασε γνώμη επί του προγράμματος αυτού βάσει του άρθρου 5 παρ. 3 του κανονισμού 1466/97 ΕΚ σύμφωνα με την οποία το υποβληθέν πρόγραμμα θεωρήθηκε αρκετά φιλόδοξο. Επιπλέον, προηγουμένως και μάλιστα στις 19.1.2010, το Συμβούλιο είχε εκδώσει κατ'εφαρμογήν των άρθρων 126 παρ. 8 και 13 της ΣυνθΛΕΕ την υπ' αριθμόν 2010/291/ΕΕ Απόφασή του, με την οποία διαπίστωσε ότι η Ελλάδα δεν είχε αναλάβει αποτελεσματική δράση σε εφαρμογή της συστάσεως του Συμβουλίου της 27.4.2009 εντός της ταχθείσης προς τούτο προθεσμίας (έως το 2010). Έτσι, στις 16.2.2010, το Συμβούλιο εξέδωσε την υπ' αριθμόν 2010/190/ΕΕ σύστασή του, με την οποία η Ελλάδα εκλήθη, στη βάση του άρθρου 121 παρ. 4 της ΣυνθΛΕΕ, να λάβει μέτρα για τον τερματισμό της ασυμφωνίας των γενικών προσανατολισμών της οικονομικής πολιτικής των ελληνικών αρχών προς τους γενικούς στόχους της οικονομικής και νομισματικής ένωσης και την εξάλειψη των κινδύνων υπονόμευσης της εύρυθμης λειτουργίας της. Παράλληλα, εξέδωσε την υπ' αριθμόν 2010/182/ΕΕ Απόφαση με την οποία ζητούσε στη βάση των άρθρων 126 παρ. 9 και 136 της ΣυνθΛΕΕ από την Ελλάδα τη λήψη μέτρων για τη μείωση του ελλείμματος της γενικής κυβέρνησης με σκοπό τον τερματισμό της κατάστασης του υπερβολικού ελλείμματος το ταχύτερο δυνατόν έως το τέλος του 2012, ενώ ως καταληκτική ημερομηνία για την ανάληψη σχετικής δράσης ορίστηκε η 15^η Μαΐου.

Στις 3.3.2010, για την αποφυγή της χρεοκοπίας, η ελληνική κυβέρνηση αναγκάσθηκε να λάβει κι άλλα μέτρα με πρώτο την έκδοση του νόμου 3833/2010 «Προστασία της εθνικής οικονομίας- Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης», στην αιτιολογική έκθεση του οποίου αναφερόταν πως κρίνεται αδήριτη η λήψη μέτρων για τη διευθέτηση της πρωτόγνωρης οικονομικής κρίσης. Στις 23.4.2010, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης, ο οποίος είχε στηθεί για την Ελλάδα από τα άλλα κράτη της Ευρωζώνης στις 11 Απριλίου, προς εκτέλεση της γενικής πολιτικής απόφασης των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων της ζώνης του ευρώ της 25^{ης} Μαρτίου.²⁶⁰ Το χρηματοδοτικό πακέτο οριστικοποιήθηκε στις 2 Μαΐου κατόπιν συμφωνίας μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης, του Eurogroup

²⁶⁰ Γκλαβίνης, ό.π., βλ. υποσημείωση 156, σελ.: 12.

και του ΔΝΤ και προέβλεπε τη χορήγηση ενός μείγματος τριετούς οικονομικής στήριξης στην Ελλάδα συνολικού ύψους 110 δισ. ευρώ, που θα προέρχονταν κατά 80 δισ. από τα άλλα κράτη της Ευρωζώνης και τα υπόλοιπα 30 δισ. από το ΔΝΤ. Το υψηλό πακέτο στήριξης που ορίστηκε σε συνδυασμό με την τριετή διάρκειά της δικαιολογούνταν από το γεγονός πως η Ελλάδα είχε αποκοπεί από τις αγορές, καθώς τα ομόλογά της είχαν υποβαθμιστεί από τις αγορές για τουλάχιστον ένα χρόνο. Το συγκεκριμένο όμως διάστημα δεν κρίθηκε επαρκές έτσι ώστε να επανέλθει η χώρα με αξιώσεις στις αγορές, γι' αυτό το λόγο το οικονομικό πρόγραμμα που συνδιαμορφώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το ΔΝΤ, όπως αποτυπώθηκε στο «Μνημόνιο», προέβλεπε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να λάβει όλα τα αναγκαία μέτρα για την αναδιάρθρωση του δημοσίου τομέα και τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας εντός 18 μηνών προκειμένου να βγει στις αγορές το 2012. Στις 3 Μαΐου, υπογράφηκε το «Μνημόνιο» από τον Υπουργό Οικονομικών, τον Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μετά την έγκρισή του από τα άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης, ενώ την ίδια μέρα εστάλη στο ΔΝΤ από το οποίο ζητούνταν η έγκριση ενός Stand- By- Arrangement τριετούς διάρκειας για το ποσό των 30 δισ. ευρώ. Στις 6 Μαΐου, ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή το «Μνημόνιο» και έγινε νόμος του κράτους (Ν. 3845/2010). Στις 10 Μαΐου, εκδόθηκε η Απόφαση του Συμβουλίου της Ε.Ε. στο πλαίσιο των άρθρων 126 παρ. 9 και 136 της ΣυνθΛΕΕ, η οποία ενσωμάτωνε τα μέτρα του «Μνημονίου», τα οποία όφειλε πλέον να λάβει η χώρα και στο πλαίσιο της διαδικασίας υπερβολικού ελλείμματος, ενισχυμένη όμως τώρα από το τριμερές χρηματοδοτικό πακέτο των 110 δισ. ευρώ.

2011

Η εφαρμογή του πρώτου «Μνημονίου» δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση και γρήγορα φάνηκε η αποτυχία της. Συγκεκριμένα, λίγο μετά την ψήφισή του, η δυσαρέσκεια της αποτυχίας των μέτρων ήταν έντονη, ενώ το ποσοστό της ανεργίας ολοένα και αυξανόταν. Ημερομηνία σημαντική αποτέλεσε η 29^η Ιουνίου 2011, όπου ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής

2012-2015, καθώς και η 23^η Οκτωβρίου, όπου πραγματοποιήθηκε έκτακτη Σύνοδος Κορυφής της Ε.Ε., η οποία κατέληξε σε συμφωνία που απέβλεπε σε κούρεμα κατά 50% του ελληνικού χρέους, ένα πρόσθετο πακέτο βοήθειας προς την Ελλάδα ύψους 130 δις. ευρώ, ενώ έγινε μνεία σε εθελοντική συμμετοχή των ιδιωτών.

2012

Στις 12 Φεβρουαρίου του 2012 ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή το δεύτερο «Μνημόνιο». Το νομοσχέδιο που ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή περιελάμβανε τρία άρθρα: το PSI, την ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών και την εξουσιοδότηση προς τον Υπουργό Οικονομικών και τον Πρωθυπουργό να υπογράψουν νέα δανειακή σύμβαση. Το αποτέλεσμα ήταν να διαγραφτούν από το χρέος 110 δις. ευρώ, ενώ στο νομοσχέδιο οριζόταν με σαφήνεια πως τα κεφάλαια που θα απαιτηθούν για την ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών με την έκδοση κοινών μετοχών θα ανέλθουν σε 23 δις. ευρώ.

Πηγή: Συγκέντρωση Στοιχείων από:

- ❖ Γιαννακόπουλος Κ.Θ., «Μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης: το «Μνημόνιο» ως αναπαραγωγή της κρίσης του κράτους δικαίου», 30-01-2011, δημοσιευμένο στο www.constitutionalism.gr.
- ❖ Γκλαβίνης Π., *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010.
- ❖ Καζάκος Π., *Μετά το «Μνημόνιο». Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα υπό Διεθνή Έλεγχο*, εκδ.: Παπαζήση, Αθήνα, 2011.
- ❖ Κασσιμάτης Γ., *Οι συμφωνίες δανεισμού της Ελλάδας με το ΔΝΤ*, έκδ. Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, Αθήνα, 2010.
- ❖ Κατρούγκαλος Γ., «Το οικονομικό σύνταγμα και το παρασύνταγμα του Μνημονίου», *Ευρωπαίων Πολιτεία*, τ. 2/2010.
- ❖ Μανιτάκης Αντ., «Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου», 01-08-2013, www.constitutionalism.gr.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

α)

ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΑΕΠ

(ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής)

ΧΩΡΑ	2007	2008	2009
Κίνα	14,2	9,6	9,1
Ινδία	9,9	6,4	5,7
Αίγυπτος	7,1	7,2	4,7
Πολωνία	6,8	5,0	1,7
Αυστραλία	3,7	1,1	1,3
Ν. Κορέα	5,1	2,2	0,2
Βραζιλία	6,1	5,1	-0,2
Ελβετία	3,6	1,8	-1,5
Ν. Αφρική	5,5	3,7	-1,8
Ελλάδα	4,5	2,0	-2,0
Γαλλία	2,3	0,4	-2,2
ΗΠΑ	2,1	0,4	-2,4
Καναδάς	2,5	0,4	-2,6
Πορτογαλία	1,9	0,0	-2,7
Βουλγαρία	6,2	6,0	-5,0
Ιταλία	1,5	-1,3	-5,0
Ιαπωνία	2,4	-1,2	-5,2
Μεξικό	3,2	1,3	-6,5

Ιρλανδία	6,0	-3,0	-7,1
Ρουμανία	6,3	7,3	-7,1
Ρωσία	8,5	5,2	-7,9
Ευρωζώνη	2,8	0,6	-4,1
Τουρκία	4,7	0,9	-4,7
Σουηδία	2,5	-0,2	-4,9
Ηνωμένο Βασίλειο	2,6	0,5	-4,9
Γερμανία	2,5	1,3	-5,0
Ισπανία	3,6	0,9	-3,6
Ολλανδία	3,6	2,0	-4,0

Πηγή: Καραμούζης Ν., *Από τη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση στην ελληνική δημοσιονομική εκτροπή και την κρίση της Ευρωζώνης: Οι προκλήσεις για το ελληνικό τραπεζικό σύστημα και τη χώρα στο Καραμούζης Ν.Β. και Γκ. Α. Χαρδούβελης, Από την Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας επιφυλάσσει το μέλλον;*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2011, σελ.: 459.

***Επιλέγεται η παρουσίαση της μεταβολής του μέχρι και το 2009, όπου σημειώθηκε και το ξέσπασμα της κρίσης, προκειμένου ναδειχθεί η άρδην μεταβολή του από την έκθεση των χωρών στο ξέσπασμα της διεθνούς χρηματοοικονομικής κρίσης, αλλά και τις αρχικές διακυμάνσεις της αντίστοιχης ενωσιακής.**

***Για την περίοδο που εξετάζεται, η Ευρωζώνη μετρούσε 17 χώρες έναντι 18 που είναι σήμερα.**

β) ΕΤΗΣΙΕΣ ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΟΣ (%ΑΕΠ)

ΧΩΡΕΣ	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ΕΕ (28)	-2.4	-6.9	-6.5	-4.4	-3.9	-3.3
ΕΕ (27)	-2.4	-6.9	-6.5	-4.4	-3.9	-3.3
ΕΥΡΩΖΩΝΗ (18)	-2.1	-6.4	-6.2	-4.1	-3.7	-3.6
ΕΥΡΩΖΩΝΗ (17)	-2.1	-6.4	-6.2	-4.1	-3.7	-3.1
ΒΕΛΓΙΟ	-1.0	-5.6	-3.8	-3.8	-4.1	-2.6
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	1.7	-4.3	-3.1	-2.0	-0.8	-1.5
ΤΣΕΧΙΑ	-2.2	-5.8	-4.7	-3.2	-4.2	-1.5
ΔΑΝΙΑ	3.2	-2.7	-2.5	-1.9	-3.8	-0.8
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	-0.1	-3.1	-4.2	-0.8	0.1	0.0
ΕΣΘΟΝΙΑ	-3.0	-2.0	0.2	1.1	-0.2	-0.2
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	-7.4	-13.7	-30.6	-13.1	-8.2	-7.2
ΕΛΛΑΔΑ	-9.8	-15.7	-10.9	-9.6	-8.9	-12.7
ΙΣΠΑΝΙΑ	-4.5	-11.1	-9.6	-9.6	-10.6	-7.1
ΓΑΛΛΙΑ	-3.3	-7.5	-7.0	-5.2	-4.9	-4.3
ΚΡΟΑΤΙΑ	-1.9	-5.4	-6.4	-7.8	-5.0	-4.9
ΙΤΑΛΙΑ	-2.7	-5.5	-6.4	-7.8	-5.0	-4.9
ΚΥΠΡΟΣ	0.9	-6.1	-5.3	-6.3	-6.4	-5.4
ΛΕΤΟΝΙΑ	-4.4	-9.2	-8.2	-3.5	-1.3	-1.0
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ	-3.3	-9.4	-7.2	-5.5	-3.2	-2.2
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	3.2	-0.7	-0.8	0.2	0.0	0.1
ΟΥΓΓΑΡΙΑ	-3.7	-4.6	-4.2	4.3	-2.1	-2.2
ΜΑΛΤΑ	-4.6	-3.7	-3.5	-2.7	-3.3	-2.8
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	0.5	-5.6	-5.1	-4.3	-4.1	-2.5
ΑΥΣΤΡΙΑ	-0.9	-4.1	-4.5	-2.5	-2.6	-1.5
ΠΟΛΩΝΙΑ	-3.7	-7.5	-7.8	-5.1	-3.9	-4.3
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	-3.6	-10.2	-9.8	-4.3	-6.4	-4.9
ΡΟΥΜΑΝΙΑ	-5.7	-9.0	-6.8	-5.5	-3.0	-2.3
ΣΛΟΒΕΝΙΑ	-1.9	-6.3	-5.9	-6.4	-4.0	-14.7
ΣΛΟΒΑΚΙΑ	-2.1	-8.0	-7.5	-4.8	-4.5	-2.8

ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ	4.4	-2.5	-2.5	-0.7	-1.8	-2.1
ΣΟΥΗΔΙΑ	2.2	-0.7	0.3	0.2	-0.6	-1.1
ΗΝ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ	-5.0	-11.4	-10.0	-7.6	-6.1	-5.8

Πηγή: Eurostat, General Government Deficit/Surplus %GDP (28/05/2014), δημοσιευμένο στο

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00127&plugin=0>

γ) ΕΤΗΣΙΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΑΕΠ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974- 2013

ΈΤΟΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ %
1974	-6.4
1975	6,4
1976	6,9
1977	2,9
1978	7,2
1979	3,3
1980	0,7
1981	-1,6
1982	-1,1
1983	-1,1
1984	2,0
1985	2,5

1986	0,5
1987	-2,3
1988	4,3
1989	3,8
1990	0,0
1991	3,1
1992	0,7
1993	-1,6
1994	2,0
1995	2,1
1996	2,4
1997	3,6
1998	3,4
1999	3,4
2000	4,4
2001	4,7
2002	3,4
2003	5,9
2004	4,4
2005	2,3
2006	5,5
2007	3,5
2008	-0,2

2009	-3,1
2010	-4,9
2011	-7,1
2012	-7,0
2013	-3,9

Πηγή: Συγκέντρωση στοιχείων από Ιορδάνογλου, 2003: 66 και Eurostat, Growth Rate – Volume (28.05.2014), δημοσιευμένο στο

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tec00115>

δ) ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ (%) ΤΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ

ΕΤΟΣ	Α' ΤΡΙΜΗΝΟ	Β' ΤΡΙΜΗΝΟ	Γ' ΤΡΙΜΗΝΟ	Δ' ΤΡΙΜΗΝΟ
2008	8,3	7,2	7,2	7,9
2009	9,3	8,9	9,3	10,3
2010	11,7	11,8	12,4	14,2
2011	15,9	16,3	17,7	20,7
2012	22,6	23,6	24,8	26,0
2013	27,6	27,1	27,4	27,8
2014	27,8			

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), (επίσημη ιστοσελίδα: <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE>)

***Η μη αναφορά ποσοστών για το β', γ' και δ' τρίμηνο του 2014 οφείλεται στον ελλιπή-προς το παρόν- υπολογισμό τους.**

ε) ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ (%) ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΕ ΚΙΝΔΥΝΟ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

ΧΩΡΑ	2007	2008	2009	2010	2011
ΕΛΛΑΔΑ	20,3	20,1	19,7	20,1	21,4
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	17,2	15,5	15	16,1	-
ΙΤΑΛΙΑ	19,8	18,7	18,4	18,2	-
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	18,1	18,5	17,9	17,9	18
ΙΣΠΑΝΙΑ	19,7	19,6	19,5	20,7	21,8

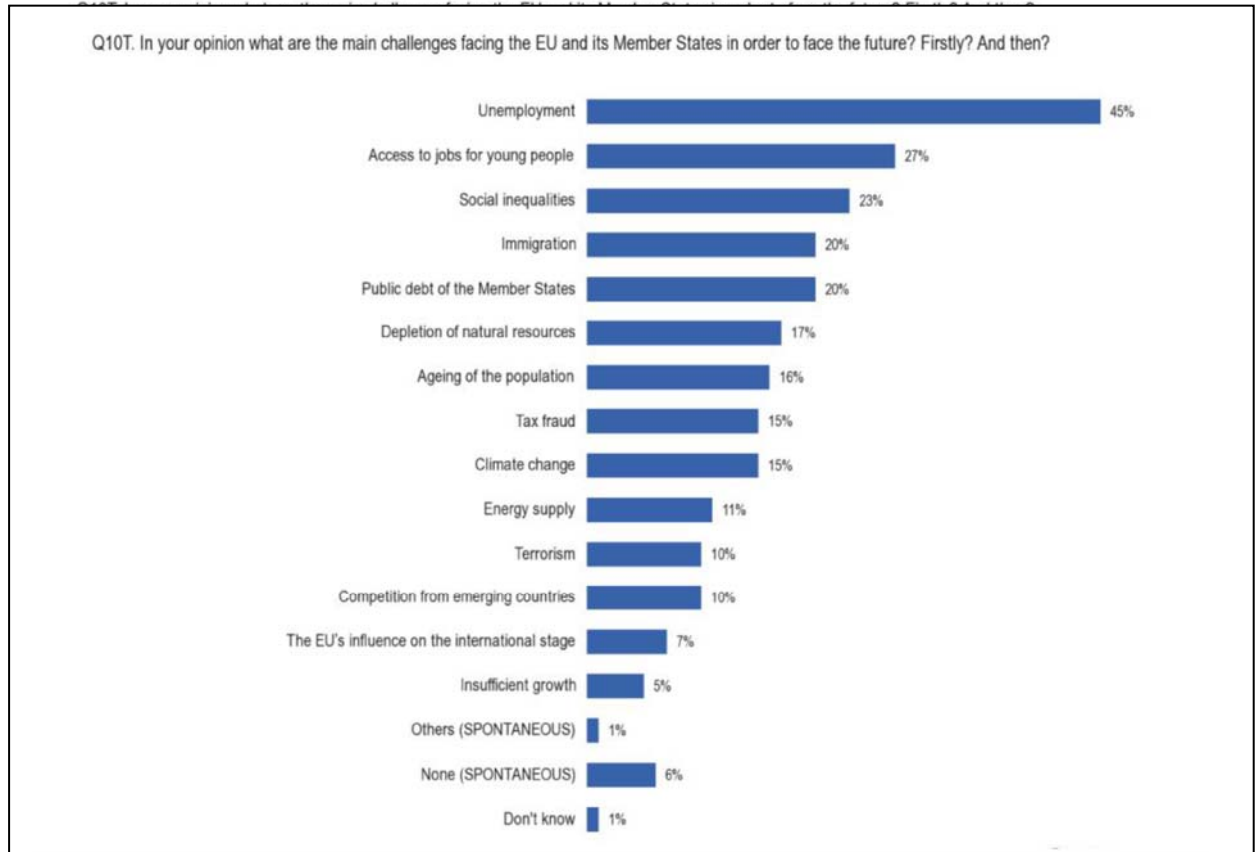
Πηγή: Eurostat, 2012c, Headline Targets, t2020_50,51,52,53 (8.11.2012), δημοσιευμένο στο http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/europe_2020_indicators/headline_indicators.

***Η βάση δεδομένων του συστήματος είναι ενημερωμένη μέχρι και τη χρονολογία που παρατίθεται.**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

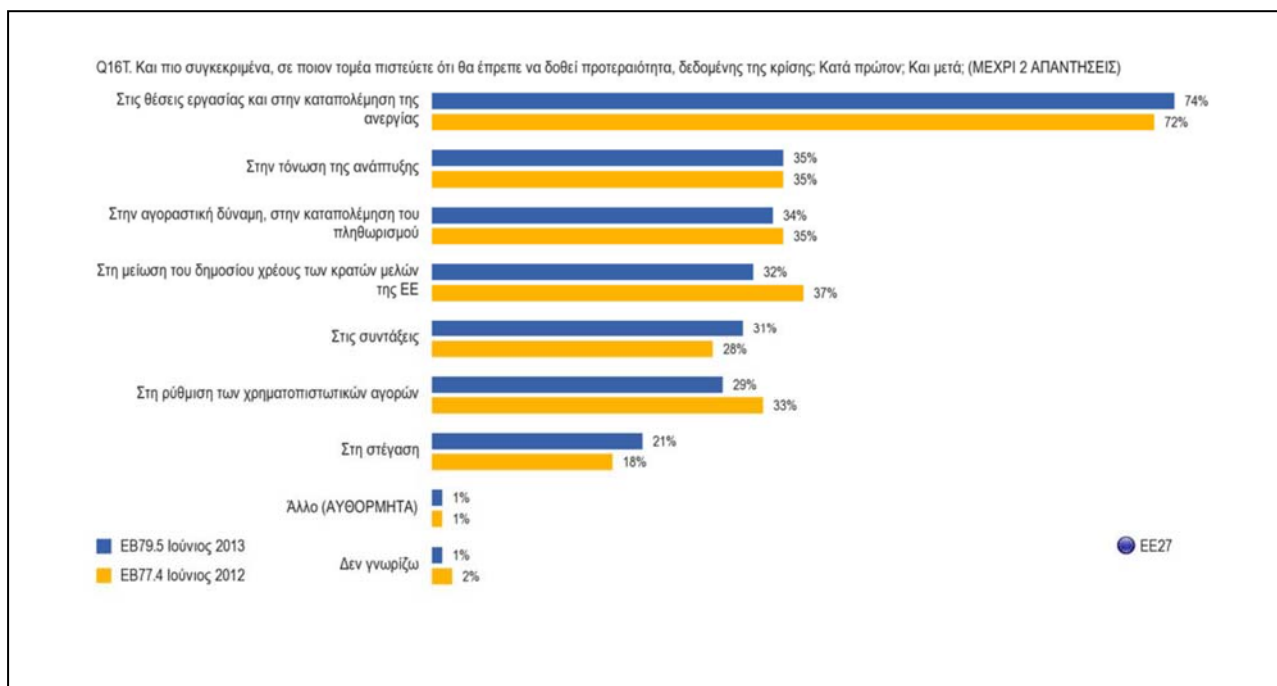
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

α)

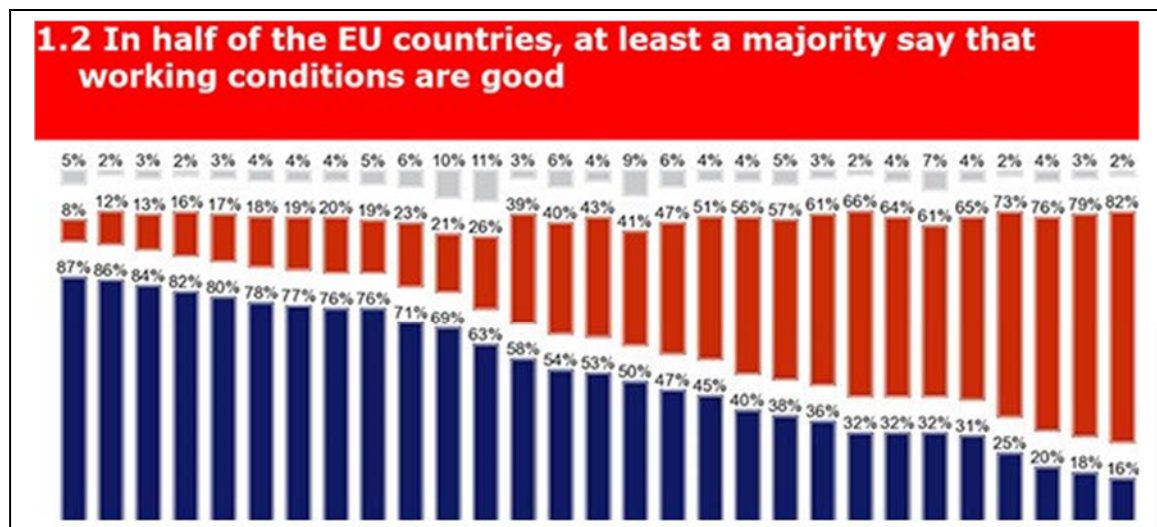
Πηγή: Eurobarometer of the European Parliament (EP EB 395), «*European Youth in 2014. Analytical Synthesis*», Brussels, 28 April 2014.

β)

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (ΕΒ/ΡΕ 79.5), «Ένα χρόνο πριν από τις Ευρωπαϊκές Εκλογές του 2014», τμήμα Parlemetre, Βρυξέλλες, Δεκέμβριος 2013.

γ)

Πηγή: Flash Eurobarometer (398), *“Working Conditions, Survey Requested by the European Commission, Directorate- General for Employment, Social Affairs and Inclusion and co-ordinated by the Directorate- General for Communication (DG COMM “ Strategy, Corporate Communication Actions and Eurobarometer” Unit)”*, April 2014.